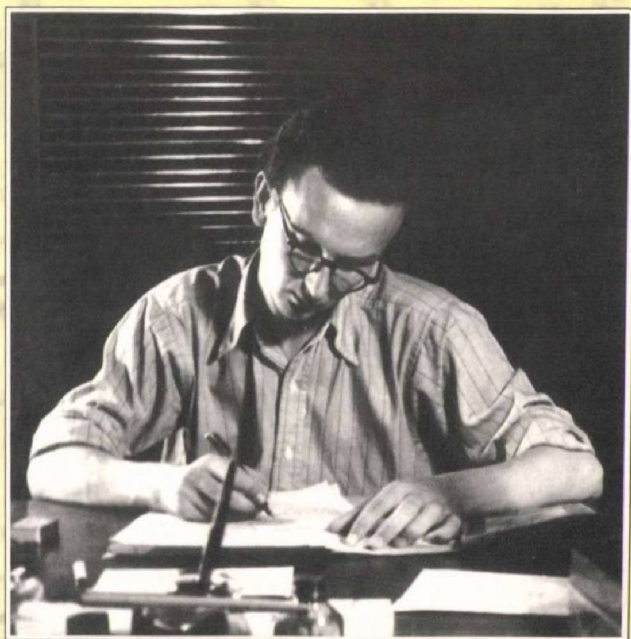


POGÁNY MÁRIA

*A „fényes szelek”
fényében és árnyékában*

KARDOS LÁSZLÓ

1918–1980



KAPILÁG KIADÓ
BUDAPEST

12

KARDOS
LÁSZLÓ

1918–1980

POGÁNY MÁRIA

*A „fényes szelek”
fényében és árnyékában*

KARDOS LÁSZLÓ

1918–1980



Megjelent
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

és a Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

ISBN 963 9350 63 X

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2005

© Pogány Mária, 2005
Minden jog fenntartva

Printed in Hungary

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
<i>Tótkeresztúr (Őrség), 1918–1925</i>	9
<i>Rákospalota, 1925–1937</i>	14
<i>Újpest, 1937–1939</i>	20
<i>Királyi Pál utca 12., 1939–1945 – Apponyi tér 1., 1945–1948</i>	22
<i>Semmelweis utca 2., 1950–1957 tavasza</i>	41
<i>Tudományos munkásság, I.</i>	51
<i>Tiszaigar, Szentgyörgypusztá</i>	51
1956	58
<i>Hontalanul, 1957 tavasza–1963 tavasza</i>	68
<i>Epreserdő utca 32. (József Attila-lakótelep), 1963–1980</i>	80
<i>Tudományos munkásság, II.</i>	80
<i>NÉKOSZ-vállalkozás, Bakonycsernye, nazarénusok</i>	80
<i>Egyház és vallásos élet egy mai faluban.</i>	
<i>Bakonycsernye, 1965</i>	86
<i>Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok</i>	89
<i>Emberek, ügyek, kapcsolatok...</i>	95
<i>Könyveddikációkról – és azok kapcsán egyről-másról</i>	134
<i>Hűség a szülőföldhöz</i>	144

<i>„....a jövőbe tűnt...” Kardos László a részvétnyilvántató levelek tükrében</i>	148
<i>Bibliográfia</i>	163
Kardos László cikkei, tanulmányai, monográfiái	163
Cikkek, tanulmányok	163
Monográfiák	164
Válogatás a Kardos Lászlóról szóló írásokból	164
<i>Képmelléklet</i>	167

Előszó

Sajátos könyvet vesz kezébe az olvasó. A 20. század egy nem hétköznapi emberének életútját van módja megismerni belőle, aki három területen alkotott nagyot: a pedagógiában, a tudományszervezésben és a tudományban. Van még egy negyedik életszférája is, a szinte már szenvedélyszámba menő hajlam, hogy másokon segítsen. Élettevékenységéből azonban kimaradt a jelleme. Ezt pótoljuk, amikor a börtönben a 40. születésnapjára írt *Életem summája sírfelirat formájában* című írásából ide idézzük önjellemzését. E szerint „közepes termetű, élénk intellektusú, fejlett érzelmi életet élő ember, aki eszélyes, megfigyelő, spekulatív, absztrakcióra hajlamos, önelemző, kritikus, széles érdeklődésű, hamar felmelegedő, közlékeny, társító és társas hajlamú, beleélő, azonosulni tudó, megértő, de egyidejűleg zárkózott, magános, leplező és megtévesztő is; alapvetően optimista, életszerető, életrevaló, de rezignációra, egészséges pesszimizmusra és szkepszisre is hajlamos, soha nem cinikus lélek. Olykor humoros, csipkelődő, de sohasem kegyetlen, türelmetlen vagy lerövidítő, néha prepotens, makacs, vállalkozó hajlamú, tevékeny, impulzív, kombattáns lelkületű férfiú.” És van egy még mélyebben rejlő vonása is az életének, ahogy mondani szokás: „két végétől égette a gyertyát”. Semmit nem tudott félig megvalósítani, csak a lehetségesnél igyekezett jobban teljesíteni. Mintha érezte volna, hogy neki mindenhez kevés idő áll a rendelkezésére. Ez az egyik oka korai halálának is. És a másik, a kiemelkedő teljesítmények után bekövetkezett sorozatos bukás.

1943-ban a szárszói konferencián való felszólalásában hitet tett a szabad, demokratikus és független Magyarország mellett. Nem sokkal később a 22. honvédszászlóalj ellenőrzött századában találta magát, ahol a tiszti iskolai tanfolyamot „csak szigorú ellenőrzés mellett alkalmazható” minősítéssel végezte el. Kétszeres katonaszökevényként (1944. június, október) hónapokig élt életveszélyben. 1946-ban társaival együtt

megindította a népi kollégiumi mozgalmat. Itt számára csupán két év adatott; mégis van valami rokon vonás a klebelsbergi iskolaszervezéssel. Az utóbbi az iskolákat a tanyákra vitte el, Kardos a tanyasi-falusi gyerekeket hozta be a városba, a magasabb iskolák székhelyére. Végző soron a Nékosz fennállásának három éve alatt 180 kollégiumot létesített, tízezer fiatal számára. És mit kapott érte? A Központi Ellenőrző Bizottság (az MDP fegyelmi testülete) 1948. szeptember 9-én vizsgálatot kezdeményezett, és 23-án mondvacsínált ürügyekkel szigorú megrovásban részesítette, figyelmeztetéssel, egyben kötelezte az országgyűlési mandátumáról való lemondásra is, és csak 1954-ben törölte el ezt az igazságtalanságot. Ez az év már Nagy Imre miniszterelnökségének ideje. Hogyne állt volna mellé 1956 októberében, amikor 1953–1955-ben az igazságtalanságok kezdődő felszámolása az ő nevéhez kötődött!? Nagy Imréhez való hűsége miatt 1958-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, amelyből egy hónap híján hat évet le is töltött. 1942-ben a Györfly István Kollégium diáksága megválasztotta a kollégium igazgatójának, a hivatalos jelölt ellenében. Ha akkor elvállalja a Néptudományi Intézet neki felajánlott igazgatóhelyettesi tisztségét, valószínű, hogy a néprajztudomány csúcsait hódította volna meg. De ő élete végéig a népi származású diákság és értelmiség mentora maradt, mert abban a közeget érezte úgy, hogy kiteljesül az élete.

Budapest, 2005 áprilisa

Pogány Mária

Tótkeresztúr (Őrség)

1918–1925

Még a Monarchia utolsó napjainak egyikén történt, hogy az 1904-ben épített szárnyvonalon Körmendről elindult egy kis motorvonat, hogy utasait elvigye Muraszombatba, és aki tovább vágyik, azt az Adriára. Két-három régi kis vagonból állították össze, a vagon közepén ott állt a kályha, és az utasok tüzeltek benne ős- és télidőben. Körmenden egy törekeny kis asszony is felszállt a vonatra, hogy hazadöcögjön vele Tótkeresztúrra. Nem volt jó a kedve, mert hat- és hároméves fiának akart cipőt vásárolni, de nem kapott. Meg aztán hűvös volt a levegő, november 13-át írtak. Végre lassan kigördült a motorvonat az állomásról. Az asszony ülőhelyet sem kapott, pedig félnapi mérgelődés után jól esett volna leülni, hiszen harmadik gyermekével volt hatodik hónapja áldott állapotban. A vonat elindult. Először sík terepen haladt, majd következett az Őrség szelíd, dombos vidéke, ahol már kacskaringók jelzik a vonat útját. Ezek között a lankák között egyszer csak beléhasított a fájdalom. Egek! Csak nem a gyermek akar világra jönni? De bizony, úgy volt! És ahogy haladt a vonat, a dombok mind nagyobbak és komorabbak lettek, ezzel együtt pedig az asszony fájásai is erősödtek. Panaszkodni kezdett a kalauznak, aki átlátva a helyzetet, hangosan megszólalt: „Helyet az elvtársnőnek!” A Károlyi-forradalom időszakát élte akkor az ország, a vasutasok elsőprő többsége szociáldemokrata érzelmű volt. Lett hely a vonaton. Csakhogy egy újabb fájás miatt az asszony nem figyelt a megállóhelyre, és Tótkeresztúrnál, ahol lakott, egy állomással tovább utazott. Nosza, indulhatott vissza gyalog a mogorva dombokon át. A sűrű sötétben egyszer csak egy gödörben találta magát. Elkezdett segítségért kiabálni. Szavát kutyák észlelték. Négy-öt kutyá is odarohant, és elkezdett ugatni a gödör szélén egyre hangosabban és ellenségesebben. Talán ez volt a szerencse, mert az emberek vasvillával, fejszével, puskával indultak a csaholás irányába, betolakodó idegent, rosszat akaró ellenséget leszerelni. Ehelyett egy vajúdó, nyögő,

síró asszonyra leltek. Kérdezték a nevét, és kiderült, ismerik a családot. Az egyik gazda hazaszaladt kocsiért, és mire visszaért a gödörhöz, az asszony hasán ott volt a hét hónapra született fia, alig nagyobb egy meglett férfitenyéernél. Hazavitték, a bába ellátta az anyát, és már rohant is az egyik családhoz: jöjjenek keresztelőre, nehogy Kardosné koraszülött fia keresztleetlenül haljon meg. Az újszülött László csupán 1 kg 10 dkg-ot nyomott, nem nőtt ki még sem a haja, sem a körme. Szerencsére meglehetősen mennyiségű vatta volt a háztartásban, az anyai lelemény abból készített „inkubátort”. A bepólyált, vattába takart „cso-magot” a faluhelyen szokásos magasra vetett ágy tetején helyezte el, s lefedte rostával, miként mondogatta: „nehogy a macska elvigye”.

Ilyen módon jött világra Kardos László 1918. november 13-án, olyan vidéken, amely akkor még az országhoz tartozott a legnyugatibb ponton. Ez a dombos-erdős Külső-Őrség kultúrájában, életformájában már közelített az ausztriaihoz. Amikor néhány évvel ezelőtt beléptem a ma szlovéniai falu evangélikus templomába, az az érzésem támadt, hogy osztrák tartományban járok. A kis falu nagy temploma, benne a sok faragott fa, a nagy Luther-festmény, a ragyogó tisztaság, kint a jó levegő alpesivé varázsolta a környezetet. Ebben a szép hangulatú templomban tartotta kereszttvíz alá Patrovin Ferenc, a falu kovácsmestere és felesége a korán világra kíváncszott, nyöszörgő csecsemőt. Most már mindenki megnyugodott. A koraszülött kisfiú bekerült a keresztyének közösségébe, nem fog elkárhozni, ha élete fonala netán el is szakadna.

Patrovin Ferenc és felesége szlovén volt. Nem beszéltek magyarul. Keresztfiukhoz is vendül szóltak. A Gergálovek szeren laktak, amelyen akkor összesen csupán 14 ház állt, ma már 40 otthont is megszámálhat az arra járó utas. Ez a fenyves- és tölgyerdőkkel övezett, tiszta, virágos falu volt a terepe a kis Kardos László eszmélésének. Lakói három nyelven is beszéltek: magyarul, németül, szlovénul. Számára az vált természetessé, hogy különböző anyanyelvű emberek békében, nyájasan élnek egymás mellett. De hát honnan is jött a német erre a vidékre? Grácból és Bécsből.

A helyi lakosok Grácba jártak nagyobb bevásárlásokra. A 20. század elején ott már jelentős ipari termelés folyt, és számottevő mennyiségű munkáskezet foglalkoztatott a szomszédos szegényebb vidékekről. Bécs volt a másik munkaközpont. Mint a Monarchia csillogó császári fővárosa, szintén kínálta a munkaalkalmat a szegény embereknek, köztük fiatal lányoknak is. Az első világháború előtt sok szegény sorsú magyar parasztlány szolgált háztartási alkalmazottként gazdag polgárcsaládok

otthonaiban. Köztük volt Koltay Mária is, Kardos László édesanyja. A vasi Hegyháton, Telekesen született, a család hetedik gyermekeként. Egy kivételével a testvérek mind lányok voltak, pedig a mezőgazdasági munkákhoz férfikézzre lett volna szükség. Mária alig múlt 16 éves, amikor ő is elindult szerencsét próbálni a magas császárvárosba. Egy zsidó családhoz került, ahol lassan minden háztartási munkába beletanult. Kitűnően süített, főzött, konyhája megfelelt a kifinomult városi ízlésnek.

Bécsben talált férjet magának. Micsoda banalitás is kettejük története! Máriának kimenője volt, vasárnap a cselédkorzón sétált, amikor megismerkedett az Osztrák–Magyar Monarchia egyik bakájával, Kardos Jánossal, a hadtápnál szolgáló foltozósabóval. János otthon is varrt, földet művelt, és feltehetően kocsmában is dolgozott. Rendszeres találkáiknak házasság lett a vége. Az első két gyermek, János és Ferenc még Bécsben született, 1912-ben és 1915-ben. A háború végén hazatértek Tótkeresztúrra.

A családi hagyomány szerint a Kardosok Péterhegyről (szlovénül: Petroc) származtak, ott volt ilyen nevű kocsmáros. A házaspár a gyerekekkel Tótkeresztúron először bérelt házba költözött az Aszkanü nevű falurészre, ahol abban az időben mindössze három ház állt. Építkezni kezdtek a Szavicin-hegyen (Szavicinek), ami nyilván nem volt könnyű a háborús időkben. Hogy milyen volt az új családi ház? Kardos László 1978-ban, a Nagyrákoson vásárolt kis parasztházat nézegetve megjegyezte: „Hatvan éves koromra elértem azt, ahol édesapán kezdte, van egy kis zsellérházam”.

A Vendvidéknek is nevezett Külső-Őrség sajátos, színes tájáról már szóltam. Most még egy kicsit tovább árnyalom a leírást, hogy érzékeltessem azt a világot, amelyben a gyermek Kardos László eszmélni kezdett. A hegyeknek is nevezett dombokon elszórva épültek a házak, úgynevezett szeres települést alkotva. Ezek között a dombok és házak között hatalmas területek nyúltak el a szélrózsa minden irányába. Ha valaki átszaladt a szomszédjához, jókora távolságot kellett bejárnia. Volt tehát tér, ahol mozoghatott a soha el nem fáradó gyerek. Járhatta a különös hangzású falurészeket: Szertársövü, Gorejnü, Dolejnyü, Martyinü, Kovácsnü, Gergálovü, Szavicinü... És a családnevek: Kardos László nagyapja, Kardos Ignác feleségül vette Kericsmár Annát. Ebből a házasságból született Kardos János, az édesapa és egy leány is, Kardos Magda. Ő egy Küplen Mátyás nevű embernek lett a társa. Kardos Ignác korán meghalt, valamikor 1897–1898 körül. Anna másodjára egy Szmo-

dics Ádám nevű gazdálkodóhoz kötötte az életét. A Szmodicsok melegszívű, gyermekkedvelő, lágy szláv emberek voltak, ugyanakkor szívósak, erősek és kitartóak, ha földmunkát végeztek. Íme: egy mikroközösségben, egy családon belül magyar, német és szláv nevű emberek kerültek rokonságba. Három nép, három kultúra: a magyar, a stájer-osztrák és a vend-szlovén békésen élt egymás mellett. Ezt a színes világot a gyermek Kardos László bizonyára egyszínűnek látta, hiszen még nem volt alapja összehasonlítani más tájjal és más emberekkel. Ott is maradt a nyoma a lelkében: soha nem gondolt arra, hogy egyik ember a származása miatt különb lehet egy másiknál.

Mély emlékeket hagyott benne az emberek földdel és léttel való küzdelme is. Szmodics Ádám emlékezete szerint Kardos Ignác és Kercsmár Anna 15 hold földdel bajlódott. Ebből nyolc hold volt Anna öröksége, hét hold Kardos Ignácé. Ez a hét hold két hold erdőből, két hold rétből és legelőből, valamint három hold szántóból állt. 1898–1899-től Kercsmár Anna és Szmodics Ádám is 15 holdat kezelt. A faluban, amelyhez tartoztak, kb. 300 ház volt. A lakosság többsége a hét-nyolc holdasok közé tartozott, hat családnak volt 40-50 s még kevesebbnek 20-30 hold földje. Csupán a pap gazdálkodott 80 holdon. Egyforma arányban termesztettek búzát és rozsot, jelentős volt a kukorica is, elsősorban az állatoknak, és abban az időben kezdett előrenyomulni a burgonya. Az agyagos talaj igencsak próbára tette a gazdálkodók erejét, arról nem is szólva, hogy a földmunka idejét is jól meg kellett választani, mert a végeláthatatlan őszi esők, netán korai fagyok nagy kárt tehetek a vetésben. A fa viszont mindig biztos bevételt jelentett. Arról nem is szólva, hogy egy öt-hat éves fiúcska számára az erdő mennyi szépséget és titkot rejtegetett: gombát, makkot, tobozt, vadceresznyét, apró földiepret, szedret, vadkörte, vadalmát, mogyorót, hecsedlit, kökényt, csigát, madárfiókat, nyúl, vaddisznó, szarvas lábnyomát – hogy csak a fontosabbakat említsük. Édesapja a földmunkán kívül szabóskodott is, a napi kiadásokat ebből fedezték. Bécsben állították ki a 31 099. számú szakszervezeti tagsági könyvet, 1900-as pecséttel: „Nemzetközi Szabótitkárság”. Egy másik pecsét igazolta, hogy Kardos János tagja az Osztrák Szabók Szövetségének és a Gyermek Ruhaszabók Részlegének. Ez utóbbi pecsét német és szerb nyelvű.

Azért időztünk hosszasan Kardos László gyermekkoránál, mert itt ered élete két meghatározó vonása. Az egyik: annak észlelése, hogy a faluban több a szegény ember, mint a jómódú. A másik: az őrségi népnek az átlagost meghaladó kölcsönös segítő és visszasegítő szokása,

ami a mezőgazdasági munka kemény feltételei között életszükséglet volt. A társadalom vagyoni és osztálykülönbsége tehát Kardos László gyerekkori élményei közé tartozott, bármikor bárkinek segíteni kész habitusa a tótkeresztúri tapasztalatokból is táplálkozott.

A gondtalan, játékos gyerekkornak is vége szakad, amikor iskolába kerül a gyermek. Kardos Lászlónál ez a váltás a lakás, sőt a haza váltásával is együtt járt.

Rákospalota 1925–1937

Az orvostudomány szerint hét év alatt az ember szervezetében kicserélődnek a sejtek. Éppen egy ilyen periódus vége felé szakadt meg Kardos László Vas megyei gyerekora. 1920-ban Tótkeresztúr Jugoszláviához került. (Furcsa véletlen, hogy 1948 nyarától Jugoszlávia lett a szocialista tábor „nagy ellensége”, és ez belejátszott Kardos László életébe is.) Mint láttuk, szegény emberek gyermekeként született, s fájó emléke volt, hogy legkisebb fiúként két bátyjának kinőtt és az apa által átalakított, sikkesnek éppen nem mondható ruháiban kellett járnia.

Az említett hetedik évben a nyugtalanság és a változtatni akarás gondolata eluralkodott a Kardos családon. A legidősebb fiú, János már 13 esztendő volt, szlovén iskolába járt, nem ismerte a magyar helyesírást. A középső fiú, Ferenc hasonló gondokkal küszködött, László meg éppen iskoláskorba lépett, és a család szerencsére úgy határozott, ő már járjon Magyarországon magyar iskolába. Így hát a Kardos család eladta földjét, és előzetes tájékozódás alapján Rákospalotán kötött ki, csekély mennyiségű pénzárral egy kispárnahuzatban. Az ehhez felvett bankhitel alapozta meg Rákospalotán „Kardos János korcsmáját”. Repatriáltunk – szokta volt mondogatni Kardos László, ami elsősorban magyarságához való kötődését jelentette. Ugyanakkor élete végéig hű maradt a kedves őrségi tájhoz is. Gyerekként, fiatalemberként, idősebb korában is vissza-visszatért az elbocsátó vidékhez, a szívéhez nőtt falvak egyik-másik szeréhez.

Tótkeresztúr és Rákospalota. Az 1920-as években Rákospalota még inkább az agrártelepülések közé tartozott, talán mezővárosnak is nevezhetnénk. Itt már ismeretlen volt a végtelen, szabad tér, amelyen váltakozott a gyepes, az erdős és a szántóterület. Mérnöki pontossággal parcellázott, utcás, kerítésekkel szabdaltnak, családi házas, mérsékelt fás, kiskertes, ültetett virágos település volt. A nyájas, egymást segítő,

figyelő emberek faluközössége helyébe befelé forduló, maguknak való emberek világába csöppent Kardos László 1925-ben.

Rákospalotán a barátság, az iskola, a cserkészmozgalomban való részvétel, a mozi, a kirándulás, a táborozás hozott újabb, immár szellemi élményeket. Tanulmányait a Károlyi úti elemi iskolában kezdte, amelynek épülete a kocsmától mindössze öt-hat percrenyire volt. Az alacsony, szőke, göndör hajú, szürkés-kék szemű fiúcska külseje átlagot meghaladó intellektust takart. Élénk volt és érdeklődő. Odafigyelő és barátkozó. Bizonyára nem véletlen, hogy első „köszereplése” hétéves korára esett. Meghalt egy osztálytársuk az első elemiben, és a tanítónő az osztálytársak közül éppen őt találta alkalmasnak arra, hogy a sírnál búcsúztassa. Ismerve azt a tulajdonságát, hogy feladatára mindig alaposan felkészült, meggyőződése, hogy sem a tanítónő, sem a gyermek Kardos László nem vallott szegényt.

Egy másik apróság az elemiből gyors reagálóképességét mutatja. Hittanórán az evangélikus tiszteletes, feltehetően a jóra ösztökélés okán, a Bibliából azt a részt tanította, amely szerint haláluk után a jók lelke üdvözl, a rosszaké a pokolra kerül. Ez a rész a Bibliában Károli Gáspár fordításában a következőképpen szól: „Így lesz ez a világ végén is. Eljönnek majd az angyalok, és kiválasztják a gonoszokat az igazak közül. És a tüzes kemenczébe vetik őket; ott leszen sírás és fogcsikorgatás.” (Máté, 13:49-50.) Kardos László jelentkezett és a következő kérdést szegezte a hittantanárnak: ha csak a lélek kárhozik el, annak hol a foga? És hogy tud az csikorogni? Bizony, sarokba szorította a hittantanárt.

A húszas-harmincas évek fordulóján a Rákos út és az Arany János utca sarkán álló Kardos-kocsmával rézsútosan szemben emelkedett egy domb; azóta az építkezések miatt elbontották. Rajta állt egykor a református templom és az osztatlan református elemi iskola. Az iskolát bizonyos Szakály tanító bácsi vezette. Kiváló pedagógus lehetett. Nemcsak a tanórákon, hanem a tanításon kívül is foglalkozott a gyerekekkel; kedd délutánonként 6 és 7 óra között például színjátszó kört vezetett. Az iskolával együttműködő cserkészcsapat, melynek Kardos László is tagja volt, a református egyház védelme alatt állt. Neve és címe a következő volt: 919. sz. Arany János KIE (Keresztyén Ifjúsági Egyesület) Cserkészcsapat. Rákospalota, 1926.

A cserkészélet Kardos Lászlónak rendkívül fontos lehetett, mert apró tárgyi emlékeit élete végéig őrizte. Túl is élték a mozgalmat, ma is megvannak: cserkészigazolvány az 1930/31. tanévre; cserkészfiút ábrázoló levelezőlap; tábori emléklap 1929 pünkösdjéről; belépő a cserkész-

otthonba, 1932. november 2.: meghívó a 919. sz. Arany János cserkész-csapat július 2-i, a rákospalotai református templom kertjében tartandó kerti ünnepélyére. És végül két levelezőlap 1930 júliusából. Az első július 29-én küldte szüleinek a táborozásról – ez az első fennmaradt Kardos-levél: „Kedves Szüleim, én nagyon jól érzem magamat. Hát ti hogy vagytok, írjatok egy pár sort. Hétfőn ellátogatott a tök András ebédre, kedden éjszaka egy kis esőnk volt. Szerdán elmegyünk az aggteleki cseppkőbarlangba. Minden este 9 órakor tábortűz van. Reggel 6-kor kelünk, 10-kor fekszünk. Szeretettel csókolja Laci.” A levélből kivehetően a tökfőzeléket nemigen kedvelte. Édesanyja mindent elkövetett, hogy fiai szeressék a főzelékeket. Alkalmazta a Bécsben tanultakat, így gyakran emlegette: a spenótot ő már fiatalasszonyként tejbe áztatott zsemélével keverte, hogy a spenót „éles” ízét enyhítse vele. A fiatal Kardos László legmeghatóbb cserkészemlékei közé tartozik a másik, Aggtelekről megőrzött képeslap. Rajta a következő olvasható: „Emlék Aggtelekről, Dr. Kardos László cserkészapród. 1930. július 30.” Mennyi minden kiolvasható ebből az egyetlen mondatból! Az aggteleki cseppkőbarlangot képeslappal akarta magának megörökíteni. Később is mindenütt, amerre csak járt a világban, sok lapot vásárolt, így próbálta tárolni élményeit. És már 11 éves korában tudta, hogy tanulni fog, ezt megelőlegezte magának, tehát igyekezett terveinek megfelelően viselkedni. Mondta is az édesanyja: nem volt baj vele, általában rendben elvégezte feladatait. Talán csak egyszer csattant el egyetlen anyai pofon egész gyermekora során. A második kísérlet maradt, mert Kardos László átölelte az édesanyját, s a szeretetteljes közeledésre az anya keze lehatnyatlott.

A középiskolát az újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumban végezte. Bizony, messzire kellett járnia. Mivel villamosra nem telt, reggel, este és néha délutánonként háromnegyed órát gyalogolt az iskolába oda és vissza, esőben, hóban, sárban, két kedves barátjával, Selmeci Jánossal és Szakácsy Lászlóval együtt. Az újpesti gimnázium a legjobb középiskolák közé tartozhatott. 2003-ban összegezte egykori diákjainak teljesítményét, és kiderült: 19 Kossuth- és állami díjast adott az országnak, közülük hárman Györffy-kollégisták voltak. Talán érdemes itt megjegyezni: egy időben Babits Mihály is ebben az iskolában tanított.

A gimnázium Kardos László számára igazi alma mater volt, fel tudta kelteni benne az olvasás igényét és örömét. Olvasmányairól fennmaradt jegyzetei imponálóak. A gimnázium alsó osztályaiban még csak idézeteket, bölcs mondásokat másolt a füzetébe, amelyeknek az „Ara-

nyak" címet adta. Felsőbb osztályosként már részletesebb jegyzeteket készített, és még VIII. osztályos korában is fennmaradt egy „Aranyak” című füzete.

A II. osztályos „Aranyak” közmondásokat, mondásokat és idézeteket tartalmaz, egyebek között Merezkovszkij *Leonardo da Vinci* és Dante *Pokol* című művéből, Kempis Tamástól, az *Irodalmunk* című könyvből, Gulácsy Iréntől, Goethe *Faustjából*. A III. osztályos „Aranyak” írója „lord Kalászos”, azaz a füzet borítóján Kardos László anagrammája szerepel: 13-14 éves korában találta ki magának ezt az „álnevet” vagy „fedőnevet”, és ez is milyen jellemző rá! Az otthoni nyomorúságos körülmények között – amelyekről még szólnunk – angol főnemest „kreált” magából, és olyat, aki az ő világából, a mezőgazdaságból származik.

Az V. osztályos olvasmányjegyzéke a következő műveket tartalmazza: Maeterlinck: *A két madár*, *A halál*, *A méhek élete*; Murget, Henry: *Bohémvilág*; Zola: *Álom*; Maupassant: *Egy élet*; Balzac: *A számbőr*, *Goriot apó*; Gorkij: *Az anya*; Puskin: *Anyegin*; Rostand: *Cyrano de Bergerac*; Grande, Eugenio: *Híres zenészek*; Turgenyev: *Őstalaj*, *Nemesi fészek*; Ibsen: *Brand*; Peer Gynt: *Mesterséges nyelvekről 1894-től*. Emellett kedvenc dalainak, operaáriáinak szövegei, különböző országok nemzeti ünnepeinek és nemzeti énekeinek felsorolása stb.

Gimnáziumi éveiből származó emlékei között van három diáknaptár az 1933/34, az 1934/35, az 1935/36. tanévről. Az utóbbiban olvashatjuk (igaz, külön cédulán) a következő szöveget: „Szabad-e méltatlankodnom amiatt, hogy nem érhetem el azt, amiről mások még álmodni sem mernek? Szabad-e nekem, ki a legszegényebektől nem vagyok messze, de lelkileg úgy gondolom, hogy annál távolabb, oly után sóvárognom, amit azok falánkságnak neveznek?” Ugyanebben a naptárban őrizte a Nemzeti Színház olcsó diákelőadásainak szórólapját; itt is található egy rövid olvasmányjegyzék, és a notesz hátsó lapján aláírásának kialakítása.

Szegény sorsa miatt a tizenéves Kardos László sokszor került megalázó helyzetbe. Bizonyára már maga az a tény sem maradt rá hatástalan, hogy a gimnáziumot szegénységi bizonyítványok segítségével végezte el. De amit még ennél is fájóbb emlékként őrzött, az a következő volt. Miután a Rákos úti kocsmá tönkrement, szülei kis vegyeskereskedést rendeztek be az ivóhelyiségben. Igen ám, de nem volt elég alaptőkékük ahhoz, hogy megfelelő árumennyiséget tároljanak. Így ha egy vevő például egy kiló cukorért vagy lisztért tért be az üzletbe, nemegyszer neki kellett a legközelebbi másik boltba elszaladnia, hogy egyőrai hitel-

re megkapják az árut, és továbbad hassák. Volt mit hallgatni a vevőtől a hosszú várakozás miatt! Ebben a válságos időben többször feküdt le éhesen. Mindig vállalkozó kedvű édesanyja a főzési tudományát próbálta hasznosítani. Egyik nővére, bizonyos Katica néni a Kruspér utcában lakott, a Budafoki út egy mellékutcájában, a Műegyetem közelében. Kis kifőzdéje volt, főként nőtlen műegyetemi oktatóknak. Kardos László édesanyjának köszönhetően bizonyára jó ételt kaptak, s az anya ételhordójában főtt ételt tudott hazavinni férjének és fiainak. Olykor-olykor Laci fiát is magával vitte Budára, aki csodálattal és némi irigységgel ismerkedett a budai, gazdagok lakta városnegyeddel.

A gimnázium alsó osztályaiban készítette el *Többféle jegyzetek 1931-ből* című munkáját. Nem volt több 12-13 évesnél, amikor hozzálátott, és talán 15, amikor befejezte. Hét önálló „kötetből” áll a mű. Papírból, cérnával-túvel kis füzeteket készített magának, szépen, akkurátusan, a borítón a magyar címerrel. A „kötetek” így következnek egymás után: „I. Földrajz. II. Feltalálók. III. Írások: nevezetes korszakok; az írás kialakulása; rovásírás; magyar fejedelmek, királyok. Vallásmegoszlás a földünkön. Indián családok. IV. Csillagászat. A világ valutái. Híres mondások. 50 év a találmányok életében. V. Latin-görög nyelven nevek: állatnevek, tudományok elnevezése, verslábak. Török hadsereg, rangok. Az elemek rendszámai. Fontosabb anyagsűrűségek. VI. Híres emberek nevei abc sorrendben. Írók nevei. Kis földrajz. Nemzetközi autórendszám-jelzések. Nemzetközi hajóáratok. Magyarország hadereje, hadászat. Mit találtak fel az elmúlt időkben? A legfényesebb csillagok. A New York-i Szabadságsszobor. Nagyobb hajóink. Mi történt 3850 millió év alatt? Egyéb dolgok. VII. Kik kaptak Nobel-díjat. Hazánk lakossága. Hadianyagok (képletekkel). 1932. évi hadijelentések a világ minden tájáról. Fegyverminták. Magyarország hadereje 1933-ban, alakulatok szerint. [Külön papíron:] Az ábécé betűi a kábeltávíró gépének szalagján. Repülőgépek. Gázok. Fekete és tűztelen lőporok. Robbanógépek. Kézigránátok. Füstképző anyagok.”

Mindebben rendszerezte a 14-15 éves koráig tanultakat, felismerte és leírta az összefüggéseket. Már ekkor tudta: csak a rendezett tudományos anyag tanulható meg. Az itt megsejtett szisztéma lett alapja későbbi tudományos munkásságának. Igaz, életében nem sokat publikált, de minden tanulmánya és könyve mintának számított a néprajztudományban.

Nem volt eminens tanuló, a reáltárgyakból olykor becsúszott egy-egy gyengébb osztályzat is. Gimnáziumi éveit során mégis kétszer kapott év végén könyvjutalmat. A másodikat a VII. osztály végén, pél-

dás magaviseletéért és jó előmeneteléért. A könyv Alexander Bernát: *Shakespeare* című műve a Franklin Társulat kiadásában. Irodalmi tudása kiemelkedő lehetett, hiszen a könyv egyetemisták számára sem könnyű olvasmány, a példás magatartás pedig érett emberre enged következtetni. Már itt, a gimnázium utolsó előtti évében rájöhettek arra, hogy neki kiemelkedően kell teljesítenie, hiszen a továbbtanuláshoz és a tandíjkedvezményhez jó eredményeket kell felmutatnia. Félrevonulva, szülei házában padlásán készült fel, éjjel, petróleumlámpa mellett, a nagy megmérettetésre. És jelesen érettségizett 1937-ben.

Újpest

1937–1939

Az érettségivel lezárult Kardos László életének első két évtizede, sok társadalmi élménnyel, rengeteg tanulással és olvasással. Immár érett ember, akinek a társadalmi háttere nem ígért sokat a hadikonjunktúra éveiben sem.

A fellendülést akarták kihasználni a Kardos szülők, amikor Újpesten, a Külső Váci út 48. számú házban újabb kocsmát nyitottak. Ennek a környéknek már nem volt falusias jellege, inkább az újpesti gyárnegyed nyúlványának számított. Kardosék kocsmája mellett üzemelt az egyik ismert újpesti börgyár, amely szellőztetéskor bűzös, csersavas felhőt engedett a levegőbe. A környéken munkásnyomornegyedek terültek el, a környék lakóit kiszolgáló kocsmákkal, mozikkal, zártházakkal. „A város peremén” – mondhatnánk József Attilával. „Összeragasztott” házak és gyárak, rossz levegő, zsúfoltság, kormos szürkeség... „...mint pici denevérek, puha / szárnyakon száll a korom, / s lerakódik, mint a guano / keményen, vastagon” – írta József Attila saját környezetét jellemezve; ugyanez a kép ráillett a Külső Váci útra is.

Míg az Órségben a gondtalan gyerekkort, Palotán a barátság, a tanulás, az olvasás és az „érés” világát élte meg, Újpestről már inkább menekülni igyekezett. Erre egyetemi évei alkalmat adtak. Magának a kocsmának is más volt a hangulata, és más volt a közönsége is, mint a palotainak. Ott a bizalom, a családias légkör jellemezte a tulajdonosok és a vendégek kapcsolatát. A baráti Szakácsy család egyik, még ma is élő tagja említette: Kardos László édesanyja rengeteg fasírozottat sütött, feltehetően italkorcsolyának, a húst a vendégek szeme láttára darálta, tehát mindenki láthatta: friss húst használ. Az újpesti kocsmáról meg sok mindent elárul az iparengedély 1949. évi visszavonása, még akkor is, ha feltehetően nem elfogulatlan. Eszerint: „[...] a környékbeli dolgozók vagyon- és életbiztonságát állandóan veszélyeztetik, zajongásaikkal pedig a környékbeli lakosok éjjeli nyugalmit zavarják. Továbbá az

üzletben a gyárból hozott bőrtöket feketén értékesítik.” Kardos László a kocsmá felszámolásánál szülei segítségére sietett. Nem egyik percről a másikra államosították, mint a magántulajdont abban az időben, hanem a Kardos szülők türelmi időt kaptak a berendezés kiárúsítására.

Jeles érettségi és az egyetem. Az utóbbi igencsak nagy dilemma volt a fiatal Kardos Lászlónak. Orvos szeretett volna lenni, de az orvoskar tandíja az ő és a hozzá hasonlók szüleinek megfizethetetlen volt. Egész nyáron tanított. Szamel Lajos, egykori osztálytársa és a pécsi egyetem kiváló professzora elmondta, hogy László az Ügyvédi Kamara korabeli elnökének a fiát készítette fel az érettségire. Dr. Zoltay Pál Ferenc székesfevárosi fogalmazó a névjegyén Kardos Lászlót az evangélikus teológiára ajánlotta dr. Ruzicska László evangélikus lelkésznek. Ő azonban nyári keresetével a zsebében a Bölcsészkarra jelentkezett magyar–olasz szakos tanárjelöltnek, egyelőre azzal a „perspektívával”, miként akkor gondolta: legalább egy félévet tudjon elvégezni, hogy egy kicsit „beleszorgolhasson” az egyetem légkörébe.

Az első fél, egy esztendő nem volt mentes a fizikai megterhelésektől sem. Gyalogolt, rengeteget gyalogolt. Villamosbérletet nem állt módjában váltani. Minden reggel gyalog ment el a lakástól az Összekötő vasúti hídig (kb. 1,5–2 km), onnan bevonatozott a Nyugati pályaudvarra, és onnan a Múzeum körúton lévő Bölcsészkarig megint csak az apostolok lovát vette igénybe. Este ugyanez visszafelé.

Fennmaradt egyetemi jegyzetei szerint szűkebb szaktárgyain kívül hallgatta Hajnal István technika-, társadalomtörténeti előadásait, de érdekelte Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása* és Domanovszky: *A magyar telepítések története* című műve is. Hamar megtalálta az utat Györffy István néprajzi tanszékéhez is.

Királyi Pál utca 12.

1939–1945

Apponyi tér 1.

1945–1948

Az 1930-as évek falukutató mozgalmának nagy irodalma van. Politikai vonulataként kialakult a Márciusi Front; kiadványai és a bennük kifejtett gondolatok egyre inkább terjedtek. Ennek nyomán kezdett a hivataltal Magyarországon néhány képviselője azon gondolkodni, miképpen lehetne a mozgalmat az állami reformmozgalom szolgálatába állítani, egyúttal a túlságosan balra vagy túlságosan jobbra tartó irányzatokat lefaragni, azaz céljaik érdekében „államosítani”. E gondolat jegyében rendezték meg 1938-ban Teleki Pál támogatásával és az általa folyósított pénzen a Táj- és Népkutató Központ első nagy kiállítását a Károlyipalotában. Három neves egyetemi tanár fogott össze ennek érdekében: Györffy István, a Táj- és Népkutató Központ vezetője a Bölcsészkarról, Magyary Zoltán a Jogi Karról és Teleki Pál a Közgazdaságtudományi Egyetemről. A tényleges munkát azonban a tanársegédek végezték. Az említett hármasságban Teleki volt a patrónus, Magyary a maga módján valóban akart valamit csinálni, viszont Györffy volt a népi szárny vezető egyénisége. Később Teleki Pál, amikor miniszterelnök lett, arra kényszerült, hogy megtagadja a kiállítást, sőt elhatárolja magát tőle kiáltóan antifeudális, földosztáspárti jellege miatt. Így Györffy Istvánra maradt a táj- és népkutató mozgalom vezetése és adminisztrációja. Ennek aztán jelentős szerepe lett a Bolyai-, majd a Györffy-kollégium indulásában is.

Györffy tanszéke kicsi, barlangszerű helyiségekben dolgozott, a Múzeum körüli épület földszinti, jobb oldali folyosójának végén. Márkus István – akiről még több ízben szó lesz – említette, hogy a diákok egymás között valóban „barlangnak” nevezték. Egyszerre volt tanszék és a tovább élő táj- és népkutató mozgalom központja. A szemináriumi szobában három hosszú asztal körül 30-40 ember fért el, és ezzel megtelt a terem. Csütörtökönként a következő előadók jelentek meg: Erdei Ferenc, aki a paraszti polgárosodás „apostolaként” hatott a jelenlevőkre.

re; Somogyi Imre, a kert-Magyarország gondolatának terjesztője; Kamjén István, a kubikosok egyik baloldali vezetőegyenisége; K. Kovács László néprajzos, aki az ekék típusáról is, de finnországi tanulmányútról is tudott figyelemre méltót mondani... A hallgatók tábora ugyanolyan színes volt, mint az előadóké. Köztük volt Erdei Ferenc későbbi felesége, Majláth Jolán; a Közgazdaságtudományi Egyetemről Gyenes Antal; a református teológiáról Kiss Sándor; a néprajz tanszékről Kresz Mária, Kovács Ágnes, Vargha László, az utóbbi építészből lett néprajzos; a Telekitől „átszippantott” K. Kovács Péter; a matematikus Boros Lajos, a Bolyai-kollégium első igazgatója; a későbbi Bolyai-, majd Györffy-kollégium több aktív fiatalja, mint Fehér Gyula (Fehér Lajos bátyja), Horváth Lajos, Sipos Gyula költő, Kardos László... Ehhez az irányzathoz tartozott a Püski-féle Magyar Élet Kiadó is, annyiban lévén rokon a Györffy-tanszékkal, hogy kiadási terveiben nem azt latolgatta, ki milyen érzelmű, hanem azt, ki áll a nép mellett. Az inkább még csak ösztönösen alakuló barátságok a Táj- és Népkutató Központ szakmai kirándulásain szilárdultak meg.

1939 elején zajlott a kéthetes kiskunhalasi táborozás, amelyre nemcsak fővárosi, de vidéki egyetemek és főiskolák hallgatói is elmentek. A jelenlévők megtöltötték a református gimnáziumhoz csatolt internátus minden zegét-zugát. Jelen volt – többek között – Györffy István és Erdei Ferenc is. Itt következett be az a nevezetes esemény, amely miatt az egész táborozást megemlítem: mégpedig a magyar parasztdiákok közösségének megalakulása. Az eset Márkus István előadásában a következőképpen hangzik. „Én olyan szobában voltam, emlékszem, hogy emeletes ágyak voltak, és az egyik emeletes ágy emeletén laktam, ahol is egy este begyűlt úgy 10-12 fiú, beleértve azokat is, akik ott laktak. Azt mondták: most mindenki mondja meg a négy nagyszülejének a nevét. Ez egy olyan fajmagyar divat volt akkor: négy magyar nagyszülőtől kellett származnia annak, aki »a mi kutyánk kölyke«. Én, bevallom, hazudtam. Igaz, hogy a nagyapámat Márkus Mártonnak, de a nagyanyámat apai ágon Adler Rebekának hívták. Ezt nem akartam bevallani, mert nem akartam, hogy megverjenek, azt sem akartam, hogy kiközösítsenek, sem azt, hogy megszégyenítsenek, arra kényszerítve, hogy ki-menjek, mert nem lehetek fültanúja annak, ami történni fog. Az egész vallatás arra ment ki: mi, magyarok, most itt együtt valamit elhatározzunk. Ott voltam tehát, amikor fogadalmat tett ez a társaság; azt nem mondom, hogy vérszerződést kötött, mert senki nem vágta fel zsilettel az ereit, de valami ünnepélyes aktus volt, hogy megalakul a magyar pa-

rasztdiákok közössége. Véd és dac. Amelyiknek az első számú dolga az, hogy kollégiumot létesítsen az árva parasztyerekek feje fölé. Összefoglalóan: a Táj- és Népkutató Központ toborzómozgalmat indított, olyan irányzatként, amelynek lényeges szellemi tartalma a magyar nép igazi helyzetének a feltárása és megmutatása volt. A falukutató irodalom bevallott folytatását a sajátunknak, vezetőit mestereinknek, kiadványait alapkönyveknek kellett tekinteni a Györffy-féle szemináriumokban is. De olyanról, mint ami személy szerint össze tudta hozni az embereket, akik enélkül nagyon nehezen jöttek volna össze, nem ismerték volna meg egymást, méghozzá egy közös szellemi-politikai vonalomnak, tevékenységnek, akciónak a sodrában, nemigen volt eddig szó. Pedig egyik alapozója volt a későbbi népi kollégiumi mozgalomnak nagyon sokféle vonatkozásban.”¹

A népi kollégiumi mozgalomról ezen írás keretei között nem kívánok részletesen szólni, hiszen már kisebbfajta könyvtárra való irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. Fontosabb itt Kardos László szerepe és sajátosan magyar nevelési rendszere, amely nemzetközi összehasonlításban is érdekes. A Kardos Lászlóra vonatkozó forrás ezúttal is az 1988-ban készült, 83 oldalas Márkus-interjú.

Kardossal évfolyamtársak voltak a néprajz szakon. Már ott feltűnt Márkusnak, hogy ez az alacsony termetű fiú, akit a barátok hol „nudlinak”, hol „makaróninak” neveztek egymás között, milyen tekintélyt vívott ki magának. Márkus a Turul-sapkát viselő társaságot óvatos távolságtartással kezelte, pedig ennek az egyetemen közlekedő diákságnak egyik látható központja ez a „muki” volt – miként fogalmazott –, akire a többiek odafigyeltek. Szerette volna megfejteni a rejtélyt: minek köszönhető a tekintélye? Érdekelte az is, hogy az őt vállon veregető, nála egy fejjel magasabb szentesi kubikusfiú, Boros Lajos, aki politikai ellenfele is volt a kollégiumalapításkor, mindig odafigyelt, amikor Kardos megszólalt. És kíváncsi volt arra is, vajon miért ő mondja meg, hogy most ide, most oda kellene menni, ezt érdemes hallgatni, azt pedig nem. Töprengései során arra a megállapításra jutott (szó szerint idézem): „a mozgási energia az részben pótolja a súlyt”. Azaz: az alacsony termet olyanfajta energiatúltengéssel, olyan beavatkozási vággyal és olyan okos, kiszámított beavatkozni tudással párosult Kardosnál, hogy a „nagy melákok” nélküle többnyire nem tudták, hogyan lássanak hozzá a kollektív cselekvéshez, ha szükség volt rá. Ő tudta. És amikor el-

¹ Részlet az 1988-ban Márkus Istvánnal általam készített interjúból.

jött a történelmi pillanat, hogy a parasztdiákok szervezkedni kezdenek, Kardos László az élre került. Vele született, ösztönös hozzáértése – mit hogyan kell „megkártyázni”, hogy aztán legyen is belőle valami – vezetői tekintélyt adott neki. Különös egybeesés történt itt. Kardos interferenciásan hatott a társadalomra, illetve annak egy bizonyos rétegére és annak törekvéseire, de egyidejűleg az is visszahatott rá. Értette és kihasználta azokat a *határhelyzeteket* – és ez a szó itt nagyon fontos –, amelyek a lehetőségeket magukban hordozták, amelyekben csak akarni kellett, és a terveket meg lehetett valósítani, még akkor is, amikor mindenki azt mondta, hogy az képtelenség. Mozogni tudott tehát az abszurdum és a realitás közötti mezsgyén. A legnagyobb realista álmodozó volt, mondták sokan, és igazuk volt – állította Márkus.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni egy másik rendkívüli képességét sem. „Ha létezik az emberekkel való bánásmódban zsenialitás, akkor az Kardos Laciban megvolt.” Ennek alapját az emberismeret, az ösztönös és tudatos emberismeret képezte, amely zseniális kontaktusteremtő képességével egészült ki. Igazi pedagógustulajdonságokat említett Márkus. Meg empátiát a legfelsőbb fokon.

A parasztkollégium 1939 őszén alakult meg a Királyi Pál utca 12. számú ház egyik emeletén. Első tagjai között volt Kardos László is. Első igazgatója a már említett Boros Lajos lett.

Újabb állomás ez Kardos László lakóhelyei között, ezúttal a Belvárosban. A ház közel feküdt a Bölcsészkarhoz, a Jogi Karhoz és a Kálvin térhez, ahol az SDG-nek (Soli Deo Gloria), a református egyház ifjúsági szervezetének volt a székháza, amelynek egyik termében Bolyai-kollégium néven megalakult a parasztiifjak kollégiuma. Közel volt a Nemzeti Múzeum és az akkor még ugyanabban az épületben működő Széchényi Könyvtár is. A kollégium az értelmiségivé válás igazi földrajzi központjának számított, és hordozta még azt a „patinát” is, hogy egykor a meseíró Fáy András háza volt.

Az első három egyetemi év után 1942-ben a kollégium életében jelentős változások történtek. A sokféle szakról toborzódó diákság a hasonló társadalmi indíttatás és a kollégiumi együttlakás következtében közösséggé alakult, és kezdte a saját érdekeit egyre radikálisabban képviselni. Az „úri” pártfogó testület, amelynek élén Zsindely Ferencné állt, Horthy miniszterelnökségi államtitkárának a felesége, új igazgatójelöltet pártfogolt a kollégium élére Teleki Pál egykori tanársegédének, a néprajzossá vált K. Kovács Péternek a személyében. Majd összehívták a vezetőségválasztó közgyűlést, és a kollégisták Kardos Lászlót választ-

tották meg igazgatójuknak. Ő már bent sem lakott a Királyi Pál utcai épületben, hiszen végzett, és a doktori disszertációján dolgozott. A már említett újpesti kocsmában kereste fel a kollégisták küldöttsége. Elmondták a diákok, hogy Zsindelyné is szeretne vele megismerkedni, másnap okvetlenül látogassa meg őt is.

Zsindelyné összecsapta a kezét, amikor meglátta a 165 centis, szemüveges embert, aki az általa elképzelt magas, bajuszos, kerek arcú típusnak éppen az ellentéte volt. A pártfogó testület mindent elkövetett, hogy Kardos Lászlót visszaléptesse az igazgatóságtól. A Zsindely házaspár felajánlotta neki az akkor már működő Keleteurópai Intézet igazgatóhelyettesi posztját. Ha ezt elfogadja, egész élete másként alakul: híres tudósként biztos egzisztenciát teremthetett volna magának. De ő benne bízó diáktársait választotta, és 1942-ben velük együtt megalakította a Györffy István Kollégiumot.

A Györffy-kollégisták 1942–1945 között sok mindennel foglalkoztak. Tanultak, hiszen azért jöttek a fővárosba. Emellett kollégiumi tanulmányokat is folytattak: társadalomtudományi ismeretekkel és nyelvtudással gyarapodtak. Még 1942-ben színházi műsort állítottak össze: balladákat szavaltak, táncoltak a Városi Színházban, hogy a bevételen új kollégiumot szervezzenek maguknak a Zsombolyai utcában. Nem kevés lemondás árán 600 000 pengőt gyűjtöttek össze. Politizáltak. Megjelentek a Püski Sándor által szervezett 1943. évi szárszói németellenes konferencián, ahol nevükben Kardos László szólalt fel. Bátor szókimondataért rövidesen behívták katonának. A kollégisták részt vettek az antifasiszta ifjúsági ellenállásban. Kettejüket – Hegedüs Andrást és Balyó Máriát – a rendőrség letartóztatta. Hegedüs feltépte a vagon padlóját, amikor a Margit körúti fegyházból a soproniba szállították, s kiugrott. Szerencsére csak a lába sérült meg, és amikor felgyógyult, újra vállalta az illegális tevékenységet. Részt vettek Györffy-kollégisták más németellenes demonstrációkban is. 1944 márciusában, a németek bevonulása után a Györffy-kollégiumot betiltották. A kollégium minden tagja illegálisra ment, csak a gazdasági hivatalt vezető kollégista maradt bent az épületben, aki levelezéssel, üzenetek továbbításával tartott fenn laza kapcsolatot a vidéken meghúzódó györffystákkal.

Kardos László a Máramarosi-havasokba került egy határvadász, félig-meddig büntető jellegű századhoz. Onnan, összejátszva egy irodistaival, szerzett néhány lejáratí határidő nélküli szabadságolási igazolványt, és megszökött. Október 15-ét Pesten élte meg. Felkereste Márkus Istvánt Pásáréten lévő lakásán. Közölte vele, hogy a Magyar Független-

ségi Front alakulóban van, és Márkus képviselje benne a georgistákat. Ezek Henry George polgári radikális nézeteket valló angol közgazdász tanításait követték, s bár Magyarországon alig tucatnyian voltak, de szellemiekben jelentékeny erőt képviseltek. Miközben beszélgettek, a szomszédasszony, a budapesti főkapitány titkárának a felesége, bizonyos Domokosné, átment hozzájuk, és elmondta: a rádióban nemsokára fontos bejelentés hangzik el. Így hallgatták meg a Horthy-proklamációt a Lotz Károly utca 3. számú házban. Később ott talált Kardos László illegális lakásra. Majd Buda bekerítése előtt átment Pestre, és Gyenes Antallal együtt egy Damjanich utcai lakásban érte meg a főváros szovjet megszállását, amelyet ő és társai felszabadulásként fogadtak.

Amikor néhány nap múlva a Királyi Pál utcai kollégium körül is elcsitulnak a harcok, odalátogattak Gyenessel együtt, és igyekeztek helyreállítani az életet. Mivel már addig is két helyen éltek a kollégisták (a felsőbb évfolyamosoknak az Áldás utcában volt egy részlegük), Kardosék arra törekedtek, hogy egybetereljék a tagokat, és létrehozzák az új, 100 fős kollégiumot. (1945 előtt maximális számuk 50 fő volt.) E gondolat jegyében foglalták el az Apponyi tér (ma Ferenciek tere) 1. számú házban a Német Tudományos Intézet éppen üressé vált helyiségét, gyakorlatilag az épület I. emeletét. Ha ma valaki a Buda felé tartó autóbussz megállóból rátekint az I. emelet ablakaira, láthatja: az ablaküvegek több darabból állnak. Ez a háború utáni Györffy-kollégisták keze nyomát őrzi, abból az időből, amikor még nem volt megfelelő nagyságú üveg az ablakokhoz.

A Györffy-kollégisták 1945 után két igen jelentős tettet hajtottak végre: részt vettek a földosztásban, és megeremttették a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. Donáth Ferenc a földosztásról szóló könyvében megírja, hogy a Györffy-kollégium 12 megyei és járási földosztó biztost adott, akik 2,5 millió holdat juttattak új gazdákhöz, az összes felosztható területnek mintegy a felét.² A földosztásról szóló 600/1945. számú törvény Nagy Imre nevéhez fűződik, de megfogalmazásában részt vett Szakál Pál Györffy-kollégista is. Kardos László Tolna megye földosztó biztosa lett, mivel Vas megyében, ahová szeretett volna menni, még folytak a harcok. Pátriájának, Rácegrespusztának a felosztásában részt vett Illyés Gyula is. Egyik versében így emlékezett meg róla:

² Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest, 1969. 146., 34. jegyzet.

Földosztás

Mi dörmögött a domb mögött?
A háború, a bika, verte-
rakta vérلucskos csúdjait
– reccs-roccs – házakra, fészerekre;
acélhidakat roppantott be,
útfélre tornyokat rúgott,
de – megtaposva Somogyot, Tolnát –
a Balaton betört jegén át
már Keszthelyen túl dobogott.
Távolodott!

És mi nyomába.
Surrant a kicsi gépkocsi.
Csörögtek, békét muzsikálva
csukhatatlan ablakai.
Félpercenként lassítani
kellett vagy kanyarodni egyet
gránáttölcsérek, lódögök,
föl nem robbant ágyúgolyók
..... mellett.
Szőnyi, Kardos és Flóra s én
s ő, a folyvást nevető,
a remekszemű vezető
Garas
.....
(Marcali romban. Böhönye néptelenül.
A zacskó-papírra rajzolt falu-terv. Ozora.
A porba rajzolt utcák. Ki szónokoljon stb.)³

Maga a népi kollégiumi mozgalom 1946. július 10-én bontott zászlót Tildy Zoltán köztársasági elnök, miniszterek, a koalíciós pártok vezetői, valamint jeles tudósok, művészek jelenlétében. Minden iskolavárosban kollégiumot szerveztek, és sok új fiatalot vettek föl. A mozgalom 1948 tavaszán–nyarán érte el csúcspontját. 1948. március 15-én Kardos László Kossuth-díjat kapott a Nékosz mint olyan intézmény megteremtéséért, amely a múltat az akkori jelennel összekötötte. És alighogy a kitüntetést átvette, rövid ideig talán a megtiszteltetés örömét is érezhette, egyszer csak mellé állt Rákosi Mátyás, és közölte vele: „Kardos, én magának hátrakötöm a sarkát!” Abban az időben a Nékosz igyekezett külföldi kapcsolatokat építeni, külföldről diákokat meghívni hazai kollégiu-

³ Illyés Gyula: *Abbahagyott versek*. Budapest, é. n. 98–99.

maiba. A kanadai akció kiváltképp sikeres volt, 100 magyar diák érkezett onnan hazánkba. Kardos László kérdésére, hogy mi a baj, Rákosi közölte: 100 kanadai imperialista kém hajózott be Fiuméba, azzal az ürüggyel, hogy hazánkban akarnak tanulni. És ezért ő, mármint Kardos a felelős. Ez a mondvacsínált ürügy volt az első felhő, amelyet nemsokára követett a többi, és nyomukban a vihar is.

A Nékosz nevelési rendszerét hasznosnak látszik egy nyugat-európai és egy kelet-európai pedagógiai rendszerrel együtt tárgyalni. Ha ugyanis valaki netalán alábecsülné a mozgalom teljesítményét, így megfelelő támpontot kaphat nézetei korrigálására.

Franciaországban *François Freinet* kezdeményezett hasonló mozgalmat. Sebesülten tért haza az első világháborúból, és Bar-sur-Loup közösségben tanítóként kezdett dolgozni. Sebesülése miatt képtelen volt hosszasan beszélni. *Új, népi nevelési módszert* keresett, ennek érdekében figyelni kezdte a gyerekek érdeklődését. Osztályával együtt tanulmányozta a környezetet, a falut, a határt, és ez juttatta arra a felismerésre: az iskolai munka alapjául a gyermekek társadalmi élettapasztalatait kell választani, tehát a környezet megismerésével kell kezdeni az oktatást. Így jöhet létre a szabad önkifejezés, mert mindenki azt közli, amit tapasztalt, beleértve a fantáziálást is. Ahhoz, hogy mindez valósággá váljék, rögzíteni kell az iskolai nyomda és az iskolai újság segítségével. A következő lépés a kinyomtatott tapasztalati szövegek cseréje levelezéssel. Majd hamarosan tovább bővült a tevékenység: az osztály közös munkájával folyó ismeretszerzés az egyéni munkával párosult. Ezek a módszerek a tankönyvekhez képest egészen másfajta segédeszközöket követeltek meg: olyan dokumentáció létrehozását, amely önellenőrző kérdéscsoportokat tartalmaz. A fő elgondolások ezzel már készen is voltak.

Freinet 1934-ben talált rá a Piculier-hegyen arra a telekre, amelyen megkezdte köművesként, a fiatalok és a szomszédok segítségével 30 férőhelyes iskolájának építését. Egy évvel később az iskola megnyílt. 1940-ben, a vichyi rendszerben Freinet-t letartóztatták, egy évre rá szabadult. Iskoláját csupán 1946-ban nyithatta meg újra. 1948-ban alakult meg a Modern Nevelés Szövetkezeti Intézete (ICEM); és attól kezdve a pedagógiai mozgalom központjává vált.

A Szovjetunióban 1920-ban egy Poltavától hat kilométerre lévő épületben hozzáláttak a kiskorú bűnözők gyermekotthonának kiépítéséhez. Vezetője *Makarenko* lett, ötven fiatallal. *Makarenko* mérhetetlen kitartással és tapintattal gondoskodott neveltjeiről, velük együtt tűrte a nélkülözést, a viszontagságokat. Minden energiáját a telep megszerve-

zésére fordította; pedagógiai és gazdasági téren egyaránt óriási munkát végzett. Sikertült a gyermekekből erős, összetartó közösséget kovácsolni. A Gorkij-telepen a fiatalok mezőgazdasági munkát végeztek, mert a polgárháború éveiben a telepnek el kellett látnia magát. Makarenko két üzemet is alapított: egy fényképezőgép- és egy villamosfúró-gyárat. Mindkettő a maga nemében első volt a Szovjetunióban, és mindkettőben rendkívül hatékony és precíz munka folyt. 1926-ban, amikor a Gorkij-telep már gazdaságilag is virágzásnak indult, a növendékeket áttelepítették a Harkov melletti Kurjazsba, ahol 280 elzüllött, elvadult gyermek tengődött. Nem sok idő múlva Makarenko és a „gorkisták” hatására a kurjazsi gyerekek ugyanolyan fegyelmezettek lettek, mint a Gorkij-telep régi lakói. Időközben a telepesek száma elérte az ötszázat.

1928-ban Makarenko kénytelen volt megválni a teleptől, mert felesleges hatósága nem értett egyet pedagógiai rendszerével. A Harkov melletti Dzerzsinszkij-kommuna vezetését bízta rá. Makarenko itt is alkalmazta addigra már teljesen kialakult nevelési rendszerét, és meglepő eredményeket ért el. Ez azonban már a sztálini repressziók időszakának kezdete, amelyhez nem illett egy autonóm közösség bizalmon alapuló légköre.

A Nékoszt is figyelembe véve a három közösségi pedagógiában a következő hasonló motívumokat sikerült feltárni.

Figyelemre méltó az *agrárszféra* jelenléte. Mind a Freinet-féle pedagógiának, mind a népi kollégiumoknak ez volt az alapbázisa. 1949-ben Jean-Paul le Chanois filmet készített Freinet életéről és tevékenységéről. A film címe: *Falusi iskola* (L'école buissonnière) volt. Nem véletlenül kapta ezt a címet, hiszen Freinet maga is falun született, s első iskolája is vidéki környezetben működött. A filmben a tanítót Pascalnak hívják. Elfelejtették megemlíteni: a modell Freinet volt.

A népi kollégiumok, mint láttuk, szintén kötődnek az agráriumhoz, csak egy kicsit másként, mint Freinet-nél. A népi mozgalom, amelyet haladó gondolkodású értelmiségiek is támogattak, azt a célt kívánta elérni, hogy a parasztságnak organikus értelmisége legyen.

Makarenko Gorkij-telepén minden gyerek kapott szabad megmunkálásra egy-egy darab földet, és ugyanakkor részt vett a telep közös gazdaságának művelésében is. Makarenko megkülönböztette a munkát mint egyszerű erőfeszítést a munkától mint kollektív törődéstől. De csak ezt az utóbbit, a gazda pozíciójában végzett szociális és erkölcsi tartalmút, az öngazgatás jegyeit viselő munkát tekintette szocialista

jellegűnek. Az egyéni parcellák rendszerét a felettes hatóságok súlyosan elmarasztalták, „burzsoá” elvűnek nyilvánították.

1. táblázat. A három vizsgált pedagógia hasonló motívumai

	<i>Freinet-féle</i>	<i>Makarenko-féle</i>	<i>Népi kollégium</i>
<i>Bázis</i>	agrár	tevékenység: agrár	agrár
<i>Neveltek kora (év)</i>	6–14	8–20	10–14 14–18 18–
<i>Közösségi szervek</i>	szövetkezet szövetkezeti gyűlés	osztág (max. 15 fő) közgyűlés	szövetkezet (max. 15 fő) taggyűlés
<i>Önkormányzat</i>	igazgató: primus inter pares	tisztségek hierarchikus	igazgató: primus inter pares tisztségek: nem hierarchikus
<i>Társadalmi körülmeny</i>	polgári demokrácia (1921–1936) népfront- kormány (1937–1940)	új gazdaságpolitika (NEP-korszak, relatív liberalizmus) (1945–)	relatív liberalizmus (1939–1944) polgári demokrácia
<i>Megszűnés</i>	átmeneti megszűnés (1940) vichyi rendszer (német megszállás)	sztálinizmus (1932)	átmeneti megszűnés (1944) (német megszállás) sztálinizmus (1949)

A három közösségi pedagógia különböző korosztályú gyerekekkel dolgozott. Ez az 1. táblázatról leolvasható. A Freinet-mozgalom napjainkban is él, már óvodásokra is kiterjesztette sajátos nevelőtevékenységét.

Az önkormányzaton alapuló pedagógia alapsejtjei a kisközösségek. Freinet-nél és a népi kollégiumokban *szövetkezet*, Makarenkónál *osztág* a nevük. Mind Makarenko, mind a Nékosz 10–15 főben látta azt a kisközösségi együtttest, amelyet az osztágtarancsnokok, illetve a szövet-

kezeti titkárok át tudtak tekinteni. Mind a három pedagógiai szisztémában ez a kisközösségi önállóság, kezdeményezőkéesség a hajtóerő. A közösség tagjai önként választott, képességeiket kiteljesítő szakkörökben, művészeti együttesekben, vitaforumokon stb. vesznek részt, ezáltal a tanulás demokratikussá válik, és az ifjú ember örömmel sajátítja el a kultúrát. Semmi mással nem pótolható lelemény ez, amelyet a három kiemelkedő pedagógia valószínűleg egymástól függetlenül alkotott meg.

A Freinet-iskolában az osztály tagjaiból áll a kisközösség, a népi kollégiumokban egy-két szoba lakóiból. Freinet-nél a szövetkezeti gyűlés nagyon hasonló funkciót tölt be, mint a népi kollégiumokban a taggyűlés és a makarenkói rendszerben a közgyűlés. A közgyűlés vagy az azal egyenértékű szövetkezeti gyűlés, illetőleg a taggyűlés a közösséggé alakulás és az önkormányzat második nagy műhelye. Tehát mind a három pedagógiában a *neveltek fóruma* ad alkalmat a közösségben felmerült kérdések megtárgyalására. Még a levezető elnök is a neveltek sorából került ki, gyakorolva e funkcióval a közéletiséget és a szervezőképességet.

Táblázatunkban a következő sor az *önkormányzatokat* veszi sorra. A Freinet-szisztémában a tanító egyenjogú tagja a közösségnek, ő az első az egyenlők között. Mint felnőtt ember végül is ő viseli a legnagyobb felelősséget az osztálymunkáért.

Makarenko differenciált tisztségviselői kart hívott életre, s ez a tisztségviselői kar bizonyos értelemben apparátusként funkcionált. Jellemző maga az elnevezés is. A kisközösségek vezetői a parancsnokok, akiket a közösség csupán jelöl, de a megválasztásukhoz szükséges az ifjúsági szövetség, a pedagógusok és a parancsnoki tanács egyetértése is. A nevelőtanárok kompetenciája nem korlátozódott az „első az egyenlők között” szerepkörére. Az önkormányzati hierarchiába való be- vagy feljebb kerülés lehetősége ambicionálta, erősítette a közösségi magatartást, a közösségért érzett felelősséget.

A népi kollégiumok autonómiája, amelyet a háború előtti és utáni korszakban kivívtak, magában foglalta azt, hogy az igazgatót és a tisztikart a kollégisták választják meg. A közösség bizalmából választott vezető, csakúgy mint a Freinet-pedagógiában, első volt az egyenlők között. Ugyanakkor széles látókörű, művelt, pedagógiai és empatikus készségek birtokosa, s úgy képes azonosulni az egyének és a kollektíva gondoljaival, hogy hatékonyan bevonja a munkába a közösség legerősebb egyéniségeit is. A népi kollégiumi nevelés bizalmat, gyakorúságot szavazott a diákoknak, s korosztályukhoz mérten bírta rájuk a kol-

légiumok vezetését. A főiskolai és egyetemi intézmények teljes önkormányzatot vívtak ki maguknak, vezetőik maguk is egyetemi hallgatók voltak. A népiskolai és középiskolás korú diákok kollégiumaiban szakképzett tanár töltötte be az igazgatói tiszteket. Az olvasónak feltűnhet, hogy a kidolgozott népi kollégiumi rendszerben milyen nagy számú hivatalos és társadalmi szerv létezett. Az így kialakított struktúra nem öncélú, mivel lehetőséget nyújtott sok kisebb-nagyobb megbízatás, funkció betöltésére, egyre több és több diák bevonására a kollégiumi vezetésbe. Az említett funkciók nem voltak egymás alá vagy fölé rendelve, nem alkottak hierarchiát.

Tanulás végül, ha a három pedagógia társadalmi körülményeit is összehasonlítjuk, mert e téren is vannak hasonló vonások. Freinet egy polgári demokratikus országban született és tevékenykedett. Meggyőződéses baloldali volt, a Francia Kommunista Párt tagja. 1936-ban, amikor a népfront eszméje győzött, aktívan bekapcsolódott a munkásság és a parasztság ügyéért folyó társadalmi küzdelmekbe. Javasolta egy *gyermekfront* létrehozását, amelynek programja a gyermek szemszögéből egyenértékű lett volna a népfrontéval. Tervezetét – többek között – Romain Rolland, Simone de Beauvoir, Henri Barbusse támogatta. De mivel a szakszervezetek és a politikai vezetők nem mutattak érdeklődést, a tervezet tervezet maradt. Támadni kezdte viszont Freinet-t az egyház, s 1940-ben a vichyi rendszerben letartóztatták. Mint ismeretes, a második világháború után kialakult a Szovjetunió és az USA között a hidegháború, 1947-ben a francia kormányból a kommunista minisztereket eltávolították, a CGT-t letörték, a kommunista párt ellenzékbe kényszerült. Ebben a polarizálódott periódusban minden szervezet és szakszervezet csatlakozott valamelyik politikai áramlathoz. A pluralista törekvések az árral való szembefordulást jelentették. Freinet, sajátos módon, gyanússá vált a kommunista párt vezetői előtt, mert nem volt ortodox kommunista. 1950-től széles körű kampányt indítottak ellene különböző folyóiratokban. Magában az ICEM-ben is szakadás történt, mert a kommunista párt feltétlen hívei elhagyták a mozgalmat. Az ICEM a szakadás ellenére is jelentős mozgalomként folytatta tevékenységét, hiszen különböző nézetű vezetők ezrei tették magukévá a nevelésről vallott freinet-i koncepciót, s ezáltal a humanizmus pedagógiai gondolatát képviselték. Freinet 1950 után átlépett a Szocialista Pártba.

Makarenko szintén kommunista párttagként lett a Gorkij-telep vezetője 1920-ban. 1921-ben a kommunista párt X. kongresszusa véget vetett a polgárháború kényszerítő hatására bevezetett hadikommunizmusnak.

Meghirdette az új gazdasági politikát, a NEP-et. E gazdaságpolitika jegyében a gabona kötelező beszolgáltatását felváltották terményadóval. Az adó beadása után megmaradt felesleggel a gazda szabadon rendelkezett, sőt szabadon is kereskedhetett vele. Lenin tartott attól, hogy a kereskedés szabadsága a kapitalizmus felélénküléséhez vezet, majd mégis úgy vélte, hogy engedélyezni kell a magánkereskedelmet, a magánkiskereskedelmet. A szovjet vezetés azt remélte, hogy az áruforgalom relatív szabadsága gazdaságilag érdekeltté teszi a parasztot, hogy fokozza munkája termelékenységét, és ez a mezőgazdaság gyors fellendüléséhez vezet. További feladatként jelölte meg a kulturált kereskedelmet. 1924 januárjában, Lenin halálával a NEP-korszak tulajdonképpen véget is ért. Ez a rövid, hároméves periódus a Szovjetunió történetének egyik viszonylag liberális szakasza. Óhatatlan az összefüggés Makarenko pedagógiájának kialakulása és a rövid liberalizált korszak között.

Magyarországon a Györffy István Kollégium 1939-ben, a Horthy-korszaknak ugyancsak egy viszonylag liberális szakaszában jött létre. Miután a kollégium autonómiát harcolt ki, élhette a maga életét. Alapvetően megváltozott a helyzet 1944. március 19., az ország német megszállása után. Az intézmény autonómiáját felfüggesztették, a diákok közös elhatározással illegálisba vonultak. A tömeges népi kollégiumi mozgalom 1946-ban indult útjára. Az akkori politikai viszonyokat általában a „polgári demokratikus” jelzővel illetik, bár a Magyar Kommunista Párt már akkor előretörően volt a másik munkáspárt, a Szociáldemokrata Párt és az agrárpártok (Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt) rovására. A kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítéséből alakult Magyar Dolgozók Pártja „klasszikus sztálinista” párttá lett. Júliusban az MDP felfüggesztette a Nékosz autonómiáját, s ezzel tulajdonképpen meg is szűnt a mozgalom.

A népi kollégiumok, Freinet pedagógiájához hasonlóan, pluralista intézmények voltak. 1945 előtt a Kisgazdapárthoz, a Parasztpárthoz, 1945 után ugyancsak a Parasztpártokhoz fűzték szoros szálak – a kommunista párt mellett. 1948-ban a Nékosz pluralizmusát az MKP-MDP már nem tolerálta. 1949-ben az intézményt adminisztratív úton felszámolták. Érdekes és tanulságos e helyen Rákosi Mátyást idézni. 1947. január 8-án, a Nékosz Nevelésügyi Konferenciáján többek között a következőket mondta: „Látnunk kell, hogy politikai harcok előtt állunk, amelyben szükségünk van a Nékosz vezetőire és diákjaira. Ez a harc nem fog 1947-ben befejeződni, hanem számítunk rá, hogy 1957-ben is lesz egy és más tennivalónk. Később a Nékosz jelentősége a jövőben

csak nőni fog, és azt hiszem, nem túlzok, ha kijelentem, hogy a Nékosz a demokráciával fog fejlődni vagy visszafejlődni, mérni lehet majd rajta, hogy milyen erős a demokrácia.”

Rákosi Mátyás megállapításai mindhárom intézményre érvényesek. A pluralista, toleráns pedagógiai intézményt Franciaországban a vichyi rendszer, a Szovjetunióban és Magyarországon a sztálinista önkény nem tűrte meg. Önállóságot, demokratikus önnevelést csakis demokratikus politikai keretek között lehet tartósan működtetni.

Mindhárom pedagógia további közös vonása a Nékosz megfogalmazása szerint a nevelők és a neveltek együttnevelődési viszonya. Freinet írásaiban is figyelmeztetett: a tanítónak a katedráról, a tényleges és eszmei magaslatról le kell szállnia a növendékek közé. A népi kollégiumokban és a makarenkói pedagógiában az említett együttnevelődési viszony talán azért is alakulhatott ki, mert az intézmények tanárai még a régi rendszer neveltjei voltak, mégis olyanok, akik az új, demokratikus megoldásokra fogékonyak bizonyultak. A Nékosz virágkorában körülbelül ezer pedagógus azonosult a mozgalom célkitűzéseivel.

Közös vonása a Freinet-féle és a népi kollégiumi pedagógiának a társadalmi valósággal való eleven és szerves kapcsolat. Mint már említettük, Freinet módszerei között igen fontosak voltak a *környezet elemzésének technikái*. Ezek a következők: 1. a kérdészés ösztönzése; 2. az iskolán kívüli tanulmányi látogatások; 3. egyéni adatgyűjtés; 4. növények és állatok gondozása; 5. tudományos kísérletek; 6. az aktuális események integrálása, beleértve az újságok kritikus elemzését is; és végül 7. a gazdaság megismerésének átéléssel való megközelítése. Hallatlanul igényes program ez népiskolás korú gyermekeknek!

A Nékosznak ebben a vonatkozásban a *honismereti mozgalom* volt az egyik legeredetibb pedagógiai és néhány esetben tudományos igényű kezdeményezése. A Nékosz-központban honismereti szekció működött Márkus István vezetésével, amely a kollégistákat instruálta, és ellátta kérdőívekkel is. Tömegmozgalommá válása a népi kollégiumi nevelés egyik lényeges előrelendítő ereje lett. Több ezer fiatal látott hozzá a társadalmi ellentmondások módszeres feltárásához. A vállalkozás nyomán egy év alatt hetven igényes tanulmány készült el, közülük a legjobbakat a központ saját orgánumai publikálták. A honismereti mozgalom sokban hozzájárult a népi-nemzeti öntudat és felelősségtudat kialakításához, egyben társadalmi és sorskérdések értelmiségi megközelítéséhez.

Arra, hogy az ifjúsági autonómián alapuló, közösségi önnevelő pedagógia hatékonyságát és nemzetközi alkalmazhatóságát bizonyítsa, az említett három pedagógiai elgondolás közül egyedül a Freinet-mozgalomnak adatott lehetőség. A Modern Nevelési Mozgalmak Föderációja (*Fédération Internationale des Mouvement d'École Moderne – FIMEM*) ma 40 ország nemzeti mozgalmát egyesíti; nemcsak Nyugat-Európában, hanem Ázsiában, Amerikában, Afrikában és Kelet-Európában is vannak tagszervezetei.

1970-ben lehetőségünk nyílt az egykori Nékosz-mozgalom tudományos feldolgozására, amelyről később még szó lesz. Akkor Kardos László a népi kollégiumi mozgalom jelentőségét – utólag visszatekintve – öt pontban foglalta össze. Az 5. pontban így fogalmazott: „A leszűrt tapasztalatok alapján megkockáztatjuk kijelenteni: a népi kollégiumi modell sikerrel biztató szerte a világon, ahol elnyomott osztályok és nemzetek vannak, amelyek létérdeke, hogy minél előbb saját demokratikus értelmiséget neveljenek; sikerrel kecsegtető ott is, ahol a volt gyarmati népek nélkülöznek, és ezért hiányát sürgősen pótolni akarják saját, demokratikusan nevelt értelmiségüknek.”⁴

*

Kardos Lászlót 1948 őszén leváltották a mozgalom éléről, s 1948. szeptember 23-án vizsgálatot indítottak ellene. Az ítélet: „szigorú megrovás figyelmeztetéssel”, és országgyűlési mandátumáról is lemondatták. Lelkileg, fizikailag összeomlott. „Laci az eseményeket nem fogta fel, sem közben, sem amikor zajlottak, sem utána – mondta Márkus István. – Mert az számára világos volt, hogy ő segített, és nagymértékben az ő érdeme volt, hogy létrejött Magyarországon egy páratlan erejű nevelő-intézmény-rendszer, amely ezeket és ezeket juttatott el a semmiből a valamihez, a tudáshoz és a tudatosan vallott baloldalisághoz. Ezt senki meg nem csinálta volna rajta kívül. Senki. És akkor ez az egész, úgy ahogy van, rossz; meg kell semmisíteni, be kell zúzni, be kell olvasztani

⁴ Felhasznált irodalom: *Freinet és a Modern Nevelés*. Egy modern nevelési rendszer pedagógiai mozgalom történeti és társadalmi összefoglalása. (A mű szerzője és eredeti címe: Barré, Michel: *Célestin Freinet et l'École Moderne Française*.) Eszperantóból fordította: Ósz Gabriella. Budapest, 1990. 58.; *Makarenko-antológia*. (Szerk.: dr. Petrikás Árpád) Budapest, 1986. 304.; Pataki Ferenc: *Szocializmuskép és pedagógia, Makarenko életművében*. In: *Közösségi társadalom – eszmény és valóság*. Budapest, 1988. 11–44.; *A fényes szelek nemzedéke*. Népi kollégiumok 1939–1949. I–II. Budapest, 1978. 1587.+melléletek.

ni valamibe, amiről Laci eleve látta a maga rendkívüli intézményteremtő intelligenciájával, hogy valamiképpen az ellenkezőjébe fog fordulni. Ezt képtelen volt belsőleg elfogadni, mert a NÉKOSZ volt az, amire a személyiség legnagyobb pecsétjét ütötte rá, személyiségének a pecsétjét, mint életművére. Tudniillik az egészet nem külsőként csinálta, nem úgy, hogy kapott egy feladatot és ő azt most végrehajtja, és ha végrehajtotta, akkor kész, és jöhet a következő. A NÉKOSZ-szal az ő személyisége összeépült. Egy embercsoportból, egy nemzedékből közösséget formált. És ezzel kiderült, hogy nemcsak egy személy által áttekinthető intézményben tud ő létezni és az intézményben önmagát megtestesíteni, hanem sokkal nagyobb mértékben tud ő szervező, koncepcióalkotó s folyamatosan kritikusan előrelendítő ember lenni... Először értetlenül, majd kifejezetten felháborodva fogadta a változást. Egy darabig azzal a hittel, hogy majd ő megmagyarázza a pártnak, miért van szüksége a kollégiumi szövetségre. A pártban ezt a nézetet nemcsak hogy ellenségesen elutasították, hanem egyenesen ki is nevelték. Az ifjúkommunistákból lett ifjúsági vezetők irigyelték Laci sikereit, gyanús-nak tekintették őt magát és a körülötte lévő népi mozgalmat, amelynek valóban szerves köze volt mindenkihez, aki Magyarországon parasztpolitikában felemelte szavát.”⁵

Ennek kapcsán érdemes elemezni, milyen nevet választottak maguknak az egyes népi kollégiumok, mert ez is igazolja Márkus idézett megállapítását, hogy a kollégiumoknak valóban szerves közük volt mindenkihez, aki hazánkban parasztpolitikában (és ehhez tegyük hozzá: kultúrában, tudományban, költészetben) felemelte szavát. A Nékoszt a rendszerváltás után az a vád érte, hogy kommunista janicsárképző intézmény volt, Petőfinek még a nevét sem volt szabad a kollégiumokban kiejteni. Egyik, már említett 1978-as kiadványunkban, melynek címe: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*, 187 kollégium neve szerepel. Ezek közül 101 azoknak a kollégiumoknak a száma, amelyeknek a neve több mint egyszer fordul elő. A következő arányokban: 20 kollégiumot tekintve *kétszer* szerepel Apáczai Csere János, Arany János, Berzsenyi Dániel, Bolyai János, Görög Ilona, Györffy István, Hajnóczy József, Irinyi János, Kádár Kata, Katona József, Kossuth Zsuzsa, Madách Imre, Mészáros Lőrinc, Ságvári Endre, Szántó Kovács János, Szendrey Júlia, Tessedik Sámuel, Vak Bottyán, Varga Katalin, Zrínyi Ilona neve. Hét kollégium esetében *háromszor* fordul elő Áchim András,

⁵ *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*. II. k. 1434–1435.

Bartók Béla, Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Dobó Katica, Rozgonyi Piroska, Szilágyi Erzsébet neve. Volt két név, amelyet *négyszer* választottak: Móricz Zsigmondé, Táncsics Mihályé. *Ötször* fordul elő József Attila, Lórántffy Zsuzsanna, II. Rákóczi Ferenc neve; *hatszor* Ady Endréé, Dózsa Györgyé, Kossuth Lajosé és Petőfi Sándoré. A többi 86 kollégium névválasztásában a magyar történelem sok fontos alakja jelent meg, és tovább bővült a népballadák női szereplőinek, a 48-as események hőseinek, festőknek, íróknak a nevével. És hogy nem várt neveket is említsek: működött a szegedi Pázmány Péter Népi Kollégium és a pápai reformátorról, Kocsi-Csergő Bálintról elnevezett kollégium.

Kollégiumalapítás kapcsán végül egy regényből idézünk, Hegedüs Gézáéból, aki a Győrffy István Kollégiumot 1945-ben igen közelről ismerte. Egyik visszaemlékezésében arról szól: a háború után, alighogy hazaért, és elfoglalta helyét az Anonymus Könyvkiadónál, megjelent nála Kardos László, és szó szerint azt mondta: „Mi most megcsináljuk a Győrffy-kollégiumot, és egyelőre te leszel a tanári kar. Megkérdeztem, melyik tantárgyból, azt felelte: valamennyiből. Mire én: Milyen tantárgyak lesznek? Erre ő: Majd kitalálsz. Hát ez nagyon nekem való feladat volt.” Így hát Hegedüs Géza nagyon sok mindennek tanúja volt, többek között Kardos intézményalapító képességeinek. Egyik igen jelentős regényének címe: *Az írástudó*. Egy képzeletbeli történelmi alak, a Miskolcz nembeli Pósa életútját nyomon követve vezet a 13. századi Európán át az Aranybulla mozgalmaéhoz és onnan a tatárjárás utáni újjáépítésig. Pósa egy időben a párizsi egyetem magisztere is volt. Nála jelentkezett Sorbon (sic!), és javaslatot tett az egyetemi oktatás reformjára. Nagyon egysíkúnak tartotta a tanmenetet, és ezért azt indítványozta: karokat, fakultásokat kellene az egyetemen szervezni. Sorbon alakját az író Kardos Lászlóról mintázta; természetesen a leírás nem teljesen élethű.

„De azért Ambroise-ék házába mégis gyakran eljárt, sőt az ifjú Ambroise-t, akit értelmes ifjúnak ismert meg, elvitte magával az egyetemre, és a polgáriú otthonos volt a diákok házában is. Ezért nem is csodálkozott, amikor kopogtattak ajtaján, és a kereskedő fia lépett be egy másik ifjú emberrel, akit látásból már ismert ugyan, de még sohasem beszélt vele, és nevét sem tudta. Alighanem az idén került csak a diákok közé.

Barátságosan felállt, és kezét nyújtotta a két jövevénynek.

– Bocsáss meg Pósa magiszter, hogy háborgatunk – mondotta Ambroise –, de Robertusnak fontos mondanivalója lenne számodra. – A Robertus névnél a másik diákra mutatott.

Az félszeg mozdulattal meghajolt, és bemutatkozott:

– Robert de Sorbon a nevem.

Alacsony, vézna fiú volt: lágy és hosszú szőke hajával, pisze orrával, apró világoskék szemével olyan volt, mint egy csúnya kislány. Kopott ruhája szegény szülőkre vallott. Hangja bizonytalanul siklott a mélyebb és a magasabb színezetek között, mint a kamaszgyerekéké, taglejtései is olyanok voltak, mintha nem tudná hová tegye a kezeit. Noha tekintetének biztonsága arra vallott, hogy már közel lehet a huszadik évéhez, a nagy természetű, bajszkás Ambroise mellett sokkal fiatalabbnak látszott.

Pósa leültette őket az ágya szélére. A kis szobában feszületen, asztalon, ládán és egyetlen széken kívül csak az ágy volt. A ládán pedig könyvek heverték, így csak az ágy kínálkozott ülőalkalmatossággul. Ő maga visszaült a székre, és rájuk nézett, várva a szavaikat.” (218–219.)

A regény egy másik szereplője, Albertus első doktori előadását tartva, miután hívévé szegődött a Sorbon-féle elgondolásnak, az egyetem reformját a következőképpen adta elő.

„– A világot tehát meg kell ismernünk. Ne töprengjünk azon, hogy hány lába van egy bogárnak, hanem számoljuk meg.

Ezután arról szólt, hogy ő maga még nagyon keveset tud, és mialatt tanít, tanulni is akar: együtt tanulni a diákokkal. Meg fogják szervezni a világ megismerését. Egyik csoport majd a fákkal foglalkozik, a másik az állatokkal, a harmadik a kövekkel. Lesznek, akik megtanulnak jól arabul, hogy lefordíthassák latinra Arisztotelésznek mindama művét, amely csak arabul maradt fenn, és az arab orvosok tudományát is ismertetni fogják. A csoportok pedig egymással közlik majd eredményeiket. De még ez sem minden, minthogy meg kell ismerni a többi régi filozófus írásait, és tisztázni kell az állam mibenlétét is, a királyok kötelességeit. Természetesen mindez a rengeteg tudás nem lehet egy-egy ember rövid éveinek eredménye, tehát meg kell osztani a tudomány tengerét. Legyenek, akik főképpen Isten titkait vizsgálják és teológusok; legyenek, akik elsősorban a jog és az állam kérdéseivel foglalkoznak; legyenek, akik orvosoknak mennek és az emberi test titkait figyelik; akiket a szabad művészetek érdekelnek, azok főként ezekkel foglalkozzanak. De bárki bármivel foglalkozik, senki se felejtse el, hogy nincs igazi tudás filozófia nélkül, és nincs filozófia, ha nem ismerjük meg a körülöttünk lévő világot, hogy abból következtessünk az ismeretlenre.

Mikor a tudomány megosztásáról kezdett beszélni, Sorbon körében már megindult a lábdobogás, Albertus azonban kérő-mosolygó szemekkel nézett Sorbon felé, és az megértette, hogy nincs helye az előadás félbeszakításának. Kivárták tehát, amíg az új doktor eljut a célkitűzések végére. Akkor azután teljes erővel tört ki a taps és a lábdobogás. A diákokat magával ragadta a lendülettel és mégis higgadtan elmondott beszéd is, utána a Sorbon körül megindult a lelkesedés. Nem is mindenki érezte, hogy amit hallottak, az teljes szakítást jelent az egyetem eddigi módszereivel.” (351.)

*

Végül Vekerdi László író, irodalomtörténész, tudományos kutató 1971. évi visszaemlékezéséből idézünk néhány mondatot. Maga a Pápai Páriz

Ferenc Orvosi Kollégium tagjaként a következőképpen nyilatkozott a Nékosz feloszlatajáról. „Mindnyájan úgy éreztük, azon túl, hogy tanulunk és orvosok leszünk, még van feladatunk. Lehet, hogy ez ma nevetésnek látszik vagy naivitásnak, de akkor a legtöbben, akikkel én beszéltem vagy jóban voltam, azt éreztük, hogy itt ránk számítanak. Ez az érzés rettentő sok erőt és fantasztikus lelkesedést adott mindaddig, amíg azt nem kezdte tapasztalni az ember, hogy itt gyanakvás, bizalmatlanság és teljesen érthetetlen rosszindulat kezd érvényesülni, egészen addig, amíg Balogh János híres nyilatkozata el nem hangzott. Balogh János – el ne felejtsem említeni – az egyik legfontosabb személy volt a Pápai Páriz Kollégiumban, az ő kifogyhatatlan humora, fanyar szatíra-érzéke és hallatlanul erős valóságérzéke, bár nem volt semmiféle formális vezetőségi szerepe, a kollégium egyik legfontosabb determinálója volt. Megint egy jó példa arra, hogy a NÉKOSZ-kollégiumokban hogy tudtak igazán tehetséges és igazán nagyszerű emberek funkció nélkül is, tisztán emberi értékeikkel példát és formát teremteni. Balogh János a Pápai Páriz Kollégium levegőjét határozta meg, sokszor csak egy-egy közbeszólásával. Ő mondotta nagyon találóan, hogy a NÉKOSZ-t nem a hibáiért, hanem az erényeiért szüntették meg. Mindaddig, amíg ezek ellen az erények ellen nem harcoltak végzetes és teljes erővel, addig a hibák tulajdonképpen eltörpültek ezek mellett az erények mellett. Csak amikor aztán az erényeket teljes erővel lefaragták, akkor jöttek fokozatosan elő a hibák, és a NÉKOSZ végképp elsorvasztódott, úgy, mint annyi sok más értékes kommunista kezdeményezés.”⁶

⁶ *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. II. k. 1434–1435.*

Semmelweis utca 2.

1950–1957 tavasza

A Semmelweis utca 2. és 4. számú ház két nagyon szép, a jómódú polgárságnak épített belvárosi bérház. Ama függőfolyosós, tágas, magas lakásos házak közé tartoznak, amelyek zöme a 19–20. század fordulóján épült Budapesten. A 2. számú házban három műteremlakás is helyet kapott a padlástérben, a Kossuth Lajos utcai front egyik emeletén vívóiskola működött; az előzőek a kultúrának, az utóbbi a passziónak. Mindkét ház a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alkalmazottainak, illetve művészeinek lakás-, részben műteremszükségeit elégítette ki. De hát miként került Kardos László ebbe a miliőbe? Úgy, hogy ő is a minisztérium alkalmazottja lett. Alighogy munkába állt, kiderült: nincs semmije, hiszen kollégiumban lakott, még bútorai sincsenek. A 2. számú házban egy leválasztott lakást utalt ki neki a minisztérium gazdasági illetékese: másfél szobából, konyhából, egy csipetnyi beugróból és fürdőszobából állt. A szoba ablaka a világítóudvarra nyílt, a fél szobán még ablak sem volt. Megvette a kollégiumban általa használt bútorokat, ugyancsak szegényes, mindazonáltal valamikor jobb időket látott berendezési tárgyakat. Harminckettedik évét taposta, amikor első önálló lakásába beköltözhetett.

Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága, amely a népi kollégiumi mozgalom kiépítéséért Kardost pártfegyelmiben részesítette, először úgy határozott, hogy hat hónapos pártfőiskolára küldi tanulni. Aztán valaki mégis észbe kapott: furcsa lesz ez a büntetés, hiszen pártfőiskolára azokat szokták küldeni, akiket felemelnek, és nem azokat, akiket letipornak. A káderosztály javaslatára helyezték a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. Nyilván szervező- és intézményteremtő képessége miatt, hiszen – mint rögtön kiderül – éppen erre volt szüksége a minisztériumnak. Feltehetően 1948–1949-ben kezdtek sok más feladattal együtt a múzeumi, a levéltári, a könyvtári szervezetek helyzetével is foglalkozni.

„A dolog úgy kezdődött, hogy Kardos egész egyszerűen megjelent a minisztériumi irodában, leült, hozzáfogott a munkához, amely a közgyűjtemények, levéltárak, könyvtárak és tudományos intézetek új szellemű működésének megindítása és koncepciójának a kidolgozása volt” – írta Szabó Nándor, aki végig mellette dolgozott, és akinek 1985-ben írt visszaemlékezése teszi lehetővé, hogy Kardos László minisztériumi tevékenységét egyáltalán megemlíthessem.

A feladatok megvitatása gyakran éjszakákon át tartott: Kardos László, Klaniczay Tibor, Bényi László elkészítette a múzeumokkal foglalkozó első vázlatot is. Munkatársaik törvénygyártásban gyakorlatlan emberek voltak, csak az elérendő célt látták maguk előtt. Az a hat-hét ember, aki a napi munkát is igyekezett jól-rosszul elvégezni, ötletek garmadáját hordta össze. Kitaláltak például egy olyan bizottságot, amely végiglátogatta az intézményeket, és felmérte: mit kell és lehet azokkal tenni, van-e értelme létezésüknek, kiket lehetne bekapcsolni az ott folyó munkába, és milyen többlet kellene hozzá. És így tovább. A pénzügyi szervek nem nézték jó szemmel a megindult nyüzsgést. Éppen ezért – nekem Klaniczay Tibor mesélte nevetve – Kardos Lászlóval együtt kitaláltak egy jelmondatot, amely a következőképpen hangzott: „A múzeumok a nép nevelőiskolái. Lenin.” Ezt kell kiírni az épületekre – javasolták. Nemso-kára kiderült: kitűnő volt az ötlet, jól szolgálta a hivatalos szervekkel való együttműködést.

Tovább elemezve a minisztériumi munkát, Szabó Nándor, aki Klaniczay helyére került, a következőket írja: „Minden héten legalább három ízben ültünk össze, és a főnök egymás előtt beszámoltatott bennünket, hogy mire jutottunk. Valamennyien bárkinek a munkájához hozzászólhattunk, és mivel a tevékenységünk összefonódott, a tanácsok, a vélemények jól jöttek. A megbeszélések végén mindig Kardos döntött róla, mi legyen a következő lépés. Így a folyamatos munka soha sem szakadt meg. És ha hiba történt, vagy leküzdhetetlen akadályba ütköztek, a döntéseket haladéktalanul módosítani lehetett.” Talán már az eddigiekből is kiderül: „[...] a szervezőmunka rendkívüli lelkesedéssel folyt. Ehhez sok segítséget nyújtott Pogány Ödön Gábor, aki a Fővárosi Képtárnak volt a vezetője, és sok jó tanácsot adott, elsősorban művészeti ügyekben. Ugyancsak komoly segítséget nyújtott Dobrovits Aladár, Tasnádi Kubacska András, Tálasi István, hogy csak néhányukat említsem. A „terepen”, a múzeumokban tett látogatások után a hat-hét tagú osztály egyre jobban kirajzolódó feladatkörökkel végezte munkáját. Volt, aki az épületek és az anyagok biztonságával, volt, aki a kialakítandó

pénzügyi feladatokkal foglalkozott, volt, aki már a még meg sem lévő épületeiben elképzelt kiállítások képét formálta, volt, aki levéltári vagy könyvtári feladatokat oldott meg.

A minisztériumi munka természetesen az egyes intézményekből nyerhető információra épült. A muzeológusi gárda rendkívül vegyes összetételű volt. Szabó Nándor ezt a következőképpen jegyezte fel: „Hallatlanul nehéz feladatot jelentett az a tény, hogy gyűjtemények elsősorban azoknak az embereknek a lehetőségeitől függtek, akik abban az időben vigyáztak rájuk. Utólag is csak a legnagyobb tisztelet hangján lehet megemlékezni róluk, akár tanárokként, tanítókként, akár sertés-gondozói vagy kisbírói állásba besorolt muzeológusokként dolgoztak. Egyidejűleg az ország központi nagy múzeumait európai hírű, kiváló szakemberek vezették, akik más szempontból okoztak nehézséget. Feltették a rájuk bízott kincseket, értékeket, és ezért gyanakodtak az ismeretlen, új szellemet képviselő áramlattal szemben.”

A napi munkával kialakították azt az ismeretanyagot, amelynek nyomán az 1949. évi XIII. sz. törvényerejű rendelet megszületett. A minisztériumból többen jogi akadályokat gördítettek a megfogalmazásnál, holott a cél az volt: a megszülető rendelkezés minél közérthetőbb legyen, logikai felépítése pedig olyan színvonalú, hogy az akkor a közéletben dolgozó, többségükben iskolázatlan, de jót akaró tisztviselők megértsék. Többszöri átfogalmazás után került sor a jogi formába öntött, végleges szöveg kialakítására.

„Maga a múzeumi törvény olyan intézkedés volt, amely megkísérelte szabatosan összefoglalni azt a gondolatot, hogy »A magyar történet, tudomány és művészet emlékeit mint közművelődésünk örökbecsű értékeit... rendeletben meghatározott módon fokozott védelemben kell részesíteni, és azokat az egész nép számára használhatóvá tenni.« Akkor alakítottuk ki

- a) a közgyűjtemények,
- b) a nemzeti érdekű magángyűjtemények,
- c) a nemzeti érdekű muzeális értéktárgyak, továbbá
- d) a műemlékek és
- e) a védett területek fogalmát.”

A *közgyűjtemények* feladatait – miután már az 1929. XI. törvény annak idején intézkedett róluk – új módon fogalmazták meg.

Nemzeti múzeumi rangot kapott a Magyar Történelmi Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Természettudományi Múzeum.

Kialakultak a *közületi múzeumok*, amelyek gyűjtési körüket tekintve a) helyi-, b) táj-, c) emlék-, d) szakmúzeumok lettek.

Ezek szervezeti, személyi, pénzügyi stb. kérdéseit is szabályozták.

Meghatározta a törvény a *nemzeti érdekű magángyűjtemények* fogalmát is. Indokolta ennek szükségességét, és bevezette az úgynevezett védettséget. Ez tudtommal azóta is érvényben van, és úgy gondolom, bizonyos szempontból márkát jelent. Akkor nagyon vegyes volt a hatása.

A rendelet megszövegezésekor Kardos minden mondatot átrágott, és személyesen javított. Sokat segített Dobrovits Aladár, László Gyula, Fülep Ferenc, Tolnai Gábor és az akkor önálló státust képviselő Nemzeti Múzeum néhány vezető szakembere is. Teljes segítséget nyújtott a „Műemlékek” fejezet összeállításában Dercsényi Dezső, annak ellenére, hogy nem értett egyet az 1881 óta létező Műemlékek Országos Bizottsága megszüntetésével. Érdekes, hogy a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségének egyidejű megszüntetése miatt emlékezetem szerint senki sem emelt szót.

Intézkedés történt a *védett területekről* is. Kardosnak mint az első földosztók egyikének ezzel a kérdéssel kapcsolatban elég sok gondja támadt, hiszen itt éppen azokkal szemben látszott visszalépni, akiknek érdekében mindig is cselekedett.

Teljesen új szemléletet követelt meg a törvénynek a műemlékek és muzeális tárgyak felkutatására vonatkozó passzusa. Kardos László ezt is megszervezte, amolyan fiatalos lendülettel, és le is bonyolította. Az akció emlékét Hodinka László, a minisztérium és az osztály legstabilabb munkatársa rögzítette *Emlékiratában*. Ebből a Kardos-időszakra vonatkozó részt én is megkaptam, de úgy tudom, hosszabb írása a minisztérium levéltárába került. A vonatkozó rész szerint országos hatósugaránál, nagy politikai jelentőségénél, különleges szervezési sajátosságainál fogva a korszak talán legemlékezetesebb akciója volt a nem állami tulajdonban lévő muzeális kincsek kötelező bejelentését előíró rendelet ügye. Addig nem volt és nem is lehetett világos áttekintése senkinek a főként egyházi kézben lévő muzeális értékek, képek, iparművészeti tárgyak, könyvek mennyiségéről és hollétéről, noha sokról – például az esztergomi kincsekről, a Bakócz-kápolnáról, a kódexekről – voltak tudományos közlések. A rendelet előírta bejelentést, nyilvántartásba vételt (mondhatni zárolást) a legnagyobb titokban kellett előkészíteni, s villámgyorsan végrehajtani, ellenkező esetben számolni lehetett volna azzal, hogy a tárgyakat kivonják a bejelentés kötelezettsége alól. Éppen ezért, ennek „rázós” volta miatt Kardos külön, majdnem

hatósági joggal felruházott csoportot szervezett Rudnay Gyula vezetésével. Az előzetes, igen bizalmas tárgyalásokat Kardos László maga folytatta a legkülönbözőbb muzeális, minisztériális és politikai szervezetekkel, előadóit pedig az egyes lépésekről tájékoztatta. „Az akciót és sikerét osztályunk, Kardos és a magunk személyes ügyének tekintettük, az előkészítésben, végrehajtásban önzetlenül, a hivatali időn túl is közreműködünk. Eleinte mindenki államosításra gondolt. De ezt lehetetlen lett volna végrehajtani, mert hiányoztak hozzá tároló helyiségek és anyagi eszközök. A rendelet tehát azt írta elő: a tulajdonos köteles bejelenteni értékeit és azok őrzését, gondozását továbbra is neki kell vállalni. Ez kitűnő elgondolás volt.” Az akció a következőképpen zajlott le. „A rendelet megjelenésének reggelén országszerte egy időben sok, előre megállapított helyen (pl. püspökségeken, Esztergomban, Pannonhalmán, Sáropatakon stb.) váratlanul megjelent egy országosan ismert nevű tudós, muzeológus vagy könyvtáros és egy bőrkabátos, szótlan, másik tagból álló bizottság. Átnyújtották a vezetőnek az új rendelet egy neki címzett példányát, és mindjárt segítségül ajánlkoztak a bejelentés megtételéhez a náluk lévő jegyzékek alapján, előre felkészülve arra: az addigi tudományos közlések szerint mely értékeknek kell ott lenniük.” Ez a fellépés óriási előzetes gyűjtőmunkát igényelt. A gyűjtést maga Kardos irányította, aki maga választotta ki a tudósokat, maga agitálta és bátorította őket, minden bizottságot maga látott el sajátos, helyi információkkal is. „Az akció egész napján Kardos vezetésével telefonügyeletet tartottunk a minisztériumban, mert a bizottságok tagjai az ország különböző helyeiről folyamatosan jelentettek, és a legkülönbözőbb konkrét ügyekben, olykor kényes, néha izgalmas helyzetekben kérték az utasításokat. Mindnyájunk közös öröme volt, hogy ez a komoly, tudományos súlyú fellépés eredményesen, incidens, szembeszegülés, ellenséges magatartás nélkül zajlott le. A siker záloga a jó előkészítés és a gyors, határozott lebonyolítás volt. A kiküldöttek által hozott óriási anyag feldolgozása – hozzászámítva a későbbi, kisebb jelentőségű folyamatos bejelentéseket – az osztályon még hónapokon át tartott. Ez volt és ez máig az országos kataszter alapja.” Hodinka László ehhez még a következő szubjektív megjegyzést tette: „Hosszú minisztériumi szolgálatom alatt ez volt az egyetlen olyan akció, amikor a minisztérium nemcsak kitervelt, elrendelt és másokkal lebonyolíttatott valamit, hanem valóban kézben tartotta, irányította, elejétől végéig operatíván végrehajtotta az általa kitűzött fontos célokat. A sikeres végrehajtás fölötti örömet és a rá való emlékezést az is csak kevésbé csökkenti, hogy

elismerést vagy kitüntetést nem kaptunk érte, dicséretet és köszönetet is alig." A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni a rendelet egyetlen hiányosságát. A bejelentésre kötelezett, legtöbb esetben egyedi muzeális kincsek pontos rendeleti meghatározása, értékhatára nem minden esetben volt sikeres. A megjelent szöveg sok vita után végül is azt írta elő: bejelentésre kötelezett az a tárgy, amelyet a tulajdonos muzeális értékűnek tart. Ez a pontatlan előírás sok vitára és szubjektív értelmezésre adott okot.

Szabó Nándor a témához a következőket tette hozzá: „Szuggesztív egyéniségével Kardos László szinte csodát művelt a közületi és magánkészben lévő műkincsek felleltározása terén. Az egész országban minden tárgyról fényképpel vagy rajzzal ellátva egységes nyilvántartási kártonok készültek három példányban. Ezeket az országos, a saját és a központi nyilvántartásban őrizték. A leltározó brigádok hatalmas munkája komoly tudományos eredményeket hozott az addig zárt magángyűjtemények megismerése révén. Hogy ezzel az anyaggal mi van, nem tudom, remélem, megmaradt, és tovább fejlesztették. Ilyen típusú nyilvántartást és feldolgozást Kardos László korszaka előtt soha nem vezettek.”

A nép kollégiumok megszervezéséért kapott fegyelmihez hasonlóan a minisztériumi teljesítmény is kiváltotta a politikai erők rosszsallását. Természetesen nem egyik napról a másikra, idő kellett hozzá. Kardos László csálhatatlanul felismerte a rossz előjeleket, és mivel a múzeumok világát nagyon megismerte és megszerette, nekilátott megszervezni egy visszavonulási terepet. Ez lett volna a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (Mukok). Elérte, hogy ő foglalkozott vele kiemelt feladatként. A miniszterrel, Ortutay Gyulával gyakran tanácskozott, és beszámolt neki az elért eredményekről. Kardos László már helyiséget is szerzett, a munkatársakat is kiválogatta a múzeumok legjobb szakértői közül, a munkaköröket is a legapróbb részletekig leírta, és magát kombinálta elnöknek. Az osztály előadóit különféle feladatokkal kívánta volna megbízni, a tervet Szabó Nándor dolgozta ki. Lakatos László mellett Hodinka László lett volna a Mukok helyettes vezetője. Az alapító rendelet megjelenésekor azokban Ortutay hívta Kardost, és általános meglepetésre közölte vele: magasabb döntések értelmében ő maga lesz az elnök, Kardos Lászlónak pedig az osztály élén kell maradnia, mert kis létszámmal, de szükség van az osztályra. Egy előadónak mellette kell maradnia, mégpedig annak, aki a legrégebben dolgozik az osztá-

lyon, és átfogóan ismeri a múzeumi, könyvtári és levéltári területet. Ez a személy éppen Hodinka László volt.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központját azonban megszüntették, feltételezem azért, mert a Szovjetunióban nem működött hozzá hasonló szerv. Szabó Nándor véleményével zárjuk a központra vonatkozó emlékezést. „Teljesen szubjektív véleményem, hogy ezt az intézményt megszüntetni nem tévedés, hanem hiba volt. Nem Kardoson rúgtak egyet, hanem egy emberi összetételéből fakadóan egészen magas munkamorállal dolgozó együttest számoltak fel.”

A múzeumügy kapcsán szólni kell még a Múzeumok Országos Központjáról is (MOK). Kardos László szervezte meg, a legjobb szakemberek részvételével. A kiállítási forgatókönyveket olyan tudósok készítették – többek között – mint Zádor Anna, Entz Géza, László Gyula, Tasnádi Kubacska András, Moczá János, Barabás Jenő, Solymár István, a nyilvántartások feldolgozását pedig Bodnár Éva, Telepi Katalin, Geguss Imréné (Veress Éva, a későbbi Heckenast Gusztávné), Kovács István, Sági Károly, Thomas Edit, Lakatos László... (A fiatal generációk számára írom ide: a felsoroltak mind 1945 előtt végezték az egyetemet, és voltak közöttük valóban európai hírű szakemberek.) A kiállításrendezői részleg tevékenységéről elmondható: a korabeli kiállítások mai szemmel nézve is mutatósak és alaposan átgondoltak voltak építészeti, grafikai, meg a látványosság szempontjából. A festő Bényi László irányította a részleget, a szobrász Wagner Nándor és társai dolgoztak vele együtt. Sokáig emlékezetes maradt öt múzeum kiállítása: a pécsié, a székesfehérvárié, a szegedié, a hódmezővásárhelyié, és a győrié – írta Szabó Nándor.

A múzeumok és a műemlékek mellett még több tudományágazat is az osztály hatáskörébe tartozott. Ezekről, Szabó Nándort követve, a következőket mondhatom: Igen jelentős alkotása volt az osztálynak a 4231/1949/IX.13/M. T. számú rendelet: ez megszüntette a Kelet-európai Tudományos Intézetet (a volt Teleki Pál Tudományos Intézetet), és elrendelte az Állam- és Jogtudományi Intézet, a Történettudományi Intézet, a Nyelvtudományi Intézet, a Földrajzi Könyv- és Térképtár felállítását. Ebben a munkában sokat segített Deme László, Lőrincze Lajos és a korán elhunyt történész, Barta István. (Nem állom meg, hogy ide ne írjam: 22 évig dolgoztam a Történettudományi Intézetben, de a férjem által alapított tudományos kutatóhely, amelynek első igazgatója, Molnár Erik Kardos László kezébe tette le az esküt, soha nem fogadott be teljes jogú munkatársnak.) Az akadémiai intézetek létrehozásával

párhuzamosan végezte az osztály a levéltári és könyvtári ügyek tisztázását és az intézetekéhez hasonló szellemű szervezését is. Ez utóbbi két területen kevésbé formálta át az akkor érvényben lévő szisztémát.

Mint mindig, amikor átszervezésre kerül sor, nagy volt a feszültség az említett intézmények dolgozói között, ezúttal annál is inkább, mert 1949/50 fordulóján vagyunk, és a „polgári értelmiségnek” nevezett társadalmi réteg iránt fokozott bizalmatlanság kapott lábra az 1948 óta erőszakosan ellenséget gyártó légkörben. „Jellemző volt az akkori zaklatott időszakban Kardos tevékenységére – írta Szabó Nándor –, hogy külön behívatott magához és megkövetelte: valamennyi személyről pontosan tájékozódjak. Elsősorban szakmai tudásukról, emberi rátermettségükről szerezzen információt, és a kimondottan ellenséges magatartású személyek kivételével mindenki az ő előzetes tájékoztatása után kapjon hivatali beosztást. A múzeumok személyi összetételéről sokat tárgyalt Toplák minisztériumi személyzeti főnökkel, a pártközpontban Geróné Fazekas Erzsébettel, a minisztériumban Szávai Nándorral.” (Azt már én teszem hozzá: feltételezem, igyekezett mindent megtenni az emberek érdekében, mert igen sokra tartotta a hazai muzeológusi gárdát.)

Az említett „polgári értelmiség” üldözése szélsőséges méreteket öltött az akkori múzeumi főigazgatók – Huszár Dénes, Genthon István, Voit Pál, valamint Jánossy Dénes, a Nemzeti Múzeum elnöke, az Országos Levéltár főigazgatója – elleni hajszában: műkincsek állítólagos hűtlen kezelése miatt. Szabó Nándor szerint Kardos László „itt is sok tapintatról tett tanúbizonyságot”. (És gondolom, amit tudott, a háttérből segített. Ő akkor már jócskán megtapasztalta, mire megy ki a játék.)

Sem Szabó Nándor, sem Hodinka László nem tett említést apró ügyekről. Pedig olyanok is voltak. A Kardos László személyes rendelkezésére bocsátott szerény pénzkeret felhasználására sok volt a jelentkező. Annál is inkább, mert a szocialista realizmusnak el nem kötelezett, ideológiamentes írók, művészek, tudósok nemegyszer kerültek létfenntartási zavarba, és akkor hozzá tudtak fordulni. Erdey Dezső szobrászművész felesége mesélte nekem egy alkalommal a következőket. Miután férjét elbocsátották állásából a Képzőművészeti Főiskoláról, egyszer csak kiderül: nem tudják a Semmelweis utca 2. számú házban lévő műteremlakásuk lakbérét kifizetni. Mit tegyenek? Elmentek a minisztériumba, s ott a VI/2. osztály vezetőjéhez, Kardos Lászlóhoz fordultak. Erdeyné a kért összeget megkapta, és boldogan sietett haza férjéhez, mondván: nyugodtan dolgozhat tovább, másnap ki tudják

fizetni a lakbért. Csak egyetlen szépséghibája volt az ügynek, mondta neki az asszony. Az osztályvezetőhöz be sem került, mert valami „gyerekképű” ember intézte az ügyet. Nagyot csodálkozott, amikor a férje közölte vele: az volt Kardos László, az osztályvezető, akivel különben egy házban laktak. Akkor alakult ki kettejük között az életre szóló barátság.

Kardos László egyszer azt is említette, hogy Németh László is nehéz helyzetbe került 1948 után. A felesége kereste meg a minisztériumban, és kért segítséget. Ha jól emlékszem, talán 800 forint havi apanázt utalt ki az írónak, s ő meg is kapta, amíg Kardos a minisztériumban volt. Akkor kezdte írni *Égető Eszter* című regényét.

A nagyobb történetek közé tartozik az Esterházy-kincs megmentése. Az Országos Rendőr-főkapitányságon volt egy műtörténész végzettségű nyomozó (talán éppen az említett Rudnay Gyula), akivel az osztály szorosan együttműködött. Miután az Esterházy-kincsről létezett publikáció, a műtárgyakat már jó ideje kereste a rendőrség és a muzeológusi gárda is. Sehol sem leltek a nyomukra. Mígnem egyszer csak egy furcsa telefon érkezett a minisztériumba. A Várban, a Táncsics utcában az egyik nagyobb ház romeltakarításába ismeretlen emberek kapcsolódtak be, és a pincszinten „ásatásokba” kezdtek. Ládákat és cukroszsákokat emeltek ki. Nem egyet, nem kettőt, hanem sokat. A minisztérium értesítette a rendőrséget, és közösen igyekeztek a Várba. Ott azonban már minden elcsúszott. Kérdezősködtek a helybeliektől, látták-e, merre vitték az ottani „leleteket”, így a nyomukba tudtak szegődni, és az alagútban elérték a szállítmányt. Leállították. Jól sejtették: az Esterházy-kincset találták meg. Így a szállítmány nem Nyugatra, hanem az Iparművészeti Múzeumba került. Közel öt évig nyomták a hevenyészve összezsomagolt kincset a szétlőtt épület romjai. Évtizedekig tartott a restaurálása. Lehet, hogy még most sincs egészen kész.

Mindezzel talán sikerült érzékeltetni, mennyi minden belefért az osztály dolgozóinak másfél évébe. Ideírhatjuk a nevüket, emlékül az utókor-nak: Kardos László, Berczeli Anselmus Károly költő, Bokor Dénesné, Szabó Nándor geológus, Bényi László festő, művészettörténész, Lengyel Alfonz művészettörténész, pénzügyi előadó és Hodinka László.

A siker titkát Szabó Nándor három pontban foglalta össze.

„Először: a cél ismeretében példátlanul rövid idő alatt létre tudta hozni azt a szervezetet, amely minden nehézséget legyűrve megteremtette a múzeumi, levéltári, könyvtári, tudományos intézeti szemlélet új alapjait.

Másodszor: sajátos embermegközelítési módszerével elérte, hogy a legkülönbözőbb származású, múltú, felfogású emberek a feladatok megvalósításán teljes odaadással dolgozzanak.

Harmadszor: sikerült emberközébe hoznia az addig eléggé szűk kört érintő múzeumi-műemléki területet. Volt abban az időben olyan kiállítás, amelyet nyolc hét alatt négyszázezer ember tekintett meg, pedig nem koronázási kincseket mutatott be.

Úgy vélem, ha a múzeumi-műemléki berkek mai dolgozói, akik egyáltalán nem is emlékeznek már erre a korra, kissé jobban ismernék a múltat, az sokat jelentene a jövő számára is.”

Még a felületes olvasónak is feltűnhet: a kollégiumszervezési feladatok teljesítése és a minisztériumi tevékenység technikai végrehajtása mennyire egy töről fakad. Egyértelműen analóg jelenségek: a nehézségek és a feladatok szabatos áttekintése, a megoldás módjainak precíz kidolgozása, a kivitelezés megszervezése, hozzá a megfelelő szakemberek kiválasztása, végül a feladatok végzésének egész ideje alatt lelkesedés indikálása. Később látni fogjuk: Kardos tudományos munkásságában is megjelentek az említett mozzanatok.

Kardos László egyébként jól érezte, hogy újra sokasodnak körülötte a rossz előjelek. Egyszer aztán valóban csattant a politika rosszindulata, mégpedig 1950. március 1-jén. Akkor keltezte a párt szervezőbizottsága a Politikai Bizottságának írt jelentését a Vallás- és Köznevelési Minisztériumban folytatott „ellenséges tevékenységről”. Ebben áll: „Kardos László, a Múzeumi Ügyosztály vezetője, a volt NÉKOSZ vezető. Magatartása rendkívül passzív (sic!), ügyosztályát szeparálta, az ő ügyosztályáról kerültek moszkvai ösztöndíjasok könyvküldeményeibe olyan művek, mint *Magyarország a kereszténység védőbástyája*”.¹

1950 márciusában sok embert távolítottak el a minisztériumból, köztük Kardos Lászlót is, akit rendelkezési állományba helyeztek. Több hónapnyi kényszerpihenőjében sokan megkeresték, akik barátságukról, szolidaritásukról, sőt anyagi támogatásukról is biztosították. És éppen azok voltak a legsegítőkészebbek, akikről Szabó Nándor visszaemlékezésében azt írta, hogy Kardost a minisztériumba kerülésekor ellenszenvvel fogadták.

Kardos László több ízben próbálta sürgetni Toplák Ferencnél, a minisztérium személyzeti osztályának vezetőjénél, hogy helyezték el a Néprajzi Múzeumban. Egyik, 1950. június 5-én kelt leveléből idézünk részleteket minden kommentár nélkül.

¹ Svéd László: *Megforgatott világmegforgatók*. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. Budapest, 1994. 335.

„Kedves Toplák Elvtárs! Sietek avval kezdeni levelem, hogy behelezésem ügye folyamatban van, de még nincs egészen rendben – ezért további segítségedre van szükség! Szabolcska elvtárs [Kardos utóda a minisztériumban] igen lelkiismeretesen intézi ügyemet, és a MOK részéről érkező státus-javaslat olyan szűkmarkú, hogy igen kényszerű megoldást hozna számomra, amivel véleményem szerint Te sem tudnál egyetérteni. Ennek egyetlen oka az, hogy a Néprajzi Múzeum egyetlen megüresedő helyére Ortutay saját emberét, V. L.-t akarja bevinni, akinek egyébként most van helye az Egyetemi Néprajzi Intézetben. [...] A fent jelzett helyzet következtében számomra egy harmadrendű muzeológusi helyet szorítanának ki nagy nehezen, amely mind morálisan, mind a munka szempontjából, mind pedig anyagilag rakna rám olyan terheket, amelyeket a mostani körülmények között (saját családom és szüleim családjának gondjaiban kell osztoznom) nehezen tudnék elviselni. Kérésem tehát az Hozzád, ha a helyzetem ismeretében megteheted, félreérthetetlenül foglalj állást amellett, hogy önálló munkakörben dolgozó tudományos kutatói minőségben osszanak be, amelyre épp úgy tud a MOK helyet szorítani, mint ahogyan a jelzett szatócsmegoldást meghozni szándékozik. Ilyen alkalmas hely lenne benn a Néprajzi Múzeumban (ha a VKM a jelzett státust mégiscsak V-nek juttatja) a könyvtárkezelő helye, aki egy nem szakmabeli tanár, és akinek a számára az ügyosztály föltétlenül tudna helyet biztosítani áthelyezéssel könyvtári vonalon mostani helyzetének sérelme nélkül.”

TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG, I.

TISZAIGAR, SZENTGYÖRGYPUSZTA

Egyetemista korában Kardos László fejlődését kiváló professzorok előadásai segítették. Márkus István háromnak a nevét említette. Először is Györffy Istvánt és tanszékét, amely akkoriban az összes tudományág egyfajta gyűjtőmedencéje volt. Kardos ott történelmet hallgatott, főleg Hajnal Istvántól. Tőle meg lehetett tanulni a történelemnek és a szociográfiának az összekapcsolását. Abban az időben már létezett szociográfiai stúdium, amelyet megbízott előadóként Mády Zoltán adott elő. Hármuk nevéhez fűződik az interdiszciplináris szemlélet kialakítása a tanítványokban. Ez egészült ki – Márkus István véleménye szerint – a kollégiumba hívott előadók és előadások témáival. „Laci fejében – ahogyan

nekem elmondta a maga kicsit hebrencs, gyors modorában lehangoló módon, hogy nem lehetett nem odafigyelni, és nem egyetérteni vele – az Eötvös-kollégium ahhoz képest smafu, amit a Györfly-kollégium meg fog csinálni. Ő ezt nagyon komolyan vette a tudományban is: egy nép Eötvös-kollégiumát kell megteremteni – mondta –, amennyire az anyagi keretek ezt egyáltalán megengedik.”

Kardos László tudományos teljesítményének háttérét igyekeztünk bemutatni, és már megint a kollégium gondolatához jutottunk.

Mint Toplák Ferenchez írt leveléből kiderül: nehézségek árán jutott be a Néprajzi Múzeumba 1950-ben. És alighogy bekerült a szakmába, ott is fontos feladatot kapott. A múzeum tudományos tervének központjában a tiszai monográfia megírása állt, szakmailag és politikailag egyaránt kiemelt témaként. A szakma elitje által gyűjtött kitűnő nyersanyagot senki sem tudta összefoglalni. Kardos egyetlenként látszott erre képesnek. Meg is tette. A monográfia megjelenésének mégis igen hosszú a története. Ezt foglalja össze a Kresz Máriaival közösen, a megjelent kötet elé írt *Előszó*nk. Ebből idézünk néhány részletet.

A Néprajzi Múzeum munkaközössége 1949-ben olyan falumonográfia készítéséhez fogott, amely egy település történetét néprajzi eszközökkel vizsgálva, a kezdetektől eljut egészen a vizsgálat idejének koráig. A munka júniusban indult a Néprajzi Múzeum tizenkét és a Néprajzi Intézet egy munkatársa bevonásával. Balassa Iván 1951-ben az *Ethnographia* című folyóiratban már a következőket írhatta a tiszai munkaközösségről: „A kitűzött feladatokat megoldotta, céljait megvalósította, a tiszai kiállítás megnyílt, a tiszai monográfia elkészült.” A gyűjtött anyagból *Tiszaigar, egy proletárfalu története* címmel kiállítás nyílt 1950. december 10-én.

A falu kiválasztásának okait és a munkaközösség céljait részletesen ismertette Balassa Iván 1951. október 31-én a Magyar Néprajzi Társaságban tartott ülésen *A tiszai munkaközösség munkája és eredményei* című előadásában.

„Tiszaigar alföldi agrárproletár falu, amelynek határa háromnegyed részben nagybirtok volt, [társadalmában] nagy gazdasági és társadalmi különbségek voltak. 2. Hatalmas változások mentek végbe az utolsó száz év alatt a földrajzi környezetben is (előbb vizes, majd teljesen lecsapolt, később öntözött terület). Így a változásokat könnyebben le lehet mérni. 3. Ez a község a felszabadulás óta a demokrácia adta lehetőségek következtében hatalmasat fejlődött. (Termelőszövetkezeti csoport alakulóban, állami gazdaság.)”

A munkaközösség több tagja még 1945 előtt, a Táj- és Népkutató Központ, utóbb Intézet által szervezett kutatótáborokban szerezte első tapasztalatait. 1938-ban nagy visszhangot váltott ki a Táj- és Népkutató Központ kiállítása a Károlyi-palotában, amelyről korábban már szoltam, s itt még néhány gondolatot fűzök hozzá. Györffy professzor nemcsak a saját tanszékéről, hanem más szakokról is toborzott hallgatókat, hogy a Kenderestől Tiszafüredig terjedő terület komplex vizsgálatát mennél szakszerűbbé tegye. Az 1938 nyarán gyűjtött dokumentáció kiemelkedő helyet foglalt el a novemberi kiállítás második termében, amely a következő címet viselte: *A kultúrtáj kialakulása. A Tisza mente élete az utolsó öt nemzedék alatt*. Különösen figyelemreméltók a fényképfelvételek, amelyek hű tükrét adják a térségbeli kis- és szegényparasztság nyomorúságos életviszonyainak. Az említett területhez tartozik Tiszaigar is. A néprajzosok előtt tehát ismerős volt a táj, és annak minden gazdasági-társadalmi gondja, baja, feszültsége. Ezért mondhatjuk, hogy a Néprajzi Múzeum munkatársai a kutatóbázis kiválasztásakor az 1938-as emlékekre, az Igar környéki kutatásokra is támaszkodtak. Amikor az 1938-as kiállítást politikai okokból igen hamar bezárták, a Táj- és Népkutató Központot is feloszlatták. Mégis, 1939 és 1944 között tovább folytatta tevékenységét, elsősorban az egyetemi ifjúságnak szervezett kutatótáborokban.

A fiataloknak a kollektív munka nagy élményt jelentett: a terepen közvetlen kapcsolatba léphettek a falusi lakossággal. Nagy nyereségre tettek szert a módszertan területén is: megtanulták a rendszeres gyűjtés és dokumentálás eljárásait.

Ilyen előzményekre támaszkodhatott a tiszaiigari munkaközösség által elhatározott társadalmi rétegződés szerinti vizsgálat, a következő történetiség elve alapján. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy szükség van a község múltjának módszeres feltárására, levéltári kutatásra, az emlékezet által már el nem érhető történeti idők rekonstruálására is. Ezt a munkát az egri levéltár munkatársa, Soós Imre végezte el mintaszerűen. *A falu újraterleplésétől, 1744-től 1830-ig* című dolgozata adott történeti alapot az egész monográfiának.

A munkaközösség számára nagy nyereséget jelentett, amikor 1950-ben Kardos László a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, mert mint a néprajzban és a társadalomtudományokban általában jól felvértezett tudós, alkalmas volt arra, hogy Tiszaigar társadalmának a kutatását vezesse és bevégezze. A munkaközösség tagjai az összegyűlt anyag alapján elkészítették a részlettanulmányokat, és a Néprajzi Múzeum veze-

tősege az összefoglalást, a monográfia megírását Kardos Lászlóra bízta. Amikor már együtt volt az anyag, akkor derült ki: pótygyűjtésekre, újabb levéltári és statisztikai források feltárására van szükség. Kardos László újabb helyszíni megbeszéléseket folytatott a falu vezetőivel, és ezek után fogott hozzá a monográfia megírásához, az egyes kutatók anyagának egységbe ötvözéséhez.

A kézirat 1951 decemberében állt kiadásra készen: mintegy 25 ív szöveg és két ív illusztráció. Megjelenése politikai okok miatt mégis évtizedekre elakadt. Az összegyűlt anyag a Néprajzi Múzeum Adattárába került.

1953-ban, a változó politikai légkörben Kardos László újabb gyűjtéseket végzett a Horthy-korról és a felszabadulás utáni periódusról. 1954-ben is heteket töltött Tiszaigaron. Az anyagnak azonban még csak a legépelésére sem került sor, mert 1954-ben Kardos Lászlót a Néprajzi Múzeum tudományos titkárává, majd 1956 nyarán főigazgatójává nevezték ki. Az adminisztráció, a tudományszervezés, a meginduló külföldi szakmai kapcsolatok minden idejét lekötötték. Kardos Lászlót 1957-ben – 1956-os szerepe, benne a népi kollégiumok reorganizációja miatt – letartóztatták, s hat évet töltött börtönben.

Már 1964-et írtunk, amikor elhatározta, hogy a néprajztudománynak ezt a nagy kollektív vállalkozását tető alá hozza. A munka azonban újra elakadt.

1978-ban, 60. születésnapja évében Kardos László sok mindennel számot vetett. Tiszaigar dolgában az volt az álláspontja: a kézirat elkészítésével, kiadásával adósa a néprajztudománynak. Az adósság kiegyenlítésében azonban megakadályozta korai, nem várt halála. Az elejtett fonalat halála után magam vettem fel, és sikerült 1997-ben kiadnom a kéziratot.

Kardos László 1964-ben, a szöveg átdolgozása során papírra vetette a kézirat történetéhez fűződő gondolatait, s az volt a terve, hogy belefoglalja őket a kiadvány előszavába. Erre sajnos halála miatt nem kerülhetett sor. A vázlat a hagyatékában megmaradt. A benne szereplő gondolatok világos megfogalmazása lehetővé teszi rövid összegzésüket. Három lényeges kérdést elemez: az írás célját, értelmét és műfaját.

A könyv célját, úgy vélte, egyrészt maga a kor diktálta. Az összefoglalás ugyanis akkor íródott, amikor a magyar falvak – köztük Tiszaigar – mezőgazdaságának szocialista átalakítása szerepelt az országos agrárpolitika napirendjén. A könyv ehhez a feladathoz kívánt olyan érveket nyújtani, amelyek az átalakulást esetleg segíthették volna. Ezenfelül

módszertani eligazító és tájékoztató rendeltetést is szántak a kiadványnak, éppen az ötvenes évek elején, amikor a néprajz és általában a társadalomtudományok az új és korszerű metodológia kidolgozásának útját keresték. Az első fogalmazvány elkészült, abban az időpontban zárva le a monográfiát, amikor Tiszaigar és környéke (azaz egész Szolnok megye) az országban elsőként tért át a kollektív gazdálkodás útjára. Az igari gyűjtésen és összefoglaláson – mint módszertani, szemléletgazdagító és nevelő írásművön – jócskán túlhaladt az idő. Az anyag mégis, Kardos László kiegészítő kutatásaival együtt, alkalmasnak látszott arra, hogy kiadják, éppen tartalma és műfaja miatt.

Mi volt Kardos László szerint az igari vállalkozás értelme? Az, hogy az így született könyv a paraszti életforma alakulásának teljes keresztmetszetét nyújtja, és rámutat azokra a tényezőkre, amelyek az életformát meghatározzák. Ő maga 1964-ben átfogóbb szintézisben és komplexitásban gondolkozott, de igényeinek a forrásanyag korlátozottsága határt szabott. Ennek okait keresve két gondolatot jegyzett le. Egyrészt arra a megállapításra jutott, hogy a kutatás sajnálatos módon legnagyobb részt csak a szájhagyomány által elérhető forrásanyagra szorítkozott. Másrészt hiányzott azon összefüggések elemzése is, hogy az anyagi kultúra alkotásai, története és formakincse miként függnek össze a szellemi kultúrával. Ebből következik, hogy az anyagi kultúra népművészeti, díszítőművészeti vonatkozásai, annak változásai, mozgása, technikai megoldásai, valamint a szellemi kultúrával való összefüggései is teljes egészükben feltáratlanok maradtak. A felhasznált módszer ilyen módon a paraszti életformának és az azt alakító tényezőknek csupán egy szűkebb értelemben vett területére alkalmazható. A Kardos László gondolataiban megfogalmazódott magas szintű elemzés és absztrakció 1949–1950-ben még nem merült fel, és valójában a tudomány jó néhány területén máig sem jelentkezik. A komplexitás igényét Kardos László 1964-ben vetette papírra. Érdekes véletlen, hogy a hatvanas évek közepén ugyanezeket az eszméket és elgondolásokat fogalmazták meg a francia Annales-iskola történészei is. Nézeteik szerint a történettudomány csak úgy képes hiteles és életteli képet adni a múlt és a jelen eseményeiről, ha integrálja az etnográfiát és a művelődéstörténetet. Kardos László a néprajztudomány sajátos módszereit tartotta vérszegényeknek és egysíkúaknak. Ezért gondolkozott úgy, hogy a történettudomány adta alapra kellene az etnográfiának építkeznie.

Mi az a fő vonal, amely a könyvön végighúzódik? Kardos László válasza: elsősorban a mezőgazdasági termelés alapformáinak részletes

leírása, elemzése és fejlődéstörténete, külön a parasztké és külön a földesuraké. Részletesen tárgyalja a földbirtoklás formáit: a szabad foglaltságot, az újraosztásos földközösséget, a szilárd telekállományt, a kuriális bérletet, az allodiális cselédek, a polgári kis- és nagybirtokos-kategóriákat. Helyet kap a földbirtokos nagygazdaság eljárásainak szemléltetése, tág tere nyílik a paraszti mezőgazdasági üzem és technika bemutatásának. A könyvben végigkísérhetők Tiszai társadalmi struktúrájának 1744-től 1944-ig bekövetkezett változásai is. Az idevonatkozó mutatók levéltári forrásokon, a néprajzi gyűjtés társadalomrekonstrukcióján, a hivatalos statisztika adatain nyugszanak. Az egyes történeti korszakokat a parasztság anyagi kultúrájának ismertetése és az ahhoz kapcsolódó szokás- és hiedelemanyag zárja le, hozzá életközeli.

Kardos László megállapításai szerint a monográfia műfaját tekintve – miként azt címében viseli – életrajz. Tehát nem történet, köztörténet és gazdaságtörténet, de nem is néprajzi monográfia abban az értelemben, ahogyan azt a hagyományos etnográfia gyakorolja, amennyiben tematikus értekezéseket helyez egymás mellé. Életrajz, amely az életformát meghatározó gazdasági és társadalomtörténeti keret alakulását követi végig, egészen 1944-ig.

A kötet tehát elsősorban agrár-etnográfia, agrártörténet, amely foglalkozik a földbirtoklás formáival és a mezőgazdasági termelés technológiájával. Egyben társadalomtörténet is, mert a föld tulajdonosai és birtokosai szociális típusainak, kategóriáinak (jobbágyoknak, zselléreknek, agrárproletároknak) részletekbe menő rajza is feltárul az olvasó előtt. Ugyanakkor a politikatörténet ismérveit is hordozza. Kibontakoznak ugyanis benne a parasztság osztályharcainak formái és eredményei. Más oldalról magában foglalja a kultúrhistóriát is, amennyiben ez a kiadvány tesz elsőnek kísérletet arra, hogy a művelődéstörténeti anyagot a gazdaság- és társadalomtörténeti anyaggal összekapcsolja, és ezáltal a lakosság életformájának és kultúrájának alakulását leírja és értelmezze. Annak ellenére, hogy ez a sokrétűség csupán egy falu élettörténetére szorítkozik, mondanivalója közkincs, mert ennyire részletekbe menően és mélyen még sem a néprajz, sem a történettudomány nem vizsgált magyart falut.

*

A Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztán) az Ethnographia 1955. 1–4. számában jelent meg (225–344. old.). A munka modern szóval élve változásvizsgálat: a „régis-

hez” képest hogyan alakult a pusztai cselédség sorsa és élete a földosztás, a tulajdonossá válás után? Hogy melyik pusztá legyen a modell, azt sem volt könnyű eldönteni. Kardos László első gondolata az volt – és ez is jellemző a hagyományokhoz való ragaszkodására –, hogy Ráceszpusztán, Illyés Gyula szülőföldjén folytat néprajzi gyűjtőmunkát. Két okból is. Az első: megjelenhetne tulajdonképpen *A puszták népének* második kötete, amely – gondolta – az Illyés által ábrázolt feszültségeket feltehetően feloldaná. Másodjára: kíváncsi volt arra is, mire vitte a puszták népének volt cselédsége, az a volt cselédség, amelynek annak előtte Illyés Gyula jelenlétében ő osztott földet. A felderítő utazás eredménye több mint siralmas. A korabeli türelmetlen agrárpolitika, a parasztság kiszigerelése odavezetett, hogy a puszták népe rosszabbul élt, mint a földosztás előtt. Kardos beszélgetett az emberekkel, legtöbbször a pusztá kisembereivel, akik egy-két pohár bor után igencsak panaszkodtak a korabeli körülményekre. Elmondták: volt ott egy kormánybiztos, aki a földet felosztotta, és szép jövőt ígért nekik. Ebből azonban nem lett semmi. Egyik beszélgetés közben valaki felismerte Kardost: ő volt az említett kormánybiztos. Igaz, nem durván, de azért határozottan megjegyezte: becsapva érzik magukat, és nem látják azt a bizonyos reményteli jövőbe vezető utat. Kardos László az első vonattal elutazott haza. Jó néhány hétbe telt, amíg rátalált a Komárom megyében fekvő Szentgyörgypusztára, amely egykor az Esterházy-birtok része volt, és amelyen be tudta mutatni az elvárásoknak megfelelő pozitív változásokat.

A cikknél jóval nagyobb igényű „kismonográfiát” újra elolvastam. Ma, immár fél évszázad távolából is frissnek, igaznak, megfogalmazását helyenként irodalmi színvonalúnak találtam. Mintha Tiszaigár kistestvére lenne. Témájában is közel áll hozzá, hiszen annak társadalmát a cselédeken kívül legnagyobb hányadában mezőgazdasági munkások, szegény- és kisparasztok alkották.

Ami a feldolgozást illeti, Igarhoz hasonlóan a pusztát is a környezetében mutatja be. Társadalmáról megállapította: nem olyan régi, mint Tiszaigaré, hiszen lakóinak életrajza fél évszázad fejlődéstörténetét fogja egybe, ám ezen belül több társadalmi korszakot különített el, amelyek mindegyike maradéktalanul rányomta bélyegét a pusztá lakóinak életformájára és kultúrájára. Bemutatja az uradalmi gazdálkodást, a cselédbéreket, majd a második fejezetben a kisparasztivá vált termelők átalakuló otthonát. A Dózsa szövetkezetbe tömörült parasztság munkaszervezete és teljesítménye figyelemre méltó. A szövetkezeti munkabrigádokat jellemezve nagy súlyt helyez az öntevékenységre. A korabeli

tsz- és háztáji jövedelmek átlagos összege családonként évi 40 000 Ft körül ingadozott. Ez havi átlagban 3300 Ft-ot jelentett, amely egy vezető értelmiségi fizetésének számított akkor! Az életforma tárgyalásánál részletesen bemutatja a termelés alakulását, a lakáskultúra, a táplálkozás, a viselet, a közkultúra, az iskola, a vallás és a művelődés, a családi élet változásait. Végül néhány mondatot szentel a társas konvencióknak, a szórakozásnak és a népművészetnek. Történészeknek, néprajzosoknak, szociológusoknak nagyon sokat mond egy ma már eltűnt világ hétköznapijairól. Igaz, Szentgyörgypusztá és lakói a magyarországi átlagot meghaladóan fejlődtek, de ez is beletartozik az immár történelemmé vált hazai parasztság társadalmi teljesítményébe.

1956

1956 októbere 1953 tavaszával kezdődött. Sztálin halála után halvány remények járták át a magyar társadalom gondolkodó tagjait, köztük Kardos Lászlót is: az égbekiáltó igazságtalanságok egyszer talán véget érnek. Nyáron Nagy Imre kormányának rendelkezései az enyhülés irányába mutattak. Felcsillant a remény, hogy a dolgok jobbra fordulnak.

1954 nyarára sok ígéretes esemény történt. Volt népi kollégisták itt-ott vezető beosztásba kerültek. Így például Kéri József 1953/54-ben a Minisztertanács pártszervezetének titkára volt, a DISZ-ben pedig vezető beosztásban működött Pataki Ferenc és Gosztonyi János. Hármójuk nevét azért említem, mert Györffy-kollégisták voltak, és mind részesei a reménynek: a politika szakítani fog a népet ért brutalitásokkal. Megmozdult a DISZ vezetősége is az új kormányprogram hatására, mert érezte: az ifjúsági szervezet lejáratta magát a közvélemény előtt, reformokra van szükség. A már említett Gosztonyi és Pataki felkereste Kardos Lászlót a lakásán, és arra kérte: legyen a DISZ segítségére, mert a munka megjavítása érdekében a párt írásos javaslatot kért a vezetőktől. Az Írószövetségben ugyancsak vita folyt a DISZ, az ifjúsági mozgalom kérdéseiről. Ebben a vitában Márkus István is részt vett. Kardos László utóbb, a bírósági tárgyaláson elmondta: eredeti elképzelése szerint nem óhajtott a szövetségnek írásos tervezetet adni, de Kéri József magához kérte, és közölte vele: a Minisztertanács írásos dokumentumokat gyűjt az ifjúsági mozgalom ügyében, mert Nagy Imre nyilatkozatot óhajtott tenni a kérdésben. Kérésére elkészült a tervezet, Kardos László és Márkus István munkája. A szerzőkhöz 13 író csatlakozott, így lett a címe:

A magyar ifjúság ügyében. Tizenöt fiatal író javaslata (1954 október). És az aláírók: Erdei Sándor, Kardos László, Kónya Lajos, Kuczka Péter, Máriássy Judit, Márkus István, Mesterházy Lajos, Nagy Péter, Sarkadi Imre, Sipos Gyula, Szeberényi Lehel, Tamási Lajos, Tardos Tibor, Urbán Ernő, Varga Domokos. A javaslat négy példányban készült. Egyet kapott Márkus István, egyet Gosztonyi János, egyet Kéri József, a negyedik Kardos Lászlónál maradt.

De hát mit is tartalmaz az említett javaslat? Két részből áll. Az első rész – ha tetszik, kritika, ha tetszik, helyzetelemzés – azt kutatja, miért közömbös a fiatalság az ifjúsági mozgalommal szemben. A legtöbb fiatal csak azért tagja a DISZ-nek, mert tudja, hogy enélkül nem jut egyetemre vagy állásba, s nem éri el egyéb más célját sem. Ezen sürgősen változtatni kell, és ehhez az alapot a Nagy Imre-féle új szakasz politikája nyújtja.

A tervezet a következőket javasolja:

1. A DISZ honismereti mozgalmának megszervezését az ország valamennyi közép- és nagyüzemében, a városi kerületekben, valamennyi közép- és főiskolán, valamint falvaink többségében.

2. A DISZ téli parasztiskoláinak (parasztkollégiumainak) felállítását az ország valamennyi megyei és járási székhelyén.

3. A DISZ ifjómunkás- és diákkollégiumainak (népi kollégiumainak) felállítását a sok ifjómunkást foglalkoztató üzemek, illetve a fontosabb középiskolák és valamennyi főiskola mellett.

4. A DISZ üzemi, városi, falusi és iskolai, főiskolai alapszervezeteinek, továbbá járási, megyei, országos apparátusának és központi vezetősége munkájának olyan értelmű átállítását, hogy a DISZ egész szervezeti munkája szorosan ráépüljön a honismereti mozgalom csapatközösségeire, a téli parasztiskolák, továbbá az ifjómunkás- és diákkollégiumok közösségeire, és megfelelhessen az ebből adódó – sokban merőben újszerű – feladatoknak.²

Már magából a négy pontból kiolvasható az az elképzelés, hogy a DISZ többé ne legyen a párt merev apparátusa által mozgatott laza, elmosódó szövetség, hanem váljék a fiatalság alulról építkező, valóban demokratikus közösségévé. Az új értelmiségnek falun, városban egyaránt közelebb kell állnia. A *Javaslatot* már csak taktikai okokból is egy kicsit a párt korabeli rétegnyelvén írták a szerzők, még-

² Svéd László: *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai.* Budapest, 1994. 343.

is szélsőségesen igenlő vagy elutasító álláspontot váltott ki különböző embereknél és szervezeteknél.

Márkus István Kardos tudta nélkül ismertette a tervezetet az Írószövetségben. Ott megvitatták, és átküldték a DISZ-be. Gosztanyi a DISZ vezetőségi értekezletén az anyag egy részét szintén ismertette. Majd az értekezletre későn érkező Veres Péter javasolta, hogy ne a DISZ előterjesztését fogadják el, hanem az Írószövetségét, és felolvasta szóról szóra ugyanazt, amit Gosztanyi ismertetett. Meg akarták jelentetni az *Irodalmi Újságban* is, már ki is szedték, amikor Farkas Mihály tiltóan közbelépett. 1954 decemberében Rákosi Mátyás, miután Moszkvából hazatért, összehívta a DISZ Központi Vezetőségét. Ezen támadta a *Javaslatot*, mint amely ki akarja vonni a DISZ-t a párt vezetése alól. Magas szovjet pártkörökben is élénk érdeklődést és neheztelést váltott ki a szöveg. 1955. január 8-án az MDP Politikai Bizottságának az SZKP Politikai Bizottsága Elnökségével folytatott moszkvai tanácskozásán Malenkov kijelentette: „Rothadt irányzatok Nagy elvtárs mögé húzódnak, pl. a DISZ feloszlatására (sic!) vonatkozó javaslat. Egy ilyen tény elég kellené legyen, hogy megriassza Nagy elvtársat.”³ Feltehetően a szovjet állásfoglalás is hozzájárult ahhoz, hogy a *Javaslatot* egészen 1955. május 1-jéig különböző fórumokon tárgyalták és kritizálták, tehát alaposan felkavarta az állóvizet.⁴ Egyúttal 1956 előszelének is bizonyult, hiszen az egyetemi ifjúság elsődrendű októberi követeléseai közé tartozott a DISZ megszüntetése és a MEFESZ újjászervezése. Addig azonban még sok minden más történt. Rossz is, jó is.

1955 tavaszától, Nagy Imre leváltásától kezdve a politika megint a merev dogmatizmus irányába tolódott el. De ennek az áramlatnak akkor már csupán néhány hónapnyi volt a tartaléka. 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusa örökre a történelem mélyébe süllyesztette a mindenható sztálinizmust. Újra feléledtek a közélet javulásába vetett remények. Valóságos tavaszi pezsgés vette kezdetét, amelyben a közéletiség nagy hangsúlyt kapott. Újságokban, folyóiratokban társadalmi érzékenységek, politikai igazságtalanságok kaptak egyre erőteljesebb és egyre radikálisabb hangot. A volt népi kollégistáknak külön örömet jelentett, hogy a XX. kongresszus határozatában egy olyan kis passzus is helyet kapott, amely az internátusok feladatairól szólt. Ez utóbbiból

³ Svéd László: *Megforgatott világmegforgatók*. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. 354.

⁴ Uo. 355–369.

igazságtalan üldöztetésük jóvátételét olvasták ki. Felszabadultak szorongásaik alól: immár nem kellett takargatniuk népi kollégista múltjukat, hiszen eddig, ha káderlapjukon ez szerepelt, rögtön másodrendű állampolgárokként kezelték őket.

A válsággal küzdő DISZ újra megkereste a volt népi kollégistákat. Ez a megkeresés egy kicsit olyan volt, mint a mesebeli király óhaja, hogy aki hozzá jön, az jöjjön is, meg nem is, hozzon is, meg nem is. Játék volt a népi kollégisták és Kardos László tisztességével. Pedig a volt kollégisták komolyan gondolták az ifjúsági mozgalom reformját és a DISZ programját, amelyben egyes diákszállók népi kollégiumokká történő átalakítása is helyet kapott. Éppen ezért az egykori Nékosz politikai jellegéről, pedagógiai teljesítményéről, kíváncsú rehabilitációjáról cikkek jelentek meg az MDP, az ifjúsági szövetség lapjaiban, irodalmi lapok és folyóiratok hasábjain. Az ügyben nem kevesebb mint 56 írás látott rövid fél esztendő alatt napvilágot.

A pezsgő közéletiségben erős hangsúlyt kaptak a DISZ vitaülései a Petőfi Körben. Tánczos Gábor, a kör titkára, a budapesti DISZ-bizottság munkatársa Györfy-kollégista volt. A 22 tagú vezetőségben tíz volt népi kollégista foglalt helyet, a vezetőségnek talán a legszilárdabb magva. A vitaülések 1956 májusában indultak. Sorra vették a magyar szellemi élet minden ágát, hogy megtisztítsák a rátelepedett salaktól. E szabad vitafórumok újra a sajátos hazai formákat és módszereket elevenítették fel az országra kényszerített idegen mintákkal szemben. A Petőfi Kör külön Nékosz-vitát is rendezett, s felvetette, hogy a DISZ reformtörekvései keretében ünnepeljék meg a mozgalom megalakulásának tízéves évfordulóját. Ez nem valósult meg, Kardos Lászlót a perében mégis megvádolták a kezdeményezéssel.

A Petőfi Körön kívül megszaporodtak az egykori kollégiumi közösségek találkozói. Ezeket felszabadult öröm, olykor parázs vita jellemezte, a résztvevőket a haladás, a demokratizálás gondolata foglalkoztatta. A volt és leendő népi kollégiumok körül keletkezett társadalmi mozgás a hazai szellemi progresszió körében óhatatlanul felértékelte a mozgalmat, és a közvélemény egyre inkább úgy tartotta számon, mint a „nagyimrések” fontos értelmiségi bázisát. Ennek a folyamatnak Kardos László akarva-akaratlan zászlajává vált, mert a neve összeforrott a Nékosszal.

Az említett megmozdulások bővítették a népi kollégiumi gondolat támogatóinak körét. A DISZ Központi Vezetősége javasolta a párt titkárságának, hogy ünnepeljék meg a Nékosz megalakulásának tizedik

évfordulóját 1956. augusztus 18-án. Az egyetemi és főiskolai DISZ-titkárok országos tanfolyama Balatonalmádin úgy ítélte meg, hogy a diákoththonokat kollégiumokká kellene átalakítani, követve a Nékosz-modellt.

1956. szeptember 19-én a *Szabad Népben* megjelent a Politikai Bizottság határozata, amely rehabilitálta a népi kollégiumokat.

1956. szeptember 28-án megalakult a Hazafias Népfront Kollégiumi Előkészítő Bizottsága. 1956. október 2-án a DISZ Intéző Bizottsága ismét napirendre tűzte a fiatal írók 1954-es memorandumának vitáját. 1956. október 12-én az Oktatásügyi Minisztérium és a DISZ KV javasolta az egyetemi és főiskolai diákoththonok fokozatos átalakítását kollégiumokká. 1956. október 16-án a DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztálya javasolta az intézőbizottságnak, hogy alakuljon meg a DISZ Kollégiumi Tanácsa.⁵

A nyilvánosság előtt zajló eseményekkel egyidejűleg volt bizonyos mozgás a háttérben is. 1956 júniusában – a DISZ KV IV. ülésének határozata nyomán – Hollós Ervin, a DISZ KV titkára és Huszár Tibor nagybudapesti DISZ-titkár tárgyalt fiatal írókkal Fábián Zoltán leányfalusi lakásán. Jelen volt többek között Fekete Gyula, Santa Ferenc, Tóth László, Kardos László, Márkus István és utóbbi szerint Tanczos Gábor is. Márkus elmondása szerint Leányfalun tulajdonképpen egyfajta politikai megegyezés jött létre a DISZ vezetői és az írók között. Az előbbieket megígérték: a Petőfi Kört nem bántják, tovább kell működnie, de mégis bizonyos korlátokat óhajtottak az útjába állítani. Egyidejűleg a jelenlévők közül néhány volt kollégistát kooptálnak a DISZ vezetőségébe. Márkus ehhez még hozzátette: ők mint ellenzék maximálisan készek voltak együttműködésre, mert úgy gondolták: szerves, folyamatos, többlépcsős átmenettel lehet elérni a demokratikusabb ifjúságpolitika kialakítását.

Ezek után már csak az október 22-i eseményekről emlékezünk meg néhány szóval. Másnap, 23-án 14 órakor kezdődött volna a DISZ KV ülése, amelyen majd kibővítik a vezetőséget. Ennek előkészítése jegyében 22-én este hat órára kisebb társaságot hívtak össze Kardos László Semmelweis utcai lakására: Gyenes Antalt, Tőkés Ottót, Márkus Istvánt, Tanczos Gábort, Losonczy Gézát. Ezen a megbeszélésen kellett volna tisztázni a DISZ-ben vállalandó funkciók elosztását. A beszélgetéshez még hozzá sem kezdtek, amikor a pártközpontból Orbán László

⁵ A vonatkozó iratokat lásd: Svéd László: *Megfogatott világmegfogatók*. 370–390.

kereste Kardos Lászlót, és sürgősen magához kérte, társaival együtt. Amikor megérkeztek, Orbán elmondta nekik, hogy az egyetemi ifjúság másnap a lengyelek melletti szimpátiatüntetésre készül. Azért kérte magához őket, mert úgy gondolta: mint egykori Nékosz-vezetők végigjárhatnák a kollégiumokat, és a diákokat lebeszélhetnék a tüntetésről. Kardosék azonban úgy gondolták: nekik nyolc éve nincs kapcsolatuk a diáksággal, mert az utolsó népikollégista-garnitúra, amely még emlékezhetne rájuk, már évek óta elhagyta az egyetemet. A felizgatott diákság érzelmeit vezessék le oly módon, hogy a párt ifjúsági szövetsége vegye kezébe a kezdeményezést, és nagygyűlés formájában csillapítsa le a felhevült kedélyeket.

Kardosék végeredményben dolgukvégezetlenül távoztak a pártközpontból, és mentek vissza a Semmelweis utcába. Ott abban állapodtak meg, hogy valamennyien elfogadják a DISZ KV-ba történő kooptálását, az IB munkájában pedig Kardos László, Gyenes Antal, Tőkés Ottó és Tánczos Gábor vesz részt.⁶

Ha valakit részletesen érdekel Kardos László tevékenysége az október végi napokban, olvashat róla a *Kardos László börtönírásai, 1957–1963* című könyvben (14–85. old.). Megtalálja Kardos László börtönben készült saját kezű feljegyzését is, amely egyenértékű egy magnós interjú szövegével. Három fontos eseményt emelek ki itt.

Az első október 26-án történt. Kardos még október 25-én éjjel két telefonhívást kapott a forradalmi diákbizottságtól. A második hívó Pozsár István volt, aki közölte: kapcsolatban állnak különböző harcoló alakulatokkal, diákokkal, munkásokkal, és azok követeléseit szeretnék ismertetni Nagy Imrével, mert azok teljesítése esetén megszűnne a vérontás. Éjjel vagy hajnal felé tárgyalni fognak Nagy Imrével, és Kardos Lászlót arra kéri, álljon a delegáció élére. Kardos azt válaszolta: csak akkor megy be a pártközpontba, ha hívják. Hajnalban kapott is egy telefont és ígéretet, hogy páncélautót küldenek ki érte. Végül is nem tudtak semmilyen kocsit sem mozgósítani, és Kardos az előző évben Bulgáriában vásárolt bőrkabátjában elindult gyalog az Akadémia utcába. (Tudom, nagyon féltettem, mert abban az időben a magyar nép egyöntetű ellenszenvét „kivívó” államvédelmisek jártak bőrkabátban.) A pártközpont előcsarnokában Hollós Ervin fogadta, és bevezette egy szobába, ahol a diákbizottság tagjai várakoztak. Öten voltak, Kardos László egyiküket sem ismerte. Együtt mentek fel egy első emeleti szo-

⁶ Pogány Mária [szerk.]: *Kardos László börtönírásai, 1957–1963*. Budapest, 1992. 97.

bába, amelyben az Írószövetség küldöttségének tagjai beszélgettek. Sokáig váraakoztak. Végül behívták a társaságot a tárgyalóterembe, ahol jelen voltak öten a diákbizottság, öten az Írószövetség részéről, hatan a párt részéről (köztük volt Tánczos Gábor is). Amikor Nagy Imre megérkezett, a jelenlévők bemutatkoztak. Kardos László három-négy mondatban ecsetelte a lényegét. A diákbizottság azért kérte Nagy Imrétől a tárgyalási lehetőséget, mert a kormány segítségére akar sietni a vérontás azonnali megszüntetésében. Elmondták: ők mind kommunisták, és felelősséget éreznek az eseményekért. Ha Nagy Imre teljesíti követelésüket, 12 órán belül véget ér a harc. Már az első kérdésben, miszerint a harcokban túlnyomó többségben kommunisták, diákok, becsületes munkások vesznek részt, vita támadt. Nagy Imre azt állította, hogy főleg garázdálkodó ellenforradalmi csapatok harcolnak. Az írók a diákok álláspontját támogatták, azzal a megjegyzéssel, hogy valóban akadnak bűnözők és ellenforradalmárok is a harcolók között. A diákok három követelése így hangzott: 1. kezdjenek tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonása ügyében, 2. vonják vissza az ÁVH-t a laktanyákba, és 3. a belügy és a honvédelem élére kerüljenek új vezetők. Nagy Imre csak ez utóbbira reagált adatszerűen. Közölte, hogy a belügy élére Szilágyi Józsefet, a honvédelmi minisztériuméra Münnich Ferencet, a begyűjtési tárcára Gyenes Antalt, az oktatásügyire Kardos Lászlót jelöli. Nagy Imre távozásakor az írók még egyszer kérték: álljon ki a diákok követelése mellett.

Ha egy történész egyszer venné a fáradságot, és nemzeti felkelésünk és szabadságharcaink követeléseit összehasonlító módon elemezné, bizonyára azt kellene megállapítania, hogy a függetlenség kérdése az első vagy legalábbis nagyon előkelő helyen szerepel bennük. Úgyszintén a mindenkori elnyomó apparátus elleni fellépés is a legfőbb pontok között foglal helyet. És éppen ez a két pont az, amely miatt 56 októberét is a magyar történelmi sorsból fakadó, organikus fellépések közé lehet sorolni.

Másodjára agrárkérdésekről érdemes szólni. Már említettem, hogy Nagy Imre Gyenes Antal volt Györffy-kollégistát, a Nékosz hajdani elnökét begyűjtési miniszternek, Kardos Lászlót oktatási miniszternek akarta kinevezni. Ez utóbbiból nem lett semmi. „A második, október 26-án alakuló Nagy Imre-kormány azonban már jelentősen különbözik a korábbiától. Ekörül folyt a vita. Valamilyen oknál fogva az volt a véleményem, hogy Lukács György jobb lenne népművelési miniszternek,

mint a Nagy Imre által javasolt Kardos László. Lehet, hogy személyes ellenszenvem vezérelt a javaslat megtételében.”⁷ Az MDP KV október 26-i ülésén Szalai Béla Lukács Györgyöt javasolta Kardos László helyett.⁸

Gyenes Antal miniszterségét nem ellenezték. Jellemző az 56-os viszonyokra, hogy Gyenes a rádió híradásaiból értesült róla. Amikor jelentkezett a Parlamentben, Nagy Imre és Kádár János együtt fogadta. Másnap, október 27-én, szombaton Gyenes felkereste Kardost a lakásán, hogy kikérje a véleményét a begyűjtés ügyéről. Az is jellemző az 56-os események lefolyására, ahogy Kardos László válaszolt. „Tónikám, van papírod és ceruzád? Ha nincs, adok neked. Ezen benyújtasz egy egyetlen mondatos törvényjavaslatot: »A begyűjtést Magyarországon eltörölöm.« Ez meg is történt.” Gyenesnek ugyanez lehetett a véleménye, és a „tanácskéréstől” feltehetően csupán megerősítést várt. Aki nem élte át azt a kort, és nem látott begyűjtés címén végrehajtott padláslesöpést, nem tudja Gyenes rendelkezését a maga teljességében értékelni. Talán itt érdemes megemlíteni: az ország agrárszférájából nemcsak a begyűjtés került Györffy-kollégista kezébe, hanem a Földművelésügyi Minisztérium és a Szövosz is. Ez előbbiben Somodi István, az utóbbiban Mészáros Sándor lett a forradalmi bizottság elnöke.

Harmadjára az Értelmiség Forradalmi Bizottságát kell megemlítenünk. Október 27-én délután a bölcsészkaron egyetemi tanárok, tanársegédek, volt népi kollégisták, írók, egyetemi hallgatók gyülekeztek. Órák hosszat tárgyaltak különböző szobákban. A többség azon volt, hogy valósítsák meg a magyar értelmiség összefogását, és adjanak ki kiáltványt, amely esetleg konszolidációs tárgyalási minimum lehetne. A kiáltványt Sipos Gyula író, költő, volt Györffy-kollégista és Lukácsy Sándor irodalomtörténész, volt Eötvös-kollégista fogalmazta meg. Tíz pontból állt. Négy politikai, négy gazdasági és két, az agrárszférát érintő követelést tartalmazott. Nyolc intézmény képviselői és egy lazább kör tagjai írták alá: az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, az Írószövetség, az Újságíró Szövetség, a Képzőművészek Szövetsége, az egyetemek tanárai, a népi kollégiumok, a Petőfi Kör és a MEFESZ megbízásából összesen 21 személy. Közülük hatan voltak népi kollégisták.⁹

⁷ Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, 1989. 309.

⁸ Nagy Imre és kora. I. k. Budapest, 2002. 230., 14. jegyzet.

⁹ A felhívást közli Svéd László: i. m. 420–423.

Így alakult meg a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, s erről hírt adtak a lapok és a rádió. A bizottság október 28-án a jogi karra költözött, s csakhamar csapatostól keresték fel az emberek, küldöttek, mindenfajta, értelmiségieket foglalkoztató intézményből: mi a teendő, mit tegyenek a szellemi foglalkozásúak az ország érdekében? Olyan „roham” indult meg, amelyre a bizottság nem volt felkészülve. Annyi eligazítást mégis kaptak a küldöttek: fel kell venni a munkát legkésőbb november 5-én, hétfőn, hogy konszolidálódjon a Nagy Imre vezette kormány, és a Szovjetunióknak ne legyen oka egy esetleges újabb beavatkozásra. Ez az álláspont akkor a Nagy Imréhez hű embereket, diákokat és értelmiségieket, katonákat és civileket, munkásokat és munkavezetőket egyaránt jellemezte. Az értelmiségi bizottságot olyan sokszínű tömeg és annyiféle külföldi újságíró kereste fel információért, hogy vezetői nem győzték a munkát. Arról nem is szólva, hogy például Vas Zoltán is kérte a bizottság tagjait: legyenek segítségére a Csepel Művek beindításában. Egyetemi tanárok két-három napon keresztül győzködtek a diósgyőri, tatai és ózdi vállalatokat: vegyék fel a munkát, mert Csepel ehhez a feltételhez köti az indulását. A feladatokat nem győzték a bizottság tagjai, mert egyre kevesebben lettek: volt, aki nemzeti bizottságot szervezett, volt, aki a minisztériumban dolgozott, volt, aki Nagy Imre titkárságát ment el megerősíteni, az írók meg visszavonultak az Írószövetségbe.

Időrendben most már november 4-énél tartunk. Az októberi eufóriát szertefoszlatta a szovjet hadsereg novemberi második beavatkozása. Tovatűnt a jóakarátú értelmiség, diákság és munkásság november 4-i vagy 5-i munkafelvételi igyekezete. Pedig 3-án, vasárnap már takarítottak Budapesten, a közlekedési vállalat dolgozói tisztították a síneket, nehogy a forgalom hiánya akadályozza a munka megkezdését. Helyette a magyar történelem leghosszabb munkabeszüntetése kezdődött el.

November 4-én hajnalban telefonsengésre ébredtünk. Márkus István, aki a Zugligetben, a szovjet hadsereg felvonulási terepén lakott, izgatottan közölte: „Szedik össze az embereket, jó lesz illegalitásba menni.” Ez az információ akkor rémhírnek bizonyult. Mégis útnak indultunk. Három-négy lakás közül is választhattunk. Két-három hét után azonban kiderült: nincs sok értelme az egész – úgymond – illegalitásnak, hiszen Kardosnak a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként minden nap pontosan meg kell jelennie a munkahelyén, mert felelősséggel tartozik az emberekért és a körülményekért. Ha akarják, ott is letartózt-

tathatják. Ugyanakkor a decemberi párthatározat megjelenéséig adatott még egy hónap, amely a békés kibontakozás egyre jobban fogyó illúziójának halványan pislogó reményét ébren tartotta. Értelmiségiek itt-ott összejöttek, információt cseréltek. Szűkebb körben ismert volt a Bibó-féle *Tervezet* és *Expozé*, amelyek szintén bizonyos lehetőséget kínáltak a társadalmi konfliktus békés megoldására. Ennek vetett véget az MSZMP decemberi határozata, amely az eseményeket egyértelműen ellenforradalomnak bélyegezte.

Hontalanul

1957 tavasza–1963 tavasza

A párthatározat és az egyre szélesebb körű letartóztatási hullám nem sok jót ígért az eljövendő 1957 évre. Kardos László nyugtalansága 1956 végén már testi tüneteket öltött. Volt népi kollégista orvosok tanácsára befeküdt a Belgyógyászati Klinikára, alapos kivizsgálás végett. Gyomorpanaszokkal kezelték. (Szerintem már akkor jelentkeztek a szívrendellenességei is.) 1957 januárjában beutalták a Kékesre, utókezelésre. Alig tette ki a lábát a fővárosból, a lakását feltörték, és beköltözött egy házaspár. Következő nap odamentem, hogy szellőztessenek, és akkorra már a zárat is kicserélték. Dörömbölésemre fellebbent a függöny, és egy férfiarc nézett ki az előszobaajtó üvegén. Bekéredzkedtem a szomszédba, Erdey Dezső szobrászművész lakásába, onnan hívtam fel a Deák téri Rendőrkapitányságot azzal a bejelentéssel, hogy Kardos László lakásában betörő tartózkodik. A rendőrök nagyon hamar megjelentek, és a házaspárt felszólították a lakás elhagyására. A politikai rendőrség tehát már januárban érezte, hogy Kardos László nyomában van. Az ügyel a *Népszabadság* is foglalkozott egy rosszindulatú cikkben. Azt írta, hogy Kardos László disszidált, és a jogos beköltözőt egy hozzátartozója mégis ki tudta „ebrudalni”. Nyilvánvaló, hogy Kardos Lászlónak ezek után nem volt nyugta a Kékesen sem, a kúrát félbeszakítva másnap visszatért Pestre, az otthonába.

Peregtek egymás után a napok, egyre szürkébben, egyre több rossz hírrel, egyre didergetőbben. Már márciust mutatott a naptár, amikor Kardos László arra kért: a nálunk lévő Nagy Imre-kéziratot le kellene még egy példányban gépelni. Vastag, kötős dossziében 25 tanulmány volt, több mint 500 oldalon. Nekikezdtam a munkának, de lassan haladtam, így bekapcsolódott a gépelésbe Heckenastné Veress Éva is. Segítségével időre elkészült a kézirat. Címét – *A magyar nép védelmében* – Kardos László fogalmazta meg. Úgy gondolom, e címválasztással azt akarta kiemelni, hogy Nagy Imre neve és a magyarság önvédelme im-

már elválaszthatatlanul összefonódott. Ezt a gondolatot erősíti az egyoldalas, március 15-én keltezett előszó is, Kardos László és Újhelyi Gyula közös fogalmazványa. Ezt olvashatjuk benne: „Mivel azonban Nagy Imrével szemben újabban – a második miniszterelnöksége idejében kifejtett működésével kapcsolatban – a legkülönbébb vélemények és vádak hangzanak el, úgy vélem, hasznos szolgálatot teszek a magyar népnek, ha a hazai és a nemzetközi közvélemény helyes tájékoztatása céljából a nyilvánosság elé bocsátom Nagy Imre művét, amelyből a szerző tényleges politikai nézeteit az olvasó világosan megismerheti.”¹

A példány elkészült. Egyik nap Kardos László megkérdezte tőlem, van-e valami olyan használaton kívüli barna aktatáskám, amelyet nem sajnálok, ha elvesz. Használaton kívüli volt, bár sajnálni sajnáltam, hiszen 1944-ben elpusztított édesapámtól kaptam még 1943 karácsonyán. Egyik tőle származó utolsó emlékként őriztettem. Túl kell lépni ezen – gondoltam –, hiszen „nemzeti ügyről” van szó. Másnap vittem is Kardosnak az aktatáskát, amelybe belekerült „a” kézirat. Óvva-féltve elindultunk vele és Kardossal a Rózsadomb irányába. A Margit-híd budai hídfőjénél kiszálltunk a villamosból, majd a Margit utcán felkapaszkodva, egy bizonyos távolság után leültünk egy padra. Alig telt el 10-12 perc, amikor megjelent egy bajuszos ember, és örülve a „véletlen” találkozásnak, leült mellém. Néhány perc után közölte: neki sürgős a dolga, megy tovább az útjára. Igen ám, de felkapta a mellettem fekvő aktatáskát, és a sajátját tette a helyére. Hogy ki volt a bajuszos ember? A hetvenes években tudtam csak meg, hogy Göncz Árpád volt. Aki azt a kegyetlen 57-es tavaszt átélte, tudja, hogy sejteni sem lehetett, ki mikor kerül nyomozók kezei közé. És amit az ember nem tud, azt nem lehet kivenni belőle.

Közeledett március 15-e, és a MUK (márciusban újra kezdjük) jelszó miatt preventív letartóztatásokat foganatosított a rendőrség. Kardos László igyekezett nem szem előtt lenni. Elutazott Tiszaigarra. De ott sem volt jobb a helyzet. Virág Lőrinc volt uradalmi cselédnek, majd 1945 utáni kisparasztnak úgy megverték a talpát, hogy Tiszafüredről mezítláb tért haza, mert nem tudta felhúzni a cipőjét. És mindez azért történt, mert a koalíciós időkben parasztpárti vezetőségi tag volt, és 1956-ban is ezt a pártot szerette volna újjáéleszteni. Hazajöve Kardos kiábrándulva mesélte igari tapasztalatait.

¹ Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*. Párizs, 1984. XVII.

Közben megint eltelt egy hónap, immár közelgett április vége, és ez azért volt fontos időpont, mert 1957. május 1-jéig adtak a volt párttagoknak határidőt a pártba való visszatérésre. Tudom, Kardos László Szküllák és Kharübdiszek között hányódott. Szerette volna a letartóztatást elkerülni, de úgy, hogy ne kelljen az MSZMP-be sem belépnie. A régi pártról semmi jó emléke nem maradt. 1954-ben és 1956-ban a párt és az ifjúsági mozgalom a segítségét kérte, ám hovatovább ez is vádként fogalmazódhat meg ellene. Mi jót várhat? A börtönt csakis úgy kerülheti el, ha elhagyja az országot, vagy belép a pártba. Az elsőt megkísérelte, de a sötétben eltévedt, a kísérőjével együtt. Visszakanyarodtak a kiindulási pontra. Sürgősen el kellett tűnniük a határ közeli terepről, mert életük forgott kockán. Maradt a pártba való jelentkezés. Somogyi Miklóst kereste meg az ügyben, akihez 15-16 évi ismeretség kötötte, és aki akkor a Politikai Bizottság tagja volt. De innen is elkésett, mert közben májusra fordult az idő. Szerette volna legalább a Semmelweis utcai kis lakását biztosítani, édesanyját bejelentette oda, és megadóan várta a sorsát. Az nem is késett soká. Bolgár vendégeket fogadott a múzeumban, és amikor távoztak, kikísérte őket a Keleti pályaudvarra. Hazafelé tartott, amikor a Gourmand cukrászda előtt négyen megrohanták, egy Pobedába tuskolták, és már vitték is a Gyorskocsi utcába, némi ütleggel nyomatékositva a helyzetet. Akkor tört el a szemüvege. A hónapok óta szorongató félelem eloszlott, de csak azért, hogy immár másfajta rettenetnek adja át a helyét.

A korabeli letartóztatások története ma már ismertek, iszonyatos testi-lelki megalázások között mentek végbe. Amikor Kardos László ezen átesett, felvezették a kihallgatójához, egy századoshoz. Az meg összecsapta a kezét, amikor meglátta, hogy a „rábízott” delikvens „milyen kicsi ember”. Ez utóbbi megjegyzés arról árulkodik, hogy a belügyi hatóságok, amikor eligazítást tartottak, vagy csak adatokat „egyeztettek”, Kardos Lászlót a „nagy bűnösök” közé sorolhatták. És ehhez a fogalomhoz feltehetően egy nagy testű ember képzeete társult.

De hát honnan ered a „nagy bűnös” képze?

Leginkább onnan, hogy 1958 júniusában a *Társadalmi Szemlében* megjelent a „népi” írókról szóló párthatározat. Nagyon ravasz a szövege. A címe után azt gondolhatná az ember, hogy a „népi” írók (így, idézőjelbe téve) nézetei ellen emel kifogást. Bizonyára ellenük is. De ha felfigyelünk a dátumra, 1958 júniusára, akkor látjuk, a következő események zajlottak: a Nagy Imre-perben ítéletet hirdettek; utána következő Kardos László perének első része július végén, közbeiktatva a Bibó-

per; augusztus elején ítélet született a Kardos- és a Bibó-perben. Kellett tehát egy általános ideológiai megalapozás, amelyet a határozat a népi írók (elsősorban Németh László) által kifejtett „harmadik útban” (mondhatnánk azt is: magyar útban) talált meg. Erről így szól a határozat: „A mozgalom központi ideológusa ekkor Németh László. Legfőbb tételei: a marxizmus, a liberalizmus és a fasizmus a magyarság számára egyaránt idegen ügy. Idegenek s a nekik behódoló »idegenvezetők« uralmát jelentik. Az igazi magyarság »kisebbségbe« szorul. Szerinte a központi feladat: oda kell állni a kisebbségben élő »mély magyarság« mellé. Szellemi síkon az irodalomban kell kifejezni a nép lelkét, ösztönvilágát, meg kell teremteni a magyar mítoszt, ezen az úton törekedve arra, hogy a kapott idegen rendszert túlélje a magyarság. Elmosta ez az elmélet az osztályviszonyokat, elködösítette az osztályellentéteket. Alkalmas volt arra, hogy a dolgozó osztályok szolidaritását a kizsákmányoltakat és kizsákmányolókat egyaránt magába fogó magyar faji szolidaritással helyettesítse, s alkalmas volt arra, hogy szembefordítson a Szovjetunió győzelme nyomán megnyíló szocialista társadalmi fejlődés perspektívájával.”² Ha arra gondolunk, hogy ez az utolsó mondat 20 hónappal 1956 októbere után látott napvilágot, egyértelműen látszik az elmarasztalás 56 nyarának és őszének gondolati világával és eseményeivel szemben.

A Nemzeti Parasztpárt 1945 utáni történetével és irányzataival foglalkozva a határozat a következőket állapítja meg. „De már 1945 őszén jelentkeztek az ellentétek: egyrészt a népi demokrácia értelmezésében a kommunisták és parasztpártiak között, másrészt a parasztpárt jobb- és baloldala, illetve centruma közt. A Magyar Kommunista Párt ekkor – helyesen – nem élezte ki az ideológiai ellentéteket, sőt megvédte a »népi« írókat a szociáldemokrata jobboldal és a polgári demokraták oldaláról jövő támadásokkal szemben (Zsolt, Faragó László stb., s általában a Haladás vonalával szemben). De már 1945 őszén megmutatkoztak azok a problémák, amelyek később szakadást idéznek elő a parasztpárton belül, s amelyeknek megoldásával csak a marxistává fejlődött »népiek« tudtak megbirkózni.”³

Nem maradt ki a sorból természetesen Bibó István sem. Ezúttal egy külpolitikai, írásztal mellett kigondolt nézetével vitázik a határozat elmarasztalóan: „[...] Önelvű magyar politikára van szükség, a demokrácia »középútját« kell járnunk, se nem kapitalista, se nem szocialista

² *Társadalmi Szemle*, 1958. június. 53.

³ Uo. 55.

úton, hanem – Bibó szerint – valamilyen kispolgári demokrácia útján, amelyet nem lehet sem nyugati, sem keleti demokráciának elskatulyázni. Ennek a demokráciának megvalósítására a legeszményibb belpolitikai képlet: jobboldali ellenzékként a Kisgazdapárt, baloldali ellenzékként a Kommunista Párt, s középen a hatalom birtokában a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt. Ennek a Bibó-féle belpolitikai koncepciónak »külpolitikai« csalétke a Duna völgyi kisépek baráti szövetsége – szemben a Szovjetunióval, szemben a szocializmus országaival. A koncepció végül a teljes történelmi irreálitásba, nacionalista nagyozolásba torkollik: ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez az angolszász és a szovjetellenes stílusú demokrácia szintéziseként gyakorlati mintául szolgálhat az Európaszerte nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára. Ezáltal, bármily nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhat az angolszász-szovjet-orosz viszony szerencsés és biztató alakulásának is...”⁴ A határozat írója politikai realitáson megint csak a szocialista fejlődést segítő tényezőket érti.

Tíz évvel az igazságtalan Nékosz-kritika, kilenc évvel a mozgalom felszámolása és két évvel a kollégiumi mozgalom rehabilitálása után a határozat ismét súlyosan elmarasztalja a volt népi kollégista ifjúságot is. „Károsan érezte hatását az ideológiai elemzés elmaradása arra a népi származású fiatal értelmiségre, amelynek éveken át a népi kollégiumi mozgalom volt a nevelő iskolája. Az 1945–48-ig fontos, általában előremutató szerepet játszó NÉKOSZ-ra két erős befolyás érvényesült: a kommunista párté és a népi ideológiáé. A két befolyás sokszor élesen szembekerült egymással, gyakran azonban összevegyült. Sokak fejében bizonyos kompromisszum jött létre a két ideológia között. Ez a »népiességgel« vegyített marxizmus számos fiatal képviselője révén behatolt a kommunista pártba, s amikor 1953 után egyre erősödően indult meg az ideológiai bomlás, a nacionalizmus sok volt NÉKOSZ-ista gondolkodásában győzedelmeskedett a marxizmuson.”⁵ Az idézett bekezdésben két dolog feltűnő. Az egyik az, hogy Kardos László neve nem jelent meg a szövegben, bár a „nevelő iskola” egyértelmű utalás a mozgalom vezetőjére. A másik: az elmarasztalás nem kisebb dolgot állít, mint azt, hogy az MDP-ben volt egy meglehetősen egyívású társaság, amelynek tagjai 1953 után magukra találtak, és nagyjából egyforma ál-

⁴ Uo. 56–57.

⁵ Uo. 59.

laspontot képviseltek. És ezek az azonos platformon lévő emberek hozzájárultak 56 szellemi előkészítéséhez is. Azóta már azt is tudjuk: a volt népi kollégisták alkották Nagy Imre legnagyobb értelmiségi bázisát.

A megállapítás egybehangzik Kardos Lászlónak az utolsó szó jogán kifejtett egyik gondolatával, amely így hangzik: „Az 1948-ban tőlem elszakadt generáció a párt- és állami élet közép- és felsőfokán helyezkedett el. Ezek voltak azok, akik a legkülönbözőbb ellenzéki színezetű politikai irányzatokhoz tartoztak. Az én politikai gondolkodásomat a magukéhoz hasonlóan formálták.”⁶

Itt rövid időre meg kell szakítanom az eseményeket. 1956 karácsonya után, a *Fáklyaláng* című darab két felvonása közötti szünetben halottam először, mégpedig Jóboru Magda szájáról, Kardos Lászlónak címezve: „...ezt az egészet ti csináltátok”. Kardos már akkor is visszautasította a megállapítást, mondván, hogy a Rákosi-rendszer hibái váltották ki a nép jogos elégedetlenségét. Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg 1956. október 27-én, Kardos László lakásán is. Börtönbeli saját kezű feljegyzésében a következőket írja:

„Október 27-én szombat délelőtt 10 óra tájt érkezett meg hozzám Kutrucz Gizella, röviddel előtte Fekete Gyula és Tőkés Ottó, Kutrucz után Kovács Ferenc, Gyenes Antal rövidesen. Kutrucz igen feldúltan érkezett, sírva fakadt, s elmondta, milyen atrocitások történtek a fővárosban (a Hadtörténeti Intézet igazgatóját emlegette) és vidéken (Debrecen és Zalaegerszeget hozta fel) az elvtársakkal. Mindezt úgy mondta el, hogy mindezt mi csináltuk, vagy mi vagyunk az okai. Emiatt szóváltás keletkezett közte és Fekete Gyula, Tőkés és Kovács Ferenc között, akik sértésnek vették Kutrucz megjegyzéseit, viszont vitázni kezdtek vele a felkelésről, a benne résztvevőkről.”⁷

Az előbb említett gondolatokból hozták össze a perek ideológiai alapjait, amelyekre már csak építkezni kellett. Kardos László esetében ez 1958. július 21-én meg is kezdődött. Perében hat vádlott került a bíróság elé. Sorrendben a következők: Kardos László Kossuth-díjas pedagógus, letartóztatásakor a Néprajzi Múzeum főigazgatója; Márkus István, a Nékosz vezetőségének volt tagja, szociológus; Herpai Sándor tanár, volt rendőrtiszt, a Rajk-per kapcsán internált politikai fogoly; Józsa Péter volt népi kollégista, irodalomszociológus; Kemény István, a Nékosz volt tanára, szociológus; Újhegyi Gyula közgazdász, Nagy Imre

⁶ Kardos László börtönírásai. 116.

⁷ Uo. 49.

volt tanársegéde. Ez a per egy tudatosan szerkesztett konstrukció közepén foglalt helyet: előtte is, utána is két-két per zajlott le. Sorrendben az első a Nagy Imre-per volt. A hazai közvélemény talán erről tud még a legtöbbet. Ezt követte Ádám György pere. Személyében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága került a vádlottak padjára. Kardos László pere mindkettőre visszanyúlik, és egyben kapcsolódik az utána következő Bibó-perhez is.

A Kardos-perhez a volt népi kollégisták mozgalma szolgáltatta a keretet, hiszen ezek sok kényelmetlenséget okoztak a hatalomnak kritikájukkal. A legfőbb vád azonban kétségkívül Nagy Imre írásainak nyugati megjelentetése volt. Ezért került a per vádlottjai közé Újhegyi Gyula. A Nagy Imre-kézirat volt az a vádpont, amely összekötötte a Kardos-pert a Bibó-perrel is. Nem csak azért, mert Bibó István *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására* című, államellenesnek ítélt elaborátumát magukénak érezték a perben elítélt személyek, hanem azért is, mert a Bibó-per másod- és harmadrendű vádlottja, Göncz Árpád és Regéczi Nagy László is közreműködött Nagy Imre írásainak külföldre csempészésében. Az Értelmiség Forradalmi Bizottsága volt az a láncszem, amely az Ádám-perhez kapcsolta a Kardos-pert, hiszen Kardos László is a bizottság egyik vezetője, kiáltványának egyik aláírója volt. Herpai Sándor bevonásával az értelmiségnek a nemzetőrséggel való kapcsolatát kívánták „reprezentálni”. Az ötödik perhez csak vékony szál, Tanczos Gábor révén kötődött Kardos. Összesen öt vádpont szerepelt a vádiratban. Ebből kettő politikai színezetű, három pedig Kardos László emberi minőségét volt hivatva beszennyezni: „ügye” ne maradjon tisztán politikai jellegű, járattassék le tiszta személyisége is.

A perről ezúttal nem írok többet. Amit manapság tudni lehet róla, megjelent 1992-ben a már említett *Kardos László börtönírásai* (1957–1963) című könyvben. Annyit azonban mégis megemlítek, hogy Kardos Lászlót életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, mellékkitéletként a bíróság kimondta a teljes vagyonelkobzást, és egyes állampolgári jogok gyakorlásától tíz évre eltiltotta. Mindez 1958. augusztus 9-én történt.

Közel hat év telt el a letartóztatásától a szabadulásáig, 1963. március 29-ig. Egy rövidre szabott emberi élet jelentős hányada, Kardos László 61 évének közel 10 százaléka volt ez. Még ezt a nehéz és lehetetlen állapotot is képes az ember a hasznára fordítani, ha van lelkiereje, és igényes. Kardos László a börtönben 614 könyvet olvasott el, tökéletesítette német, olasz és francia nyelvtudását, olvasási szintig megta-

nult angolul és spanyolul. Feljegyzései szerint az említett 614 könyv elolvasása a következő periódusokra osztható

1957. V. 4.–1958. VIII. 9.	előzetesben	88
1958. VIII. 9.–1959. V.	Kisfogházban	107
1959. V.–1961 eleje	Vácott	63
1961 eleje–1963. III. 29.	Gyűjtőben	356
		614 darab

Mindehhez Kardos László még a következő megjegyzést fűzte: „A felsorolt könyvek többségét alkotják a bent olvasottaknak, de igen sokról nem maradt jegyzék, ezek lényegesen megemelnék az olvasott könyvek számát. Nincsenek benne jórészt a fordítóirodán fordított könyvek és cikkek sem.”

A börtönben dolgozott is. Volt fordító, volt vegyésztechnikus, volt tanár, mégpedig egy olyan tanári karban, amelynek két Kossuth-díjas pedagógus is a tagja volt. Testi ereje, idegi terhelhetősége a börtönben biztosan hanyatlott. Ugyanakkor embersége, közösségi szemlélete, mások iránti tisztelete sokat fejlődött és mélyült benn. Ennek egyik jele stílusának olykor irodalmi szintű emelkedettsége. Ilyen az 1961. január 23-án kelt hosszú levele is, amely a cenzúra megkerülésével jutott el hozzám. Azért teszem közzé, mert benne Kardos László saját szavaival vonja meg négyévi börtönlétének a mérlegét.

„Hitvesmarim! Csillagom! Kedvesem! Élek az alkalommal, írok, keresetlenül, ahogy a szavak, a gondolatok, érzések jönnek, annyi éve elmondatlanul, de ezúttal közel nyíltan, közel, mert mégsem fülbe mondom, és mert még a biztos írás is olyan bizonytalan, hogy eljut hozzád, mert itt csak egy biztos, a bizonytalanság. De mégis nagy lélegzet, szabad szippantás abból a levegőből, amelyet olyan régóta nélkülözök: szabad szó, szabad gondolat, felszabadult mosoly – és mindezt neked, aki úgy érti a szót, ahogy hallja, és úgy fogja fel, ahogy azt érzem és gondolom. Egyetlen nagy szükségletem, ami megkönnyíthetne, ha mindazt kiönteném, ami négy év alatt felgyűlt bennem, agyamban, szívemben; legelőbb is minden szerencsétlenségemben is legnagyobb örömöm, hogy *vagy* neked és én neked lehetetek, s – lásd – ez olyan szerelmes vallomás, ami talán nem illik hozzám, de hát illem, uramisten! Hol van az ma már?! Szeretlek nagyon, ez az igazság, régen is, az ántiidőkben, de ez már más, akkor is párom, társam, kedvesem, hitvesem voltál, most is az, de – mondom – ez már más. Mert én is, te is mások vagyunk, ugyanazok, mint régen, mégis más, több, sokkal. Az elmúlt négy év szenvedései részemről, kínzó, édes-keserű hűséged részedről mássá, jobba, érettebbé, többé formáltak téged-engem, hiszen, tudom, látom, írod, s nekem is elhiheted ugyanezt. Rabságomig sem volt könnyű és tanulság nélküli az életem – volt tartalma. Az akkori iskolákban is tanultam egyet-mást, a

mostani továbbképzés megadja, ha megadja, a végbizonyítványt. Fizikumom megkopott ugyan, ami nem is csoda, de akaratom, érzéseim, gondolataim – egészükben nem szürkébbek, nem fáradtabbak, nem ziláltabbak, mint valaha is, sőt egyben-másban... Az ember itt az emberlét alján is képes, és úgy érzem, én képes voltam és vagyok megőrizni régi emberségemet, s valamicskével még elmélyíteni is azt, nem keseredtem meg, nem látom visszajáról az életet, az értékek nem cserélték meg bennem a rendjüket, emberi méltóságot megőriztem, a megalázás légkörében sem vesztettem el magam; szerencsétlenség ért, de sem a múltban, sem a jelenben nem éreztem és érzem magam szerencsétlennek; tudatos voltam mindvégig – a nehezebb percekben is. Szörnyű álom ma már, megértettem, amit meg kellett érteni, és megértem, amit meg lehet érteni, tettem, amit tettem, szenvedem a sorsom, sok tanulságot levontam, sok tanulságot megőriztem, és kész vagyok újakat befogadni, – még tán a bölcsesség is meglegyintett, amennyire egy ilyen magamfajta középszerű embert érhet az a szerencsétlenség, hogy bölcsőbbnek látszik régi balgaságainál; a társadalmi haladásról, az ember társas útjáról, jelenéről, jövőjéről és a harcról, munkáról, ami a jövőbe vezet, nézeteim a régiek; szocialista vagyok mindazokkal a tapasztalatokkal együtt, amit az egyetemes emberiség harcolt és szenvedett ki magából, és amelynek jelenéhez és távlatához az én semmi sorsom tapasztalata is hozzá tudja tenni a magáét. A régi harcos, szenvedő és kínlódó ember maradtam, aki képes, mint mindig a múltban is, „ugrani egy jó szóért”, s magát nem kímélni a jó ügyért, másokért, az emberi méltóságért. Miért is kellene erről szólnom? Talán azért, hogy elmondjam neked, hogy egy percre se érezd magad sértve miattam mások előtt, mások előtt – jó barát vagy idegen –, akik sietős önigazolásban vagy ijedt félelmükben s főként túl magas szintű elvi rendíthetetlenségükben és tévedhetetlenségükben meg akarják ingatni benned az irántam való bizalmadat – renegátnak, ellenségnek stb. bélyegezve engem! Hát persze, sem nekem, sem neked – hiszem – nincs szükséged erre az önigazolásra, s ha mondtam, csak a régi érzékenység kívánczozott ki belőlem. – Hogy is folytassam, egyszerűen nem fanyarodtam meg, s ha könnyebb testi nyavalyáim nem kínoznak, kiegyensúlyozott vagyok – komor gondolatok nélkül, tréfára, ellágyulásra, vitára kész, s a humor ma is éltető elemem, ma talán több éllel, mint valaha.

Nos! Csillagom! Így oldanám-bogoznám magamat tovább, ha nem tudnám, hogy mindezt te is ismered és feltételezed; de talán egész magamat summázva ez is lényeg: kész és képes lennék – veled okos és megelégedett életet folytatni, annál is inkább, mert már egy régi kedves Marit találnék új kiadásban. [...] Jövönk? Te vagy és leszel – ha leszel – az életben az én utolsó nagy népi kollégistám, persze Kati is, akinek összegyűlt élet- és nevelési tapasztalataimat átadom, s akivel együtt – mert ez a dolog másik fele – közösen életre kelthetjük ezeket a tapasztalatokat. Nos! Ez az én hozományom ebben a mi páros kollégiumunkban. Mert egyéb mi sem várható egy ilyen magamfajta szegénylegénytől: a mi közös jövőnk – ahogy a jobbik oldalát látni merészelem, társadalmi lehetőségekben, anyagiakban ez idők szerint – igen-csak szerény lesz-lehet, ezzel számolnod kell, nem beszélve az öreg legény rigolyáiról, amellyel már most ijesztelek. De azért ne félj, csillagom, ketten csak megtaszítjuk azt a szekeret! Csak szelíd és szerény légy, szelíd, szerény, szelíd, szerény. De annál igényesebb szellemiekben, gondolatiakban, ízlésben, érzésbeliekben, erkölcsiekben! Így papolnék, de megennád. – A jövő, jövönk! Hát az csak szép lehetne, nekem

biztosan, neked is, család, közös munka, közös szenvedélyek, közös bánatok, közös... egyszerűen értelmiségi összkomfort és tűzpiros pipacsvirág! Jövönk? --- egyelőre rab vagyok, és erősen kísért az alternatíva másik oldala, hogy az is maradok!

Már elmondtam neked, hogy számolnod kell a skála ama lehetőségével is, amely apád sorsába torkollott. És ez nem rögeszme. Körülbelül világos előtttem az a politikai világhelyzet, ami kint kialakult. Egyaránt lehet számolni egy rövidebb, békés periódussal, de katasztrófával is, és ez utóbbi könnyen járhat egy oly csekély tétel leszámítolásával, mint a bőröm. Amiben az lenne az igazán tragikus, hogy arról az oldalról kellene elszenvednem a csapást, amelyhez én is múltammal, gondolkodásom-cselekedeteim javával tartozom, s amely minden megpróbáltatás ellenére személyes sorsom. Nos! Evvel számolnod kell, de egy mérsékeltbb eshetőség is járhat avval a kilátással, hogy békésebb feltételek között is hosszú-hosszú évekre még itt ragasztanak, s ez tör össze, mert ez a négy szűk fal nem szanatórium, bármilyen erős is a lélek, és e kis ember is horzsolódik! S a politikai bölcsesség és kiengesztelődés olykor ólomlábon jár, kivált, ha a személyi indulat is megterheli. Egyszerűen mindezt jól kell tudnod és lélekben erre is fel kell készülnöd, hogy józanon és erősen fogadhasd. Sokszor leírtam, és újra és újra megismétlem: ebben a nyomorúságban is számomra az lenne a végső csapás, ha személyes balsorsom a te és esetleg más szeretteim sorsának eltorzulását vonná maga után. Ezért ragaszkodom és ragaszkodtam ahhoz, hogy te szabadon rendelkez magaddal, és ahhoz, hogy csak az észszerűség határáig tarts ki mellettem. Ha a fentiek szerint alakulnak a dolgok, legyen erőd úgy kormányozni a magad életét, hogy az méltó legyen közös ambícióinkhoz, és okos és méltó állapotba vezessen. Hiszem, hogy megérted. Ez az utolsó esztendő próbája lesz optimista kilátásaink realizálásának. Ha a remények szétfoszlanak, akkor a magad útját kell járnod, így kívánja az a szeretet és becsülés, amelyet irántad érzek. S hidd el, így sem lesz kevésbé szép a mi közös történetünk, még ha a vége nem a szereplők kívánsága szerint zárul és a stílusa kissé egyenetlen volt is! Gyula⁸ szép novellát, Imre⁹ szép verset kanyaríthat belőle. Engem mindvégig boldoggá fog tenni az a tudat, hogy életem mélypontján épp a te szeretetedet tudhatam magam mellett, amely nem kis segítség volt abban, hogy elkerüljem a legrosszabbat: a kiábrándulást az emberekből és abból a hitből, hogy a társadalmi viszonylatokat relatíve elviselhetővé, emberivé, igazságossá, alkotóvá lehet tenni. – Ha ez a pillanat eljönne, te kész ember vagy: ismeretekkel, tapasztalatokkal, s főleg tiszta és erős szívvel indulhatsz és – mehetsz tovább, s hidd el, ez nem kis dolog. A közös fájdalmat enyhítse az a tudat, hogy az közös.

Most prózaibb mondanivalókra térek, bár nem szívesen vagyok következetes.

A mostani helyzetem elviselhetőbb – írom –, sőt Váchoz képest „kellemes”. Vác múlt év április 1. óta egyre romlott, a lezajlott sztrájk negatív hatását mi szenvedtük el, a politikaiakat fokozatosan kivonták, s az ott maradó „csöves” tengerben új vezetés mellett egész büntetőláger-jelleget vett fel. A körülmények még az egészségünket is fenyegették. De túl vagyok, vagyunk rajta. Azért is sürgettem elkerülésem, ami most minden vonatkozásával együtt inaktuálisá vált. A labor csökkentett formában ide költözött át, és beépült a belügy egy „speciális” üzemébe; itt fordítok

⁸ Sipos Gyula.

⁹ Csanádi Imre.

franciául, olaszul, németül vegyeszeti, technikai könyveket, cikkeket többet magammal egy elég világos szobában, ahol munkaidő alatt elég kellemes meleg van, s ez nem fontos, mert fázékony vagyok kissé. Zárkában sajnos már kevésbé érzem jól magam, négyen összezsúfolva, kellemetlen kényszerpartnerekkel összezárvra 8–10 m²-nyi területen: a társak értelmiségiek ugyan, de kettő alig elviselhető, nem is nagyon érintkezem velük, a harmadik rendes, szociális. Itt, amennyire lehet, inkább csak olvasok és tanulok – ágyam sarkába húzódva. De hát ez másnál is így van. Amiért elviselhetőbb: az a munkahelyen lévő! Közülük többen is barátaink és jó ismerőseink a régi külön kezelt gárdából. Fazekas Gyuri, Márton Bandi és Abod Laci, valóságos felüdülés velük együtt lenni, sokat segítenek rajtam, itt az átmenetben, amíg nem spejzolhatok, élelmiszerral, könyvekkel, folyóiratokkal, főleg avval, hogy szót értünk, s meleg rokonszenvvel vagyunk egymás iránt. S ott – persze nem velem – vannak a többiek is, Gál Éva férje,¹⁰ Fekete Sanyi, Mérei papa, Árpi,¹¹ Panni férje,¹² Juci védenca,¹³ s sokan mások a régiek közül, s ha munkába menet-jövet látjuk egymást, hallunk egymásról, egy-egy mosoly, szemvillanás igaz örömet kelt, könnyebb a nap, a közös teher közös elviselése sok mindent pótol. Etelka férjével¹⁴ egy rövid ideig sétán beszélgettem, elszakadtunk egymástól, még nem tudtuk jobb munkakörülmények közé tenni, de remélem, ez sem késik sokáig, derék gyerek, kiválóan viselkedett a peremben s Vácott is, meggyógyult, igen bizakodó, hiszem, hogy hamarosan otthon lesz, örülök, hogy Etelkával jól vagy, üdvözlöm szívből. – Munkahelyemen a régi börtönépület, ahol 9 hónapot húztam le avval a szerencsétlen Mariánnal, most az is idekerült a Gyűjtőbe vissza. Szóba került, hogy az itteni iskolában tanítsak. L. Gyurka és F. Sanyi hívtak oda, ahol heti 3x2 órát kell általános iskolásoknak tartani, s a többi időt viszonylag szabadabb körülmények között lehet eltölteni; de ez most nem ment – április elejétől ez reálisabb, több tanár szabadul – valószínűleg akkor átmennék. A fordítói munka nem nagy öröm a mi technikai szövegeink mellett – a központi fordítók értelmesebb szövegekhez jutnak, de körülményeik nem olyan kedvezőek, mint a miénk, ezért jó, hogy itt vagyok, többek között pl. hogy írhatok neked. Volt itt egy igen ritka kulturális bizottsági megbeszélés mindjárt az elején: kitűnő alkalom volt látni és beszélni a régi ismerősekkel! Hát igen! A börtön, a szenvedés elviselése lelkielő kérdése, s ezt csak a társakkal való együttlét teszi elviselhetővé, az igazi társakkal, s az olyan kevés! Már előre szorongással gondolok április elejére, amikor hazamennek sokan közülük, s megint magamra maradok, többek között azért is mennék át tanítani, mert ott még marad valaki. Persze, ugyanakkor szívből örülök, örülnék, ha minél többen hazajutnának közülünk! Az itteni állandó, de időszakonként felerősödő amnesztikus prognózis, most tavaszra a 8–10 évig terjedő és nagyobb számú egyéni kegyelmet jósol, jó lenne, ha így lenne legalább! Magam természetesen semmit nem várok, s általában véve kedvezőtlenül ítélem meg jövő eshetőségeimet, egyéni esetnek ítélem, amelyet csak a legkedvezőbb kül- és belpolitikai konstelláció oldhat meg, én csak az 56-os ügyek felszámolásának végén ke-

¹⁰ Litván György.

¹¹ Göncz Árpád.

¹² Márkus István.

¹³ Cserbakői Endre.

¹⁴ Kéri József.

rülhetek haza, ne áltassuk magunkat csillagom! Hisz még – mint tudod – szubjektív nyomás is nehezíti helyzetemet. Persze ez nem kell azt jelentse, hogy ne tegyetek meg érdekemben, amit csak lehetséges. Nagy kár, hogy Miklós bácsiék,¹⁵ Lajosék¹⁶ oly mereven elzárkóznak, pedig Miklós sok mindent tehetne, hiszen neki írásomból módja volt, van helyzetembe világosan betekinteni. Sok minden azon múlna, hogy az illetékesekkel meg lehetne értetni azt a valóságos tény, hogy mi sokan, én, az 56-os eseményekben való felelősségünk fenntartásával is, mégis és alapjában véve a szocialista társadalmi haladás táborába tartozunk, amihez egész eddigi életünk köt, s amelyhez a börtönben sem lettünk hűtlenek. Megértetni azt, hogy politikai elmerése a dolgoknak bennünk látni még most is társadalmi rendünk elenségeit. Megértetni azt, hogy az engesztelődés útja hányónkat segítene vissza a konstruktív társadalmi tevékenységhez, és mennyi görcsöt feloldana. [...]

Olvasmányaim a legjobb barátaim, még a legnehezebb időben is volt egy-két jó könyvem. Most végre hozzájutottam egy-két *Nagyvilághoz*, *Kortárshoz*, *Valósághoz* is, furcsa is volt olvasni, ott künn megy a világ tovább a maga útján. Gyulától, Imrétől, ismerősektől is olvastam egy és mást. A te 59 januárjában küldött olasz-német könyveimhez is most jutottam hozzá, s fogom olvasni. Olvasmányaim vegyesek, módszeres tanulásra itt nincs mód épp úgy, mint Vácott, de a javát azért kikeresi az ember. A nyelvekkel úgy-ahogy elboldogulok. Az angoltanulásom kissé elakadt, de most már folytatom, s március végére az alapkurzust elvégzem, az év folyamán már szótárral szeretnék haladni benne. Március után remélem te is levegőhöz jutsz, s akkor szeretném, ha te is olvashatnál egy s mást. Most Jean Barois-t olvasom franciául (magyarul: *Egy lélek története*) Du Gard-tól, itt van nálam a Pulszky-könyv is végre-valahára, Móríc Miklóstól most fejezem be *Móríc Zs. indulása* című könyvét, versek is akadnak. Letétben sok könyvem van, valószínűleg rövidesen hazaküldhetem őket, s később az értéketemből az arany fogkoronám (ne mondják, hogy itt hagytam a fogamat!), s ha megkerül, az arany végű töltőtollam is, amely a váciak jóvoltából nem tudni, hol van. – Írásra nem nagyon gondolhatok, se idő, se mód, se ... Sapienti sat.¹⁷ Egészségemről: rosszat nem tudok írni. Emésztési zavaraim ritkábbak, a múlthoz képest is lényegesen sokat javultam. Neurotikus fejfájásaim sem kínoznak oly mértékben, mint a múltban, de ez a nyavalya mégis itt lebeg a fejem körül, ez az a lassú, örlő idegi megviseltség, ami megpróbáltatásaim és életmódom következményeképp állandóan fenyeget, az erőltetettebb szellemi munka mindjárt előidézi, úgyhogy igen erős ökonómiával kell élnem. A vitamin sokat használt. Gondolom, a szabad életben e tekintetben visszanyerném egyensúlyomat, ezt azért írom, hogy ne ijedj meg: itt mindenesetre nagyon kellemetlen, és sokszor vált ki bennem elkeseredettséget. Hiába, minden az idegrendszeren múlik: a börtönlét lehetséges elviselése. A lefokozott állati lét, másodrendű táplálkozás, szabad levegő, napfény hiánya, minek is soroljam, csak meglátszik a szervezetemen. De talán így könnyebben viselhető el a szerelmetlen lét is fizikailag, de lelkiekben annál kevésbé. [...] Születésnapodon a legszebb szerelmes verseket olvasom, s gondolatban nálad vagyok: ezer jó kívánsággal, egészségedre vigyázz nagyon! [...] Forró öleléssel Lacid."

¹⁵ Somogyi Miklós.

¹⁶ Fehér Lajos.

¹⁷ Bölcsnek elég.

Epreserdő utca 32. (József Attila-lakótelep) 1963–1980

TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG, II.

NÉKOSZ-VÁLLALKOZÁS, BAKONYCSERNYE, NAZARÉNUSOK

Az egykori Mária Valéria-telep helyén 1960 táján kezdték építeni a főváros József Attiláról elnevezett lakótelepét. Akkor még nem tudtuk, hogy ott lesz az új otthonunk. Annyira nem, hogy amikor Kardos László 1963. március 29-én este fél 9 órakor elhagyta a Gyűjtőt, csak az édesanyja újpesti házában tudta meghúzni magát egy cseppnyi szobában. A Semmelweis utcai lakását egy volt Nékosz-pedagógus nehéz helyzetben lévő tanítványa, visszaélve a segítőkész jóakarattal, megszerezte magának. Szekér Gyula, egykori Györffy-kollégista, nehézipari miniszter volt az első, aki Kardost szabadulása után megkereste, és felajánlotta a segítségét. Két egzisztenciális kérdésben kellett sürgős megoldást találni: a lakáskérdésben és az állásügyben. Az elsőben Szekér Gyula diszkrét jóakaratával indulhatott útjára a lakáskérvény. Egy idő után azonban közölte: ő, sajnos, kevés az ügyhöz, a megoldáshoz politikai bizottsági tagra van szükség. Ismét Somogyi Miklósnál jelentkezett Kardos, aki fogadta őt, és megígérte, hogy támogatja. Talán-talán egy kis lelkiismeret-furdalás is közrejátszott abban, hogy készségesen vállalkozott a beavatkozásra. 1963 novemberében Kardos László 45. születésnapját már az új otthonban tudtuk megünnepelni.

Addig azonban történt valami, ami mindkettőnk életében változást okozott. 1963. június 20-án házasságot kötöttünk, s ezzel hivatalos rangra emeltük 1955 óta tartó kapcsolatunkat.

1955 őszén különös körülmények között ismerkedtünk meg. Magam öt éve áhítoztam az egyetemre, néprajz szakra. Egy, a kollégiumi mozgalmából ismert házaspár, Csulak Ervin és felesége, nekem is kedves ismerősöm, sőt barátom lévén, hosszabb nyafogásomra egy nap az

zal rukkolt elő: rajtam csak Kardos Laci segíthet. Menjek be hozzá a Néprajzi Múzeumba, és adjam elő a kívánságomat. Hittem is, nem is egy idegen önzetlen segítségében, de azért bementem hozzá. Kedvesen fogadott, és biztosított támogatásáról. Csupán életrajzot kért tőlem, és javasolta: vigyem el három nap múlva a Rákóczi út és a Semmelweis utca sarkán lévő Gourmand cukrászdába. A Gourmand-ban aztán megkezdődött a „vizsgáztatás”: ezt és ezt a népdalt ismerem-e. A sokadik után is nyugodtam vártam arra a pillanatra, amikor Kardos László kifogy a dalokból, mert tudtam: akkor jön el az én időm. Mivel három évig tagja voltam Karácsony Sándor közösségének, egyszer összesámoltam, vagy 5000 népdalt tanultam meg a körükben. Hozzákezdtem a különleges népdalok halk előadásához. Kifogyhatatlanul. Hát így énekeltük össze magunkat 1955 augusztusában a Gourmand cukrászdában.

Visszatekintve még Kardos László hatévi börtönlétére, itt említem meg, hogy 40. születésnapján, mai szóval élve, „születésnap bulit” rendezett a Kisfogház I. emelet 59. számú zárkájában. Még meghívót is írt egy toalettpapírra. Ennek tanúsága szerint az „országos börtönbéli ünnepség” öt pontból állt. „1. Vacsora, rendezi a BOB-parancsnokság az ünnepelt tiszteletére; 2. Pótlás, csemege, szolgáltatja az ünnepelt; 3. Emlékezés 1918. november 13-ára, »40 év«, tartja az ünnepelt; 4. Kötetlen beszélgetés a *Bűn és bűnhődésről* (gyakorlat); 5. Mozgalmi indulók és népdalok (40 év termése). Vidám hangulat reggelig. Megjelenés az ünnepségre szokásos szürke ruhában.” A 3. pontban említett *Emlékezés* hosszabb önéletrajz. Számba vette az élete folyamán betöltött összes létezési formáját az óvodától az elítéléséig, s részletes külső leírást és karakterológiát festett magáról, az alkalomhoz híven sírfelirat formájában. Családi kapcsolatait a következőképpen fogalmazta meg: „Volt házasság, Kampó Magdával (1945–1948), elvált (1948); több érdemes nő volt hűséges barátja, és ezért érdemén felül becsült és ócsárolt férfiú; Kardos Kata 13 éves, VII. oszt. ált. iskolás tanuló édesatyja (1945–1958); Pogány Mária immár mindholtig hűséges volt élettársa (1955–1958).”

A József Attila-lakótelepről elmondhatjuk: igencsak távol állt a régi, rossz hírű Mária Valéria-teleptől, egyúttal eléggé távol esett a főváros központjában zajló élettől is. Lakói legnagyobb százaléka jól képzett szakmunkás, irodai alkalmazott, értelmiségi volt, főleg abból a rétegből, amely nem tudott önálló otthonot teremteni magának. Sokan évekig vártak lakáskiutalásukra, de idősebbek is elcserélték régi lakásukat távfűtött, melegvizet adó, kényelmesebb szállásra. 1963-ban a telep „alvó

város” volt, nem volt elég üzlet, mosoda, ipari szolgáltatás, kulturális létesítményekről nem is szólva. Másfél szobás, étkezőfürkés lakást kaptunk, s ez gyakorlatilag kisméretű háromszobás lakásnak is megfelelt, mert igen jó volt a beosztása. Nyomtatásban így maradt fenn a lakás emléke: „Az Epreserdő úti parányi lakásban, az alig ötven négyzetméteren a könyvek uralkodnak: ennyi a vagyon. A magnetofont is csak úgy tudom bekapcsolni, hogy előbb lerakodunk a könyvespolcra, szabaddá tenni a konnektort.”¹

Ami az állást illeti, Kardos László tulajdonképpen szerencsés helyzetben volt. Még börtönléte alatt a Kulturális Minisztérium egy küldöttsége Leningrádba (ma újra Szentpétervár) utazott, hogy megtekintse az ott működő ateista múzeumot. A látvány tetszett a kint járt delegációnak, és elhatározta: Budapesten is létesít egy, a szovjetéhez hasonló testvérintézményt. Ehhez hazajövele után egy státust is bocsátott a múzeumi főosztály rendelkezésére. Liptai Ervin főosztályvezető, volt Györffy-kollegista zárta a státust, és fenntartotta Kardos Lászlónak, hogy szabadulása után azonnal képes legyen munkába állni, a Néprajzi Múzeum keretében. Csakhogy elfoglalásához Ortutay Gyula beleegyezését is meg kellett nyernie, ami nem ment olyan könnyen, mint azt az ember gondolná. Végül is sikerült. Az ateista múzeumból soha nem lett semmi, mert a szakemberek rájöttek: minden magyarországi múzeum gyűjteményének igen jelentős százaléka összefügg az egyházzal, így nincs az országban akkora épület, amekkorába ezt az anyagot összpontosítani lehetne. Maradt hát egy muzeológus-kutató elméleti tevékenysége, és ennek végeredménye nem az lett, amit az alapítók elképzelték.

Kardos László életének utolsó 17 évében két nagy témával foglalkozott: a népi kollégiumi mozgalom tudományos feldolgozásával és a hazai népi vallásosság kérdésével.

Különös módon került sor arra, hogy hozzálasson a kollégiumi szövetség történetének feldolgozásához. 1968-at írtunk, amikor a francia diákok mozgalma és más gazdasági-politikai események nyomán Európában, benne hazánkban is, a politikába behatolt egy liberálisabb áramlat. Az új gazdasági mechanizmus, a prágai tavasz – hogy felidézünk e két legemlékezetesebb eseményt – megint a jobb és szabadabb élet reményével töltötte el az embereket. Ebben a légkörben forgatta és mutatta be Jancsó Miklós és Hernádi Gyula a *Fényes szelek* című filmet. A film kita-

¹ Kardos László: *Magamnál többé a népi kollégiumok tettek.* (Az interjút készítette Csontos Magda.) *Ember és műveltség.* Beszélgetések a közművelődésről. Budapest, 1976. 182–197.

lált történetet játszát el a színészekkel: a népi kollégista és az egyházi nevelésben részesülő diákság barátkozó, majd konfliktusba csapó kapcsolatát. A film bemutatója óriási vitát váltott ki. Megmozdultak az egykori népi kollégisták, akkor negyvenes éveiket taposó felnőtt emberek. Visszaautasították fiataláguk türelmetlen szellemiségű ábrázolását. Úgy vélem, jó, ha voltak egytucatnyian, akik úgy gondolták, hogy a film ténylegesen a Nékoszról is szól. A vita a központi és a vidéki sajtóorgániumokban egy hónapig tartott. Akkor betiltották a további véleménynyilvánítást. A hatalom megint félni kezdett a volt kollégisták aktivizálódásától. Mivel eddig senki sehol nem írta meg, itt említem meg: a film két szakértőjének Kardos Lászlót és Vitányi Ivánt kérte fel Jancsó Miklós. Hernádival együtt mind a négyen népi kollégisták voltak. A film nem a Nékoszról szól, hanem az 1948-as politikai fordulatról, arról, miként vált át a demokrácia diktatúrává, és valójában még többről: a diktatúrák természetéről. A népi kollégiumi mozgalom felidézése a mondanivalónak csupán a keretét adta, mert innen voltak a szerzőknek korabeli élményeik.

1969 március első napjaiban ismét megemlékeztek Rajk Lászlóról, 60. születésnapja alkalmából. Ekkor nevezték el a Pannónia utcát Rajk László utcának (ma újra Pannónia a neve), és a Vígsház falán emléktáblát lepleztek le. Megjelentek természetesen az egykori népi kollégisták is, hiszen Rajk egyik legfőbb patronálójuk volt. A hivatalos ünnepség lezajlása után a párt és a kormány tagjai a színházban rendezett fogadáson vettek részt, a volt kollégisták pedig a tőzsomszédságban lévő Kassai sörözőben gyülekeztek. Valakinek sikerült Aczél Györgyöt áthívnia a kollégistákhoz. Leült, éppen velem szemben, így egyik koronatanúja vagyok az eseményeknek. Kardos László odament hozzá, és tréfálkozva mondta: „Gyuri, falhoz állítalak!” Ő meg „vette a lapot”, felállt, a falhoz támaszkodott, és megadóan felemelte mind a két kezét. Kardos László meg, mint egy gyerek, „pisztolyt” formázott az ujjából. És ebben a helyzetben elhangzott a kérdés: vajon a Nékoszt a párt vezetői haladó hagyománynak tekintik-e, vagy sem? Aczél egy kicsit megrettent, a mosoly mintha ráfagyott volna az arcára, majd kicsit zavartan azt mondta, hogy igen. Erre Kardos továbbkérdezett. – Látod, milyen vitát váltott ki a Jancsó-film? Nem gondolod, hogy elérkezett az ideje, hogy a Nékoszról kiadjunk egy kötetet? Dokumentumkötetre gondolok, amely objektív, és végre bemutatná az igazságot. Aczélnak ez láthatóan nem tetszett. De kivágta magát, annyit mondott Kardos Lászlónak: adjon be rövid, egyoldalas tervezetet, és a többit majd meg-

látják. Ezek után elkezdődött a Kassai söröző pincéjében a hagyományos, énekes mulatság.

Kardos László számára ezzel a nagyon bizonytalan ígérettel újra kinyílt fiatalsága világának kapuja. Két napig izgatott volt. Az egyoldalas feljegyzést úgy kellett megfogalmazni, hogy a benne foglaltakat ne lehessen elutasítani. Ezzel a feljegyzéssel indult útjára egy olyan vállalkozás, amelyben magam is részt vettem, mint a szerkesztőbizottság titkára, és amelyből megértettem, hogyan szervezték a Nékoszt annak idején a semmiből, mi a titka annak, amit Márkus István úgy emlegetett, hogy Kardos László a „megcsinálás” zseniális mestere. Megismétlődött kicsiben az, ami nagyban és a valóságban 1946–1947-ben.

Hadd soroljam fel az ellendrukkereke! A Nékoszt volt vezetői nem óhajtották a vállalkozást, mondván: fiataloknak és elfogulatlanoknak kell megírniuk a kollégiumi mozgalom történetét. Kiderült: 1956-ban, amikor tűz ütött ki a levéltárban, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagában elégett a teljes Nékoszt-fond, mintegy 90 folyómeter terjedelemben. Nem volt irodahelyiség, sem irodai felszerelés a munka megindításához. Akiknek a segítségére számítottunk, féltek, hiszen kollégista múltjukat nem volt célszerű felemlíteni. Nem volt gépírónk (legfeljebb jómagam), a dokumentumkötethez nem volt dokumentum... Megint a nulláról indult a vállalkozás. Megint Kardos László hite és embereket meggyőző képessége adta meg a „kezdősebességet”. Aczél igenlő válasza a hozzá beadott tervezetre alapot teremtett fél szóbara és egy telefonmellékre a Történettudományi Intézet épületében. A gyorsan terebélyesedő vállalkozás zavarni kezdte az intézeti munkát, no meg hogy „szem előtt legyünk”, a Párttörténeti Intézetben kaptunk a földszinten egy termet, amelybe egy hosszú asztalt, két írógépasztalt, öt pánccsaszékelyt helyeztek, így mindenre akadt megfelelő hely. Sajtóban megjelenő felhívásokra, felszólításokra, egyéni levelekre gyűlni kezdett a volt kollégistáknál lévő dokumentumanyag. A munkatársak egy csoportja kérdőíveket szerkesztett, egy másik magnós interjúkat készített az egykori mozgalom kiemelkedő személyiségeivel, egy harmadik levéltárakban végzett felderítőmunkát. Az említett hosszú asztal mellett többen a Kardos László által készített könyvszinopszishoz válogatták a beérkezett dokumentumokat. Minden megyeszékhelyen egy-egy megyei megbízott „vitte az ügyeket”... Mindenki lelkesen dolgozott, mert hajdani fiatalságát idézte fel a munka, no meg abban reménykedett, most már végképp rehabilitálják a kollégiumi mozgalmat, és senkinek sem kell aggódnia abbéli múltja miatt.

Két és fél év alatt elkészült az első dokumentumkötet: 58,8 (A/5) ív+44 oldal melléklet lett a terjedelme. Az eredményről Kardos László beszámolt Aczél Györgynek, aki megrökönyödve és rosszallóan hallgatta a sikert. A következőképpen reagált: „Hogy gondolod ezt, Laci? A párt-történet ennyi – és mutatott vagy 15-20 centit, a NÉKOSZ-történet meg ennyi – és mutatott vagy 45-50 centit. Szó sem lehet a megjelenéséről!” S itt jelentkezett megint a Kardos-féle „magas diplomácia”. A két ellentétes álláspont képes volt a megegyezésre, amely szerint a „nagy kötetnek” nevezett Nékosz-történet zárt kiadványként 500 példányban jelenik meg, és szigorúan összeállított lista szerint, előfizetéses alapon jutnak hozzá az érdekelt olvasók. A szerkesztőbizottság pedig előkészít kiadásra egy újabb, kisebb kötetet, amely könyvárusi forgalomba kerül.

Az 1970–1978 között végrehajtott vállalkozás eredménye a következő. Elsőnek megjelent az említett „nagy kötet” pedagógiai fejezetének kicsit bővített változata, Pataki Ferenc szerkesztésében, a Tankönyvkiadónál. (A *valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.*) Utána a „nagy kötet” két ízben is: egyszer 1978-ban zárt kiadványként, egyszer 1980-ban az Akadémiai Kiadó szabadon árusított könyveként. Az ugyancsak az Akadémiai Kiadó gondozta „kis kötet” szintén szabad forgalomba került (*Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják...*). A *népi kollégisták útja 1939–1971* című szociológiai kötet Tánczos Gábor szerkesztésében a Statisztikai Kiadó, a *Válogatott bibliográfia* című kötet az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gondozásában látott napvilágot. A begyűjtött dokumentumokból elkészült egy levéltári fond is, amelynek a listája több mint 800 oldal. Mindez minimális anyagiakból, maximális lelkesedéssel jött létre. S itt is érvényesült az interdiszciplinaritás elve. Több tudományszervező szakember annak a véleményének adott hangot, hogy a végeredményt egyik-másik nagy apparátus-sal dolgozó tudományos intézet is megirigyelhetné.

Most, 2003-ban, közel három évtized távolából visszatekintve a vállalkozásra, meg kell állapítanom: tulajdonképpen csak fél munkát végeztünk. És ennek az az oka, hogy az 1950 után keletkezett iratokat a levéltári törvény zárolta, és csupán a rendszerváltás után váltak kutathatóvá. Ezt a hiányt töltötte be Svéd László: *Megforgatott világmegforgatók* című dokumentumkötete. Ebből lehet informálódni először volt népi kollégisták 56-os szerepléséről. Így az egyetlen mártír, a kivégzett győri színházi rendező, Földes Gábor ügyéről; arról, hogy miként szerepelt a Nékosz a Nagy Imre-perben; Kardos László peréről; Fekete

Sándor 56-os írásos megnyilatkozásairól – hogy csak fontosabbakat említsük. És ezekkel a részletekkel Svéd László távrolról sem merítette ki a témát, mert az még most is tovább kutatható. Jobbára már csak levéltárakban, mert hiszen az egyes ember élete és emlékezete véges, a népi kollégisták generációja fogyatkozik.

EGYHÁZ ÉS VALLÁSOS ÉLET EGY MAI FALUBAN. BAKONYCSERNYE, 1965

1964-ben váratlan telefonhívás érkezett. A már említett Liptai Ervin volt a vonal túlsó végén. Figyelmeztette Kardost, hogy őt tulajdonképpen vallásos kutatásokkal bízta meg a minisztérium, és kutatási eredményeiről nemsokára be kell számolnia. Nem mondhatnám, hogy Laci örömmel fogadta a hírt, mert a tiszaiigari monográfia lezárásával foglalkozott, ami hatévi kihagyás után nem ment egészen simán. Hiányos volt a gyűjtött anyag, sok pótkutatásra volt szükség. És amikor éppen belelendült volna, akkor megint fel kellett egy időre függeszteni, ami sajnos az ő részéről végleges lett. De hát mi legyen a leendő valláskutatás témája? Nem volt benne otthon, hiszen gyermekkorától nem foglalkozott „istenes dolgokkal”. És miként a népmesében olvashatjuk, jótett helyébe jót várj – ez valahogy az életben is így lett. Kardos Igarról származó nevelt lánya, Szabó Gizella Bakonycsernyén tanított, és ő közölte: több különböző felekezet van a faluban, és sok a vallásos ember is. Kardos elment felderíteni a „terepet”. És valóban: három történelmi és öt kisegyház működött a faluban, és ott élt az utolsó magyar parasztnosztiikus is.

Kardos örömmel készült a kutatásra. Már indult a pályaudvarra, a keze az előszobaajtó kilincsén volt, amikor meggondolta magát: visszalépett, levetette a kabátját, és a segítségemet kérte. Két-három napig „nincs itthon”. Ha szólna a telefon, vegyem fel, és tagadjam le. Amit diktál, azt gépeljem. És akkor három napig együtt dolgoztunk. Ő felvázolta a kutatás módszerét, én gépeltem, és annyit tanultam az alatt a rövid idő alatt, mint amennyit mondjuk, egy módszertani jegyzetből jó, ha egy hét alatt okul az ember. Felejtethetlen az a rendszerbe foglaló gondolatsor, ahogyan a témát megközelítette. A falu bemutatása, az egyházak története és a hitelvek tisztázása után az egyházi közösségek hitgyakorlatának mértékét fogja érzékeltetni százalékos megoszlásban, egy-egy hívőről közelképet, mintegy esettanulmányt ad, majd követke-

zik a népi vallásosság tovább- és együttélése a hivatalos hitelvekkel. Az általánosból haladt az egyes felé, és ugyanakkor az egyesből vont le általános következtetéseket. A kitűnően megoldott kutatási terv, lebontva a legfőbb kérdésekre is, lehetővé tette azt az egyedülálló teljesítményt, hogy a könyv nyersanyagát hat hét alatt összegyűjtötte, magnó és egyéb segédeszköz nélkül. Pusztán kérdezett, és a válaszokat füzetekbe jegyzetelte. Jó tíz napot töltöttem Csernyén magam is, én a levél- és irattári anyagokat kutattam. (Ugyancsak zárójelben jegyzem meg: Hegedüs András, a szociológia egyik korabeli nagysága és elismert vezetője úgy vélte, több mint egy év munkája feküdhet az adatgyűjtésben, nem akarta elhinni a hat hetet.)

Néhány szót a visszhangjáról. Az elkészült kéziratból a lektorok kevés gondolatot tudtak megbírálni. Miután megjelent a könyv, 18 ismeretetés készült róla.² Köztük a külföldi magyar evangélikusok Koppenhágában kiadott *Útitárs* című lapjában, a *Czowiek i swiatopoglad* (Ember és világnézet) című lengyel újságban, és németül az *UKI Beichte*³ című Bécsben megjelenő információs lapban, ezenkívül a hazai egyházi és világi folyóiratokban és a nagy napilapokban is. Ezekből és néhány magánlevélből teszek közzé a továbbiakban egy montázst, amelyből kiderül: a könyvet az egyház és az állam egyaránt jól fogadta. Egyedülálló teljesítmény volt ez abban az időben.

„Bakonycsernye psychographiáját taglaló könyvének elolvasása után sok, eddig homályos vonás megvilágosodott előttem, ki – ezúttal úgy érzem – nem vagyok olyan tudós ismerője a község társadalmának, mint azt a szerző állítja.” (Dr. Heiczinger János, Bakonycsernye körorvosa)

„»A« könyvet a magam, de falum, gyülekezetem nevében is hálásan köszönöm. Történeti dokumentum. Örömmel jelentem, hogy eddig én magam 35 példányt adtam el. Olyan ritka könyv lett, hogy csak nagyítóval lehet itt-ott egy példányt elcsípni. Evangélikus papi körökben erősen tárgyalják, sőt püspökök is olvassák. Lelkeszi gyűléseken programpont. A mellékelt dolgozat is erről tanúskodik. A gyűlésen nagyon jó visszhangra talált. Azonnal nyolcan megrendelték. Tőlem is az ország minden részéből rendelnek, sőt külföldre is kerül belőle. Mindenki felfigyel Bakonycsernyére, leveleket írnak: hallottad, olvastad? Községünknek jó propagandát csinált. Soli Deo Gloria!” (Danhauser László, Bakonycsernye evangélikus lelkésze)

² Kardos László: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bakonycsernye, 1965.* Kossuth Könyvkiadó, 1969.

³ UKI Reports (Ungarisches Kirchensoziologisches Institut – Magyar Egyházszociológiai Intézet. Bécs, 1969. 65–77.

„Könyvéhez csak gratulálni tudok. Tetszett. A második kiadáshoz bővítő észrevételeimet szeretném megtenni. Kritikai megjegyzéseim a könyv érdemei mellett eltörpülnek.” (Szápár katolikus lelkipásztora)

„Amit írt, az szó szerint úgy igaz. A mi hitünk története van beleírva. A feleségem azt mondja, hogy ő városi asszony, a hitet is ott vette fel, ide már úgy jött le. Különben az Isten áldását kéri a tanár úr buzgólkodására.” (Egy bakonyicsernyei őskeresztényén hívó)

„Ellentétekbe beágyazottan mutatja meg, hogy él, küzd az egyház, ez a könyv fő témája, amit a szerző nagy tájékozottsággal és hozzáértéssel, a gyülekezet eredeti dokumentációja alapján ír meg, hűségesen, lényegét meglátó történeti érzékkel, a szépet nem lecsiszolva, a gyalórt nem felnagyítva, szinte azt mondhatnám, érezhető egyházszeretettel és tisztelettel, annak ellenére, hogy nem történelmet akar adni, hanem a mában alakuló vallásos élet belső rajzát. Mindent tüzetesen megvizsgál, mérlegre tesz... Jól látja meg azt is, hogy az 1950-es évektől kezdődően az egyház életében sok minden problematikusává válik... Határozott szeretetteljesség mutatkozik meg a könyvben, amikor a hitvalló kategória erkölcsiségét értékeli... A szerző nagy kulturáltságú ember, s mint ilyen, határozottan a vallási türelmesség embere. Többször rámutat az erőszakos beavatkozás káros következményeire, könyvének utolsó fejezetében az erőszakosság gondolatát a szabadság alkotmányos elvéből kifolyólag hangsúlyozottan elveti... Ez képezi könyvének fundamentális elvét...” (Részletek N. J. Duna melléki evangélikus lelkipásztor terjedelmes lelkészgyűlési beszámolójából)

„Könyve nagyon érdekes és tanulságos volt számomra, bár sok ponton vitára ingerelt. Megállapításait a magam egyházközösségére csak részben tartom érvényesnek, nem egy állításával perbe szállnék, de el kell ismernem, hogy módszere, a vallásos élet problémái megközelítésének módja célravezető és gyümölcsöző. A vallásos gondolkodásba való beleélése őszintévé és hitelessé teszi. A más meggyőződésűek részéről évtizedek óta nem tapasztaltam ilyen mérvű intellektuális megérzést és tapintatot az egyházzal és híveivel szemben.” (Pest környéki református lelkész)

„Miközben a világgal együtt ámuldoztunk az emberi racionalitás szinte már szűrrealis teljesítményén a makrokozmoszban, könyved az emberi mikrokozmosz irracionalitásának reális megközelítését tette lehetővé számunkra – nemcsak okos és szakos, hanem élményt adóan lebilincselő olvasmány formájában.” (Szabad György, a budapesti egyetem történészprofesszora)

„Ez a munka nem egyszerűen színvonalas, tudományosan alapos, ugyanakkor izgalmas és mindvégig lebilincselő tanulmány, hanem egyúttal példamutató vállalkozás is. Hogy milyen a vallás tényleges funkciója a mai életben, hogyan hatja át az emberek mindennapjait, milyen változásokon ment keresztül életformáló hatásában és hatáskörében – ezekről a számunkra szociálisan érdekesebb problémákról csak éppen sejtünk valamit... Kardos László vállalkozása erre a terra inkognitára vezet el bennünket. Követni kell.” (Heller Ágnes)⁴

⁴ Egy vállalkozásról, amelyet követni kell. *Kortárs*, 1970. 1. sz. 145–148.

„Meglépetésként hatnak az olyan írások, amelyek bátran, kendőzetlenül tárják fel a falvak népének problémáit, amelyek figyelemmel, a jövőt építő gonddal elemzik a most lejátszódó hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás jelenségeit. Az ilyen könyvek közé tartozik Kardos László, az ismert néprajzkutató kitűnő munkája... Szép példája a társadalomtudományi komplex módszer igen színvonalas alkalmazásának... A szerzőnek, témája felfogása és módszereinek sokoldalúsága következtében nem kell tollát letennie ott, hol – a jelenhez érve – a történetírónak abba kell hagynia a munkáját: sőt, éppen ellenkezőleg, kötetének éppen a jelen helyzet leírása egyik legérdemlegesebb része, mert ebben szolgál megszívlelendő tanulságokkal mindazok számára, akik a szocialista tudat kialakulásának, formálásának kérdésével foglalkoznak, akikre ifjúságunk nevelése van rábízva.” (Pamlényi Ervin)⁵

„Izgalmas, sodró erejű olvasmányt nyújt át a Kossuth Könyvkiadó mindazoknak, akiket a szocialista tudat kialakulásának kérdései foglalkoztatnak. Időszerű, társadalmilag igényelt feladatra vállalkozott Kardos László, aki a témát komplex módon közelítette meg... »A felé a cél felé, hogy falun is egyre mélyebb ideológiai kiegyenlítődés jöjjön létre a szocializmus világnézete alapján« – ebben a folyamatban fontos szerepet töltenek be olyan elmélyült és szenvedélyes, objektív és pártos, tudományos higgadsággal, de a jobbra törés célzatával megírt művek is, mint amilyen Kardos László könyve.” (Csatári Dániel)⁶

Ezzel a munkával nyerte el Kardos László a kandidátusi fokozatot, 1970 novemberében. A bírálóbizottság a következő tagokból állt. Elnök: Erdei Ferenc, titkár: Szabad György, tagok: Bodrogi Tibor, Heller Ágnes, Pamlényi Ervin. A két opponens a néprajz két egyetemi professzora volt: Gunda Béla és Tálasi István.

BOLDOG EMBEREK KÖZÖSSÉGE. A MAGYARORSZÁGI NAZARÉNUSOK

„...felhívok mindenkit, aki olvassa e sorokat s lelkesül a történeti igazság teljességéért, s akit e titkos felekezet tanításainak részletei érdekelnék: vegye föl az általam elejtett fonalat, kövesse az általam megjelölt nyomokat, s legyen munkás abban, hogy a nazarénusok történetét levezethessük napjainkig. Egy kis darab ez a művelődés egyetemes történetéből; egy kis mutatvány a magyar népszellem erőkiéserleteiből. Megérdemli a nemesen gondolkozók fáradozását.”

Eötvös Károly írta le ezeket a szavakat *A nazarénusok* című, 1904-ben megjelent könyvének bevezetőjében. Mégsem ez terelte Kardos László

⁵ Egy mai falukutató. *Magyar Nemzet*, 1969. október 5.

⁶ *Népszabadság*, 1969. augusztus 27.

figyelmét a nazarénusokra, hanem bakonycsernyei kutatásai. Ottani imaházuk alacsony kis parasztház, földes padlós, néhány paddal, székel, egy pulpitussal a prédikátornak. Feltűnt a kis imaház gondozottsága és tisztasága. A földes padlót olyan szabályos vizesnyolcasok védték a portól, hogy mérnökök sem mérhették volna ki szebben. 1964-ben magam is részt vettem egy istentiszteleten. A fejkendő „nénik” maguk közé ültettek, a „bácsik” meg Kardos Lászlót vették pártfogásukba. A környezet szinte időtlen volt. Lehetett volna akár a 18. században is. Kozár József, a laikus prédikátor Dániel könyvéből választott ki egy részt prédikációjához, a három ifjú történetét a tüzes kemencében, akik Isten segítségével nem váltak a lángok martalékává. Ezt a csodát variálta vagy 30–40 percen át. A záróének és az imádság után az időtlenség varázsa hirtelen megtört, mert Kozár József egyszer csak a következőket mondta: „Szeretettel üdvözlöm körünkben Kardos kartársat, és kérem, tegye meg istentiszteletünkhöz észrevételeit.” Augusztus volt, meglehetősen meleg, bár a vastag agyagfalú ház hűvösében jól érezte magát az ember. Kardos László felállt. Láttam: pápaszeme elhomályosodik. Ejnye, gondoltam, ennek a rutinos szónoknak most egy kicsit melege lett, de van annyira ügyes és fürge gondolkodású, hogy ezúttal is kivágja magát. Mondott néhány köszöntő szót a szívélyes fogadtatásért, néhány gondolatot a szeretetről, s végül azzal zárta: legyen a nazarénusoknak is a hitük szerint, mert ki miben hisz, abban üdvözl. Istentisztelet után Kozár József a feleségével együtt meghívott bennünket ebédre. Kardos László azonban a látogatást máskorra halasztotta, sietnie kellett a nazarénusok vezetőjéhez, hiszen könyvéhez nélkülözhetetlen volt a szóbeli információs anyag. Beszélgetésük során derült ki: a nazarénus kisegyház hazai gyökerekről is sarjadt. S. H. Fröhlich 1832-ben a svájci, Hencsei Lajos 1840-ben a magyar nazarénus közösség alapítója volt. Hencsei a reformkori, pezsgő szellemiségű Magyarországon tevékenykedett, amikor a polgárság keresni kezdte helyét a hazai társadalomban. Akkor még nem ismerték egymást, így egymástól függetlenül lettek egyházalapítók.

Hencsei Lajos 1818-ban született egy Zala megyei kis faluban, Szentpéterúron. Édesapja a község kovácsmestere volt. Feltehetően családi hatásra választotta ő is a kovácsmesterséget.

A nazarénus hit a Monarchiában termékeny talajra hullott, az innen kivándorlók terjesztették szerte a világon, többek között a tengeren túl is. Kardos László már a Kozár Józsefnél tett látogatása alkalmával rájött: bepillantatható a magyar parasztok és iparosok világának és szelle-

miségének egy olyan részébe, amely a hazai közvélemény és tudomány előtt jószerevével ismeretlen. Egyre jobban foglalkoztatta a gondolat, hogy e sajátos magyar teljesítmény történetét monográfiába kellene sűríteni. A sors különös rendelése folytán a konkrét segítség is hamarosan jelentkezett Szigeti Jenő személyében.

1970-ben, Kardos László kandidátusi vitájának végén a gratulálók sorába Szigeti Jenő is beállt, s amikor odaért, és a két férfi kezét fogott egymással, kiderült: Szigeti vagy két évtizede kutatja a nazarénusok történetét hazai levéltárakban. Ott helyben címet cseréltek, és megállapodtak: rövid időn belül leülnek, és megbeszélik közös dolgaikat.

A nazarénusokról szóló monográfia alapelveit már első találkozásukkor tisztázták. Két fejezetből fog állni. Az első – a nazarénusok tegnap (1945-ig) – Szigeti kompetenciája. Ez a fejezet száz év történetét foglalja össze. A két évtizedes anyaggyűjtés a biztosítéka, hogy a tárgyhoz tartozó minden fontos adat megtalálható benne, és így mintegy a nazarénus köztörténet enciklopédiájaként kezelheti az olvasó. Kardos László írása csupán három évtizedre terjed ki. Sok életközeli információt tartalmaz a nazarénusok életmódjáról, kultúrájáról, vallásos életéről, gondolkodásáról, erkölcséről. Felhasználja a néprajz, a szociográfia, a szociológia módszerét, hogy tanításaikat, hitgyakorlatukat, életformájuk változásait, gondolkodásukat minél sokrétűbben ábrázolja. Két különböző világnézetű ember szövetkezett közös munkára. Szigeti Jenő akkor a Hetednapos Adventista Egyház vezető lelkipásztora volt, evangélikus teológiát végzett pap. Kardos László szerintem akkor már érintett ember. Kutatásaik közben közös gondolatra jutottak: könyvükben csak azt írják meg, amiben egyetértenek, mégpedig úgy, hogy egyiküknek se kelljen feladnia semmit a világnézetéből.

Vajon a „magyar népszellem erőкіsérletein” túl mi volt még az a plusz, ami Kardos Lászlót a nazarénusok kutatására készítette? Sajátos világuk jellemzőinek ismerete, amely Magyarországon hiányzott. A Krisztusban hívő nazarénusokról a könyv megjelenése előtt csak annyit tudtunk: semmilyen körülmények között nem fognak fegyvert, sújtsa őket bármilyen büntetés. Ma már nem is kötelező többé fegyvert fogniuk. Ez sok újságcikk, intervenció, közjogi küzdelem eredménye; a nazarénusok harcát többek között Veres Péter és Kardos László támogatta. Kardos akkor interveniált a nazarénusok alternatív katonai szolgálata érdekében, amikor azt a militáns NDK-ban már engedélyezték. Magának a kisegyház tagjainak közössége nem szaporodik, mert hitelveik szerint erőszakosan nem térítenek; ezért a nazarénus újoncok szá-

ma évente nem több 4–6 főnél. Történetük tehát a béketörekvések története is. Nemcsak a fegyverfogás tilalma miatt, hanem azért is, mert a felekezet moráljából és világnézetéből hiányzik az erőszak. Egyben teszt öltenek náluk olyan áhított eszmék, mint a tolerancia, a demokratikus együttélés, a személyiség mély tisztelete. Csontos Magda említette nekrológjában a következőket. „Miért a tudomány foglalkoztat megint, miért a nazarénusokról írsz könyvet? – faggattuk az utóbbi két évben. – Miért nem írod meg a történelmet, amit átéltél, amikről tudomásod van: a NÉKOSZ dokumentumkötetek után bonyolult, ellentmondásos korunknak a lelkét. – Majd sor kerül rá – mondta. Közösséget tanulmányozok, kisközösségekről írok most is. A közösség nélkülözhetetlen az ember számára. Ösztönösen vagy tudatosan, de keresi különféle utakon. Nem tud létezni nélküle. Ezt kellene megértetni mindenkivel.”⁷ Mi lehetett vonzóbb Kardos László számára, mint a jellemzett nazarénus világ?

A könyv írása közben a szerzők több levelet kaptak nazarénus hívőktől, s a levelek a korabeli hazai nazarénizmus három aspektusát villantották fel. Az első levelet egy idős falusi hívő írta, aki a készülő könyvvel szemben elutasító, tradicionális és egyben ortodox. Véleménye szerint a nazarénusoknak csupán egy könyvük van, a Szent Biblia, és abban meg lehet találni azt, hogyan élnek a Krisztusban hívő nazarénusok.

A második levelet a vezető szolgai kör küldte. Ebben „csupán” kétségeket fejezik ki, hogy a kiadásra kerülő könyv Isten előtt kedves lesz-e, és a hívők megértéssel és megnyugvással nyugtázzák-e.

A harmadik levél kelte 1970 októbere, aláírója: Soós Sámuel egyházi szolga. „Az év márciusában felkeresett Kardos László és Szigeti Jenő, akik tájékoztattak arról a szándékukról [...], hogy szeretnének egy olyan témájú könyvet kiadni, amely a magyarországi nazarénizmus történetével, múltjával és jelenével foglalkozik. Tervük részletes felvázolása után megkérdezték, hogyan értékelném ezt a munkát a nazarénusok ügye szempontjából. Azt válaszoltam, hogy gyülekezeti életünket nemcsak a hivatalos személyek, hanem a társadalom is alig ismeri, pedig már több mint százéves múltta tekint vissza, de tárgyilagos ismeretek hiánya miatt problémáink még mindig megoldatlanok.” Soós Sámuel ezekben az években a nazarénusok közjogi küzdelmének élén állt, s örült a tervezett könyvnek. Hivatkozott Kardos László *Egyház és*

⁷ Csontos Magda: Búcsú egy nemzedék nevelőjétől. *Élet és Irodalom*, 1980. március 8.

vallásos élet egy mai faluban című munkájára, amelynek tárgyilagossága a biztosíték, hogy ebben a könyvben is az igazat találja majd az olvasó. Így folytatódik a levél: „Úgy érzem, hogy nemcsak én, hanem gyülekezeteink többi vezetői és tagjai is bizalommal tekintünk a szerzőtársak munkájára.” Ez az állásfoglalás a hazai nazarénizmus harmadik, egyben leghaladóbb nézőpontját tükrözi. A bölcs egyházi szolgáló, a gyülekezet akkori vezetőjét, aki a feltárás pozitív álláspontját képviselte, mert felismerte a tudományos igazság fontosságát.

A nazarénusok körében sajnos szakadás történt. A 20. században a 19. század idilli világát nem lehetett változatlan formában fenntartani. Az idők változása folytán a műveltebb, szélesebb látókörű fiatalok nem elégedtek meg az általuk ingerszegénynek ítélt istentiszteletek rendjével, több aktivitásra törekedtek. Az érettségizett, főiskolát, egyetemet végzett ifjak zenekart szerveztek, azzal kísérték amúgy is négy szólamban hangzó énekeiket. Rendeztek összejöveteleket csak a fiataloknak. Korszerű szóhasználatral élve „pinceklubot” alakítottak ki a gyülekezeti házban, hogy a szóvá tett „vidámsággal” ne zavarják az idősebb, puritán híveket. De igazán akkor „estek” bűnbe, amikor felfokozott áhítatos kedvükben „sorbaimádkoztak”, és egy alkalommal ezeknek az imáknak a nyomán gyógyulás is történt. Ekkor a vének tanácsa fellépett a fiatalokkal szemben, és egy részüket kizárta a gyülekezetből. A pestit követően vidéki városokban is zártak ki fiatalokat. Ezt a vérvesztést a nazarénusok soha nem heverték ki. A 3500 lelkes kisegyház a Kardos László által végzett kutatások idejére, a hetvenes évek végére 2800 főre csökkent.

Itt említem meg a könyv kiadásával kapcsolatos nehézségeket. Kardos Lászlónak a Kossuth Könyvkiadóval volt szerződése a megjelentetésére. Az végül is elállt a kiadástól, furcsa okot hozva fel e döntésére. A kiadó igazgatójának véleménye szerint Kardos trükköt alkalmazott, és a nazarénusok története helyett a Magyar Kommunista Párt történetét írta meg. Ez természetesen nem igaz, hiszen Kardos tudományos lelkiismeretéhez nem férhet kétség. Igaz viszont az – ami a könyv egyik tanulsága –, hogy ha egy mozgalom a saját dogmáit nem tudja a korhoz igazítani, megmerevedik, fogyásra, előbb-utóbb megszűnésre ítéli saját magát.

*

A téma kutatása közben – mint mindig – megismerkedett nehéz sorsú emberekkel. Mindig vállalta, hogy segít konfliktusaik megoldásában.

Nagy örömet jelentett számára, ha segíteni tudott. Talán ez is része volt küldetésének.

A nazarénusok világában is megtalálta a maga patronáltját, Soós István személyében. Ő a már említett Soós Sámuel egyik fia, s kiemelkedő zenei képességekkel született. Érettségi után bekerült a Zeneművészeti Főiskolára. Csakhogy ott az a veszély fenyegette: a nyári szünetben behívják katonának, mint minden egyetemi hallgatót abban az időben, és akkor a fegyverfogás megtagadása miatt lecsukhatják, és kizárhatják a főiskoláról. Ebbe a helyzetbe avatkozott be Kardos László támogatólag és sikerrel. A főiskola debreceni tagozata igazgatójának, Gulyás Györgynek, a békéstarhosi kollégium volt vezetőjének írt levelet, amelyben kérte, vegyék át Soós Istvánt Debrecenbe, és védjék meg, ha lehet. A sikert Soós István 1974. június 22-én írt levele hitelesíti. „Szereztett kedves Laci bácsi! Isten áldását, jó egészséget és eredményekben gazdag munkát kívánok kedves Laci bácsiék részére! Úgy érzem, elsőrendű kötelességeim közé tartozik, hogy egy néhány sorral felkeressem kedves Laci bácsit. Az elmúlt napokban fejeztem be tanulmányaimat és vettem kézbe zenetanári okleveletem (jeles minősítéssel) a Zeneművészeti Főiskola Debreceni Tagozatán. Tegnap búcsúztam 3 éves diákéletem színhelyétől, és ma az első napom ismét »véglegesen« a családi körben. Nagyon örülök, sőt kimondhatatlanul boldog vagyok, hogy a továbbtanulás lehetősége megadatott számomra. Megpróbáltam élni e lehetőséggel. Ezúttal szeretnék kedves Laci bácsinak külön köszönetet mondani odaadó támogatásáért és közbenjárásáért, amely döntő jelentőségű volt sorsom alakulásában. Úgy érzem, elértem egy célokat, és az életre való felkészülésben ez fontos állomás számomra. Hálás szívvel köszönöm, hogy kedves Laci bácsi nagymértékben hozzásegített ehhez! Most átmenetileg a Zeneműkiadó Vállalatnál kaptam állást korrektori minőségben. Ismételten köszönetemet szeretném kifejezni, és maradok ezután is hálás szeretettel és üdvözlettel Soós István.”

Emberek, ügyek, kapcsolatok...

Kardos László élete során sok emberrel épített ki kapcsolatot, és mindig talált rá időt, hogy a már meglévő kötelekeket a lehetséges módon ápolja is. Éppen ezért egy fáradt estéken elgondolkodtam, hány ezer volt népi kollégista, hány száz művészember, író és muzeológus, egykori adatközlő, szállásadó számíthatott mindig biztosan Kardos segítségére, ha életében nehézségek vagy gondok adódtak. Vajon hány embernek segíthetett? Száznak? Ötszáznak? Ezernek? Miképpen lehetne hozzávetőlegesen valamiféle pontos adatot megállapítani? Hogy soknak, ahhoz nem fér kétség, hiszen bizonyos ügyekben már magam is el tudtam járni. Ha levelet írt, azt biztosan én gépeltem. Tanakodásaim során arra jutottam: kísérletet teszek rá, hogy naptári bejegyzések alapján egy évet rekonstruáljak, és a kapott számot 17-tel, az együttélésünk éveinek számával beszorozzam. Igaz, így adódik egy szám élete utolsó bő másfél évtizedére vonatkozóan, de börtön előtti időszakának hasonló megnyilvánulásai rejtve maradnak, sajnos, immár mindörökre.

Az 1978-as évet választottam. Ez az esztendő azért látszott megfelelőnek, mert a Nékosz-vállalkozás feladatai már véget értek. 1976-tól létezett az őrségi kis házunk, ott töltött hét hetet, s még hármat a nazarénus monográfia anyaggyűjtésével. Ez összesen tíz hét. Marad 42. Így nem érhet az a vád, hogy túlszámlálom a heteket, mert nyáron mindenki pihen egy keveset, a néprajzos vidéken, sőt olykor külföldön is tartózkodik. Az adott 42 héten Kardos László 352 bejegyzést készített, 352 találkozást regisztrált. Ha csak az egyharmadát veszem annak, hogy valamiféle gondban-bajban kértek tőle segítséget, az 117-et tesz ki. Ezt beszorozva 17-tel, 1984 jön ki, tehát nagyságrendben kétezer körüli szám. Ez jelenti az ügyek mennyiségét, amely nem azonos a segítségre szoruló emberek számával, mert az kevesebb, hiszen egy-egy ember életében többféle megoldandó nehézség is támadt. Erre határozottan emlékszem. Ha emlékeim szerint 20–25 százalékra veszem a többször

jelentkező „kliensek” számát, marad kb. 1500–1600 ember, és ez az adat jelenti – nagyságrendileg – a megsegített emberek számát. Elképesztő – gondoltam magamban. Biztosan elszámoltam magam. Három-négy, hozzánk közel álló embernek elmondtam számításaim eredményét. Arra a kérdésre, hogy ez a szám túlzás-e vagy sem, azt felelték: semmi szín alatt nem több a valóságnál. Volt, aki hozzátette: sőt...

Ezután neveket és ügyeket kezdtem egy papírra jegyezni. Lassan csoportosítottam az adatokat, és a következő furcsa összefüggés alakult ki. Kardos László legtöbbször egyetemi és középiskolai felvételek ügyében avatkozott be segítően. Sok kiváló értelmiségi, köztük néhány akadémikus volt, aki fellebbezésének másolatát egykor Kardos Lászlónak is odaadta. Nem tudom, az illető emlékszik-e a dologra, de arról végképp nem tudhatott, hogy az említett másolat hova került, hogy legyen foganatja. Kardos Lászlónak az egyetemi felvételikbe való beavatkozása bekerült az irodalomba is. Szabó Imre, ma már nyugalmazott sárbovárdi református lelkész, volt Bolyai-kollégista írta könyvében: „Sanyi fiúnk villamosmérnöki karra kérte felvételét, de magas pontszáma ellenére kimondottan azért, mert papgyerek, elutasították. De itt is jelentkezett egy angyal, Kardos Laci barátom személyében, aki a volt népi kollégisták gyermekeinek fenntartott keretbe bevétette Sanyit, s így fellebbezésre mégis felvették. Ugyanez ismétlődött meg Gabi fiúnkkal is.”¹ Íme, így folklorizálódott Kardos Lászlónak az egyetemi felvételiket támogató segítsége. Persze azt is el tudom képzelni, hogy Laci csak kitalálta a „volt népi kollégisták gyerekeinek fenntartott keretét”, nehogy fény derüljön a valódi támogatóra. A politikai államtitkárnak, Gosztonyi János volt Györfly-kollégistának, aki segített, kellemetlenséget okozhatott volna a sok „osztályidegen” szülő esetleges köszönőlevele. De ő is azok közé tartozott, akik kollégium nélkül nem tudtak volna továbbtanulni. Így pontosan tudta, mit jelent egy fiatal életében az indító segítség.

Az egyetemi felvételikhez hasonlóan a viszonylag könnyű ügyek közé tartoztak az elhelyezések. A hetvenes években élte fénykorát a volt népi kollégista generáció. A kormánytagok jelentős hányada, egyetemi rektorok, minisztériumi főosztályvezetők, követek a köreiből kerültek ki. Egy biztos: ha közvetlenül nem is minden esetben, de egy-egy áttételen keresztül Kardos László szinte bárkihez el tudott jutni. Szavaira a legma-

¹ Szabó Imre: *Sírjanak a papok. Mozaikok egy falusi lelkész életéből*. Kiskunfélegyháza, 1995. 396.

gasabb beosztásban lévők is hallgattak, és teljesítették kérését. Ez a helyzete folklorizálódott Sarkadi László volt kollégista, pedagógus, újságíró mondásában, amikor úgy vélte: „Magyarországon tulajdonképpen ket-tős hatalom van. Van a mindenkori, és van a Kardos Laci.” És ha belegondolunk a megállapításba, találhatunk valamennyi igazságot benne.

Harmadikként nagyságrendben a lakásügyek jönnek. A népi kollégista második generáció szeretett volna mihamarabb saját otthonhoz jutni, és az elvált, majd újraházasodni készülő írók, költők is.

Azután következtek az ösztöndíjügyek. A külföldi ösztöndíj a hetvenes években kezdett terjedni. Elnyeréséhez természetesen az adott ország nyelvének ismerete is szükséges volt, így a kérelmezők az átlagosnál műveltebb közegeből kerültek ki, s nemigen lehettek a hatalom kedvencei. Megint mások (főleg idősebbek) szerették volna, ha főlemelik a nyugdíjukat: ezzel főként művészek fordultak Kardoshoz, olyanok, akik a „szabadúszók” közé tartoztak, s mint ilyenek annak idején alacsony társadalombiztosítási járulékot fizettek, így kicsi volt a nyugdíjellátmányuk is. Az egyetemi tanárrá történő kinevezés és a tudományos fokozat elnyerésének elintézése a legkevésbé sikeres ügyek közé tartozott, ám akadt ilyen kérés is. Egészségük visszanyerése érdekében kórházi kivizsgálásra vidéken élő egykori adatközlők vagy szállásadók szorultak. Talán nem érdektelen megjegyezni: a legtöbb esetben a segítséget kérők szívpanaszokkal küszködtek. Rehabilitációra, útlevélyügyben való segítségre egykori 56-os börtöntársaknak volt szükségük. Akadt persze néhány „autós ügy” is, ami a „nemszeretem” esetek közé tartozott, mert előfordult, hogy kellemetlen mellézközüggel járt együtt.

Az imént általánosságban említett ügyek közül kiemelek ötöt, mert különösen érdekesek lehetnek. Még nem telt el 24 óra Kardos Lászlónak a börtönből való szabadulása után, amikor első feleségének férje jelentkezett telefonon. Kérte, minél előbb helyezze el őt, mert nincs állása, és Kardos nála lévő lányát és három saját gyermekét el kell tartania. Ha jól emlékszem, két-három nap alatt sikerült a kérést teljesíteni.

Vagy ott volt a Pétersz testvérek ügye. Pétersz László Györffy-kollégista volt, és magyartanár. 56-os szereplése miatt egy ideig fogva tartották, de végül nem ítélték el. Ez a fogva tartás is hozzájárult ahhoz, hogy szinte teljesen megvakult. Akkor hazánkban még nem létezett törvény vak tanárok alkalmazására, de nyugaton már igen. Kardos László közbenjárására Pétersz Lászlót elhelyezték a József Attila Gimnázium esti tagozatára tanárnak, és ez precedenst teremtett vak tanárok reaktiválására.

Sokkal kacifántosabb a húga, Pétersz Aliz esete. Férjével együtt kidolgozott egy új módszert jégtánc és jégbalett gyors megtanítására. Hazánk nem a téli sportok országa, így külföldön, Kanadában szerettek volna érvényesülni. Ekkor kérték Kardos László segítségét. Ő rögtön levelet írt Baranyi Gyula volt Győrffy-kollégista kanadai nagykövetnek, amelyből itt teszünk közzé egy rövid részletet. A beavatkozás, szerencsére, sikerrel járt. „[...] Péterszék elsősorban Kanadára gondolnak, mivel a jég sport és a tevékenységükbe vágó testkultúra számukra ott nyújtja a legtöbb lehetőséget. Ismeretségük azonban nincsen, ezért várják és kéri segítségedet: valamilyen kanadai sportegyesület, testnevelési tömörülés, művészeti együttes vagy valami hasonló meghívását, amely fedezné útiköltségüket és hosszabb lejáratú szerződést kötne velük, olyan fizetéssel, amely tisztességes életszínvonalat biztosítana számukra.” A levél kelte: 1970. július 28.

Egy volt orvoskollégista, egyébként aneszteziológus, egyik nap azal az elképesztő kéréssel állított be hozzánk, hogy az altatást csak úgy lehet magasabb színvonalon oktatni az egyetemen, ha önálló intézetet létesítenek. Részletesen kidolgozta az intézet terveit, majd elhozta őket Kardos Lászlónak, mintha rajta múlna egy új klinika alapítása. A terv akkor nem vált valóra. Csak azért említettem a dolgot, mert Kardos segítőkézségének és sok sikeres beavatkozásának olyan nagy híre lehetett, hogy lehetőségeit meghaladó kérésekkel is ostromolták.

Kóta Károly egykori Petőfi-kollégista citeraügyben járt Kardosnál. Ő a magyar citerát fejlesztette tovább oly módon, hogy zenekarban is alkalmazható legyen. Ennek elismeréséért harcolt, ehhez kért társadalmi segítséget. A dologból nem lett semmi, mert Kóta Károly meghalt. Kardos László 1980. évi naptárában az utolsó bejegyzés Kóta Károly temetésének időpontja volt. Ez sajnos órára egybeesett Kardos László március 17-i temetésével.

Maga Kardos László is tudott és szeretett tervezni-álmodozni. Sokszor emlegette, hogy több ezer ember között lezajlott élete sok élménnyel és tanulsággal szolgált. Ebből a széles ismeretségi körből szeretett volna kiválasztani száz személyt, és könyvet írni róluk, *Száz arc* címmel. Gondolom, valahol a tudatom alján ez a gondolat is közrejátszott abban, hogy esettanulmányként felvázoljam Kardos kapcsolatát négy emberrel-családdal. Az első a könyvkiadó Püski család. A második tiszai „nevelt lányának” a története. A harmadik egy, a népi kollégiumokban megismert házaspár ügyeinek figyelemmel kísérése. A negye-

dik pedig fiatal néprajzos kollégája ügyes-bajos dolgainak intézése. A négy esettanulmány a velük készült riportokon alapszik.

A Püski család. Márkus István véleménye szerint a Györffy-tanszék és a Püski-féle Magyar Élet Kiadó szellemi rokonságát a nép érdekei mellett állásfoglalás jellemezte. Ez a néphez – és tegyük hozzá: a magyarsághoz – való érzelmi kötődés sokszor egy táborban találta a Györffy-kollégistákat és Püski Sándorékat. Akadtak azonban olyan periódusok is, amikor a hasonló célt más és más módon kívánták megvalósítani, míg végül Püski Sándor és Kardos László kapcsolata Kardos életének vége felé igazi tragédiával zárult.

Az indulás még felhőtlen. Ez állapítható meg – többek között – Püski Sándor 2002-ben megjelent *Könyves sors – magyar sors* című testes kötetében, amely kiadójának története és egyben saját életrajza. Mindjárt az elején, az 5. oldalon egy szívet melengető fénykép található. Püskiek Szerb utcai könyvesboltjának bejárata és kirakata előtt ott áll a Püski házaspár, Laci nevű fiukkal a babakocsiban, mellettük Boros Lajos, a Bolyai-kollégium első igazgatója és Kardos László. A kép 1940 nyarán készült. Gondolom, bár a könyv nem említi, ez a fénykép kapcsolatban lehet a korabeli könyvnappal is. 1944-ig a Györffy-kollégisták igen jelentős szerepet játszottak a Püski által alapított Magyar Élet Kiadó kiadványainak terjesztésében. Ezt erősíti meg Mezei János volt Bolyai-, majd Györffy-kollégista is, aki 1945 után nyugatra távozott. 1967-ben a Kanadai Rádió magyar adásának munkatársaként levelet írt Püski Sándornak, és ebben példaként említi ezeket a korabeli megmozdulásokat.

1942. június 3-án, a Magyar Könyvnapok alkalmából a Magyar Élet Könyvkiadó népi irodalmi estet szervezett a Nemzeti Sportcsarnokban. A műsorán 11 szám szerepelt, tizedikként a Györffy István Kollégium 46 tagú csoportja Bíró Máté balladáját adta elő. Mint korábban említettem, ez a produkció szerepelt a Györffy István Kollégium 1942. november 16-i balladaestjén is, és jelentősen hozzájárult a sikerhez, egyúttal a kiemelkedő anyagi eredményhez.

1942. december 6–8. között tartották meg a népfőiskolák vezetőinek és nevelőinek országos találkozóját. A szervezőbizottság három főből állt: Kardos Lászlóból, Nagy Ákosból, az SDG Kabay Márton körének vezetőjéből és Püski Sándorból.

1943 augusztusában zajlott a Magyar Élet Kiadó által szervezett batlonszárszói táborozás. Itt lehet felfedezni első jelét annak, hogy a közel azonos célt a Györffy-kollégisták más úton kívánták elérni. A 600 meghívott sokféle nézetet képviselt. Megtalálhatjuk köztük a Paraszt-szövetséget, a KALOT-ot, a Györffy István Kollégiumot, az Egyetemi Diákegység Mozgalmat, az SDG vezetőit, a *Magyar Út*, a *Magyar Élet* lapok képviselőit, papokat, tanárokat, diákokat, értelmiségieket, parasztokat, munkásokat... Püski Sándor a találkozót amolyan népi országgyűlésnek képzelte el. Úgy gondolta: a népi mozgalom állampolitikai elveit kellene tisztázni, és gyakorlati alkalmazásukat is megtervezni a háború utáni időkre. Ehhez a tervhez Németh Lászlónak a harmadik útról szóló előadása adta meg az alaphangot. Püski Sándor értékelése szerint „prófétai erővel fejezte ki majdnem minden hallgatója véleményét és aggodalmát... Éppen azért mondta el Németh László, hogy mire ügyeljenek a jövő esetleges vezérei, mert bízott abban, hogy ügyelni akarnak. Aggódott, de reménykedett is.” Ellenvéleményt képviselt több ember és több csoport. Így például Marosánék köre, Nagy István író, Darvas József és a Györffy-kollégisták. Itt idézzük Kardos László felszólalásának záró gondolatait, amelyek szerencsésebb politikai körülmények között összeegyeztethetők lettek volna talán még Németh László nézeteivel is. „Mindezekkel a reálpolitikai valóságot csak kísértő és egyelőre úgynevezett harmadik oldalon álló fiatal véleményekkel szemben van már egy kialakultabb ifjúsági közvélemény is, amely már kitapogatta – amennyire ez helyzetétől és korától várható – a valóságot. Petőfiék útját, de a valóságos és teljes Petőfiét is. És ha Adyék nemzedékét az a vád érte, hogy nyugatos és zsidós volt, hát itt az alkalom az egész magyar ifjúság számára, hogy *a maga magyar erőivel követelje és teremtsen meg a független, szabad, demokratikus Magyarországot*. Ennek az útja pedig nem egyéb, mint az, hogy a magyar értelmiségi fiatalság következetesen, mellékgondolat és feltétel nélkül álljon a magyar parasztság és a magyar munkásság ügye mellé – reálpolitikailag is.”²

1946/47-ben még látható némi párhuzam Püski Sándor gondolkodása és a népi kollégiumoké között. Békésen ő támogatta a legerőteljesebben egy kollégium megalakítását.

Ezután már az ötvenes évek barátságokat szétválasztó korszaka következett, a politikába bevonult a bizalmatlanság és a megfélemlítés. Ezek ellen lépett fel a magyar nép 1956 októberében. A Rákosi-féle ön-

² Szárszó. Magyar Élet Kiadó, 1943. 66–67.

kényrt ellenzők táborából sokan a hazai börtönökben látták viszont egymást, így Püski Sándor és Kardos László is. Erről így ír Püski Sándor: „S mint utólag értesültem róla, az abban az időben ugyancsak ott, de a Gyűjtő (dolgozó) balcsillagában életfogytiglani büntetését töltő Kardos László barátunk valahogy megtudta, hogy ott vagyok és hamarosan átkerülök hozzájuk, a dolgozó rabokhoz. Ajánlotta Németh nevű nevelőtisztjüknek, hogy a hamarosan szabaduló börtönkönyvtáros helyére itt van egy szakember, tegyen meg engem könyvtárosnak. Így is történt. Átvittek és a napok múlva szabaduló könyvtárossal egy cellába tettek, néhány napig együtt dolgoztunk a könyvtárban, s szabadulása után egyedül maradtam a kb. ötezer kötetes könyvtárban, írógéppel, villanyrezsóval (munkaeszköz a könyvek javításához szükséges csiriz melegítésére, s mivel mint dolgozó, a munkabér egy részéért élelmiszerpótlást is vehettem, kitűnő tojásrántottát is tudtam rajta sütni).”³

1963-tól, az amnesztia kihirdetése után, a hazai vezetés nyugati megítélése valamelyest javult, a kelet-nyugati kapcsolatok is megindultak. 1966-ban Püski Sándorék is kaptak útlevelet két, az amerikai kontinensen élő fiuk meglátogatására. Ezzel az úttal kezdődött kinti, amerikai könyves működésük, mondhatni küldetésük, hogy egy ideig még ébren tartsák az Újvilágban is a magyarok identitástudatát. Könyvüzletüket azonban csak két és fél évi küszködés után tudták megnyitni Amerikában. A példa nélkül álló kezdeményezésben nehéz volt állást foglalni, nehéz volt elutasítani, de legalább annyira nehéz volt támogatni. Püski előzőleg több ember segítségét is kérte, hogy feleségével együtt kapjon kiutazási engedélyt. A támogatók között volt Szalai Béla külkereskedelmi miniszterhelyettes is, volt Györffy-kollégista. 1968-ban Püski tervezetéről úgy nyilatkozott, hogy az pénzügyileg is „érdekes”. Jó egy évig nem történt semmi. 1969 szeptemberében Szalai személyesen ajánlotta Püski Sándort a Kultúra, az Artex és a Hungarocoop külkereskedelmi vállalatok vezetőinek a figyelmébe. 1970 januárjában még mindig nem volt döntés. Erről tanúskodik Püskinek egy 1970. január 30-án Kardos Lászlóhoz írt levele. Ebben közölte: három napja nem tud Kardos Lászlóval telefonkapcsolatot teremteni, és azért írja le a fejleményeket. Tóth Dezső felhívta a párt kulturális osztályáról, és közölte vele, hogy a Külkereskedelmi Minisztériumból átküldték Püski tervezetét hozzá, és abban utalás történik egy „belügyi és kulturális hatóságra”, amely jóváhagyta a tervet. Erről szeretne többet tudni, mert a

³ Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, 2002. 69. 173.

pártközpontban nemsokára összeül egy bizottság, és az fog dönteni az ügyben, mégpedig hamarosan. Püski azt is megjegyezte a levélben, hogy a Tóth Dezső jóindulatúnak tűnt, de azért nem nyugodt. És a „rövidesen” megjegyzés vajon heteket vagy hónapokat jelent-e? Kéri Kardos Lászlót, ha elolvasta levelét, hívja fel őt. Végül 1970 márciusában Molnár János művelődési miniszterhelyettes hívatta Püskit. Elmondta: ügye hozzá került, és ő jónak tartja a javaslatot. A minisztérium a Magyarok Világszövetségével karöltve anyanyelvi konferenciát rendez a nyugati világban élő magyar gyermekek nyelvtanulásának elősegítése érdekében. Ehhez új tankönyvsorozat kiadását tervezik. Azt javasolta: Püskiék vegyenek részt a pesti és a debreceni konferencián. Itt amerikai magyarokkal is megismerkedhetnek, és utána bármikor elutazhatnak az Egyesült Államokba. Ez 1970 őszén meg is történt. Így kezdődött a Püski-féle Magyar Book tizenkilenc éves története.

Kardos László a háttérből támogatta Püskiék ügyét, hiszen a két kulcsfigura, Szalai Béla és Molnár János népi kollégista volt. Aczél Györgynél is járt Püskiék ügyében, bár erről nincs írásos dokumentum. Maga Püski Sándor említette nekem, hogy Kardos László közbenjárt az általa előadó körútra meghívott írók, filmesek, költők, irodalomtörténészek érdekében. Köztük volt Czine Mihály is, aki ugyancsak megkapta a kiutazási engedélyt. Püski emlékezete szerint Aczél György egyszer úgy nyilatkozott a nála lévő Kardos Lászlónak: „A kedves barátuk, Czine, most árul el bennünket.”

Kardos László ígéretet kapott Püskitől, hogy meg fogja hívni előadó körútra az amerikai kontinensre. Nagy élmény lett volna mind a két félnek. Kardosnak, hogy láthatja Amerikát, amelyről annyi jót és annyi rosszat lehetett hallani, hogy találkozhat kint élőkkal, akiket barátaiként tartott számon. A kintieknek, hogy hallhatnak egy rendkívüli élet tanulságairól, hallhatnak néprajzról igen magas színvonalon... Kardos László szeretett utazni; biztosan azok közé tartozott, akik nemcsak nézték, de látták is a világot. Nem jutott ki Amerikába, időnek előtte meghalt. Püski Sándor nálunk tett utolsó előtti látogatásán megígérte, a következő meghívott kiutazó Kardos lesz. Ez volt 1979 decemberében. Valamit érezhetett Kardos László, valami kedvezőtlent. Püski Sándor távozása után ráborult a rekamiéjára, és sírni kezdett. 1980 júniusában, amikor Püski Sándor üzleti ügyben itthon járt és a lakásomon felkeresett, hogy részvétét nyilvánítsa, szégyen ide, szégyen oda, ő is elsírta magát.

Segített Kardos László Püski Istvánnak, Püski Sándor fiának is. Az amerikai üzlet sokféle feladatot rótt a tulajdonosokra, s a szülők szeret-

ték volna István fiúkat maguk mellett látni. Ám ő hiába kért, nem kapott útlevelet, mert a honvédség kiképzett katonaként tartotta számon. Egyik nap találkozott az utcán Kardossal, és elpanaszolta neki bánatát. Kardos megígérte, hogy a HM-ben lévő ismerősei révén megpróbál az ügyébe beavatkozni. Sikerült. A fiatal Püski kiutazott a szülei segítségére.

Püskiéknek néhány év után sikerült egy nyomdát vásárolniuk, és hozzákezdtek az emigráns magyar irodalom legjavának kiadásához. A külföldön megjelent könyvek hazai forgalmazását akkor még tiltották. Kardos László itt is igyekezett segíteni. Pár soros levelet írt az ügyben Kornidesz Mihálynak, a pártközpont tudományos osztálya vezetőjének, a következő kéréssel:

„1978. október 10. Kedves Kordinesz Elvtárs, kedves Miska, Bíró Zoltán tanácsára küldöm meg Püski Sándor érdeklődő levelét és levelében küldött facsimiléit: a '79-es könyvnap megrendezése ügyében. Bíró különben mulatságos érvvel hárította el Püski önálló könyvsátor-állítási tervét: »akkor mindenki csak tőle vásárolna, s a többi Váci utcai könyvsátor pangana«. Nem gondolhatja komolyan! Ami könyvet Püski forgalmazhatna, az órák alatt elfogyna, s a hét többi napján – na meg aznap is – minden más sátor a közönség rendelkezésére áll. Itt jelentősebb kultúrpolitikai lépésről van szó: akarjuk-e, hogy a magyar kultúra világban lévő termése lassan otthonra találjon idehaza is. A könyvnap a szándék megvalósításának a megrendezésére kitűnő alkalom. Barátsággal üdvözlő Kardos László.”

Bagi Béláné Szabó Gizella. Tiszaigaz a Hortobágy szélén fekvő, ma már 2000 lelket sem számláló falu. A prehisztorikus időkben erre kanyarodott a Tisza, majd az egykori kanyarulat irányt változtatva levált, és elzáródott. Igar az Árpád-kori települések közé tartozott. Az egri vár ostroma körüli időkben praediummá, lakatlan helyé vált. 1744-ben kezdett újra benépesülni. Borsod megyéből telepedtek oda protestánsok, reformátusok, laikus papjukkal egyetemben. Tizenkét dzsentrí birtokos is került a faluba. Köztük az egyetlen ezerholdas a református Széky család volt, amelynek tagjai rokonságban álltak a Horthy családdal. Birtokukon magas színvonalon gazdálkodtak, sok embernek adtak munkát, ám cselédeküket meglehetősen alacsony életszínvonalon tartották.

A falu a Horthy-kori népszámlálás adatai szerint 80-85 százalékban uradalmi cselédekből, mezőgazdasági munkásokból, szegény- és kisparasztokból állt. De az a néhány közép- és gazdagparaszt sem volt igazán jómódú, mert a nagy százalékában elszikessedett talajnak alacsony volt az aranykorona-értéke.

Az alföldi síkság e szegénységében csodálatos képességek bontakoztak ki. A kicsit is fogékonyabbak, a könnyebben tájékozódók vagy az átlagosnál jobb kézügyességűek a földdel való birkózás közepette érdekes teljesítményeket nyújtottak. Ha pedig két ilyen mozgékony családból származó ember egymásra talált, a következő generáció a teljesítményt még tovább tudta fokozni.

Tiszaigaron két Dengi lányt két Szabó fiú vett feleségül. Magam csak Dengi Júliát és Szabó Pált ismertem. 1964-ben jártam először náluk, akkor még Kardos Lászlóval, hogy kiegészítő kutatást végezzünk a falumonográfia lezárásához.

Dengi Júliának és Szabó Pálnak három fiúgyermeke született. Családi birtokuk 5,5 holdnyi volt, ehhez béreltek még 17 holdat, igaz, a legjobb földet, a pap falubeli járandóságát. Szabó Pál nagyon racionálisan gazdálkodott: igénybe vette egy házaspár kézi munkáját gépi munka fejében. Ismerte a talajokat és az időjárás változásait. Mindig jókor vetett, így jókor is aratott. Nagy volt a tekintélye a faluban, közszerepeket töltött be. A református egyházban presbiternek választották, többször volt a falu pénztárosa, ami a legnagyobb bizalom jele. A koalíciós időken a Polgári Demokrata Párt vezetőségi tagja volt; a spontán népi szervezetek közül a legeltetési bizottságban a vezetők közé tartozott. Felesége szinte egyenrangú társa volt a gazdálkodásban.

Szabó Pál és felesége életénél azért időztem a kelleténél talán egy kicsivel többet, mert Pál testvérét, Szabó Gyulát nem tudom ügyes mezőgazdaként bemutatni. Benne másfajta mobilitás élt. A húszas-harmincas években gyári munkás lett Pesten. A felesége – Dengi Eszter – egy Andrásy úti bérház házmesterségét vállalta el. Ez volt az első jel, hogy a család kitörni készül a falusi életformából, ami azután az utódoknál be is következett.

A gazdasági válság után a házaspár hazatért Igarra. Gyulát ebben a lovak iránti különleges rajongása vezette, amit a városi élet és a gyári munka sem tudott kitörölni az egykori parasztfiú lelkéből. Megtakarított pénzükből két szép lovat vettek, és kis földjükön folytatták a gazdálkodást, de nem sokáig. Szabó Gyulát már a háború előszelekor behívták katonának. Dengi Eszter az egy- és az ötéves kislánnyal magára maradt. Rámaradt a föld is, megmunkálásával egyedül küszködött. Nem kis gondot okozott a két ló tartása sem, hiszen évekig várták haza a családfőt, akinek külön kívánsága volt, hogy a lovakat ne adják el. Eszter nem bírta sokáig az emberfeletti munkát, kiadta hát a gazdaságot felesbe, maga pedig nagy szorgalmával otthon igyekezett előterem-

teni mindazt, ami két lány felneveléséhez kell. A férjét soha többé nem látta viszont. Meghalt a Don-kanyarnál sok ezer más magyarral együtt. Gizella nevű leánya a rendszerváltás után tudta csak meg annak a falunak a nevét, ahol édesapja meghalt. Az újabb katonasír-gondozási szerződések révén azt a terepet is rendezték. A Hadtörténeti Intézet felvételeket is készített a katonatemetőről. Egy közepesnél nagyobb, fából készült kettős kereszt és több kisebb jelzi, hogy ott emberek alusszák örök álmukat, a felvétel szerint alföldi jellegű, sík vidéken. Legalább ennyiben emlékeztet Tiszaigarra.

Amikor 1949-ben Tiszaigaron megkezdődött a tsz-szervezés, Dengi Eszter vállalta a munkába álló asszonyok gyerekeinek óvodai ellátását. Testvérével és néhány más asszonnal együtt szinte a semmiből hozta létre a 25-30 gyermeket befogadó intézményt. A falakat kimeszelte, a szobákat berendezte. Konyhát létesített, melybe sparherdet, lábasokat, egyéb edényeket szedett össze a faluban. Az óvoda beindult, és a mai napig is működik, ma már természetesen modernebb körülmények között.

Dengi Eszter csodálatos kezűgyességgel megáldott, talpraesett, elbűvölő asszony volt. Férje elvesztését sohasem heverte ki. Gyermekai éjszakánként sokszor arra ébredtek, hogy édesanyjuk ott térdel az oly nagyon szeretett férj, apa fényképe előtt, és hangtalanul sír. Nappal viszont elrejtette fájdalmát, hiszen az óvodában vidám, életkedvvel teli gyermekek várták. Hogy kiegészítse csekély fizetését, menyasszonyi csokrokat kötött, koszorúslányoknak fejdíszeket, temetésre koszorúkat készített. A menyasszony és a koszorúslányok frizuráját is ő alkotta. A lakodalmas asztalt az általa készített égetettcukor-torta díszítette. Szobák falára szabadkézzel gyönyörű mintákat festett. Kicsiny óvodásai örömeire bámulatos bábfejeket formált, amelyekből boszorkányok, tündérek és egyéb meselények lettek. Mivel varrógépe nem volt, lányainak kézzel varrta a ruhákat, kötött, horgolt, hímzett, font és szőtt...

Miközben mindezekkel foglalkozott, alattomos kór támadta meg. Kórházba került, ahol megállapították, hogy rákja van, gyógyíthatatlan. Betegsége alatt kisebbik lánya, Gizella, tizenévesen vezette az óvodát, határozott pedagógiai képességekről téve tanúbizonyságot. Eszter 1951 szeptemberében borzalmas fájdalmak között meghalt.

Még egy utolsó kedves emléket érdemes itt rögzíteni. Tiszaigaron forgatták a *Talpalatnyi föld* című filmet. A falu apraját-nagyját alkalmazták statisztának. A filmen Dengi Eszter is látható. A lánya mindig megnézi a filmet, ha vetítik.

A Néprajzi Múzeum dolgozói 1949-ben úgy döntöttek, hogy Tiszaigar lesz az a szegényparaszti falu, amelynek fejlődését bemutatják az újratelepítéstől, 1744-től a szocialista átalakulásig. A korabeli elvárásoknak megfelelően tudományosan be kellett volna bizonyítani a szocialista gazdálkodás magasabbrendűségét. Csak hát ez sehogyan sem akart összejönni, legalábbis a kezdeti, 1956-ig terjedő időszakban. A dolog pedig sürgető volt, hiszen Szolnok megye Rákosi kísérleti megyéjének számított, ahol százszázalékosan végrehajtották a tsz-szervezést. A múzeumban minden évben várták a zárszámadás adatait: hátha végre jó eredményeket mutat fel a szövetkezet. Így hát Kardos László szinte évenként ment Igarra, Szabó Páléknál lakott, ahol lassan családtaggá vált. Már a legelső ottlétekor megismerkedett a két Dengi-Szabó család tagjaival. Dengi Eszter akkor már tudott betegségről, és kétségesbeesve kereste azt a biztos mankót, amelyre tanítónőnek készülő 14 éves Gizella lánya támaszkodhat. Kardos Lászlóval is megbeszélte tragikus helyzetüket, aki megígérte neki, hogy gondját viseli kisebbik lányának. Alig múlt el néhány hónap, s a tragédia bekövetkezett. Szabó Pál és Dengi Júlia a világ legtermészetesebb dolgának tartotta, hogy három fiuk mellé testvérük gyermekeit is magukhoz vegyék, noha akkor már nekik sem volt könnyű az életük.

Kardos László betartotta ígétét. Gondoskodásának első jele az volt, hogy néhány héttel a temetés után kérte: hozzák el Gizellát Budapestre tanulni, így segítsék feledni nagy bánatát. Ebben egyik munkatársnője is segítségére volt, aki fogadta és megvendégelte a gyereket. Karácsonykor a már kollégiumban lakó Gizella gondosan összeállított ajándécsomagot kapott Kardostól. A karácsonyi ajándékozás évről évre megismétlődött, sőt a mai napig tart, mert én folytatom a hagyományt.

Gizella nehezen oldódó, gátlásos, félénk lányka volt. Még otthon, Igaron olyan embernek látta Lacit, aki felmérhetetlen tudásával elérhetetlen magasságban lebeg fölötté. S ez a csodálatos ember az ő életének is a részese lett. Egyengette útját a tanítóképzőig.

Iskolai szünidőben Kardos László édesanyjánál az újpesti családi házban néhány napot, egy hetet is eltöltött, megismerkedett jótevőjének Katalin nevű lányával is. Persze Katalin és Kardos nagymama is járt Tiszaigaron, ahol néhány hetet ők is eltöltöttek a Szabó családnál. Így szövődött-fonódott az igari kapcsolat, s alakult ki az a nézet, hogy Szabó Gizella Kardos Lászlónak tulajdonképpen a nevelt lánya. Persze úgy is viselkedett vele: esetenként programokat szervezett neki, hogy bővítse ismereteit, felnyissa szemét a világra. Megismertette vele Buda-

pest nevezetességeit, a múzeumokat, s a kulturális élet híres halottainak a sírhelyeit is felkeresték. Ő vitte először színházba, operába. Személyét Gizella mindig ott érezte maga mögött.

Kardos László 1963-as szabadulása után folytatódott a kapcsolat az immár családos Gizellával, egészen Laci 1980-ban bekövetkezett haláláig – sőt azontúl is, mert mostanság együtt járunk Farkasrétre, ahol együtt gondozzuk a sírját.

Maróczy Józsefné Apró Magda. A harmincas évek közepétől kezdődő tíz évben Békéscsabán egy Apró nevezetű családban hat gyermek született: a sor elején és a végén egy-egy fiú, köztük négy leány. Sokszor idézik azt a latin közmondást: nomen est omen, azaz a név intő jel. A megállapítás az említett családra egyáltalán nem érvényes. A kispolgári környezetben született hat gyermek közül a két legidősebb korán eltávozott. Az életben maradt négy testvér mindegyike rendkívüli életpályát futott és fut be. Ennek nyomán valószínűsíthető: a két korán meghalt testvér is sok színnel gazdagíthatta volna a hazai értelmiségi palettát. A harmadiknak született Magda a középiskola elvégzése után a Filmművészeti Főiskolán kezdett tanulni. Dramaturg szeretett volna lenni. De mivel ez a diszciplína akkor még nem indult, filmrendezői szakra vették fel. A második év végén színészmesterségből elbuktatták, ami szakmai vizsga lett volna. Így nem folytathatta tanulmányait, pályát módosított. Debrecenben elvégezte az agráregyetemet, és ezt „megfejelte” négy felsőfokú nyelvvizsgával.

Az utána következő lány orvosnő lett. Sajnos ő is elment 40 éves korában.

A legkisebb lány, Éva közgazdasági egyetemet végzett.

A legfiatalabb testvér, László, franciatanár szeretett volna lenni. 1956-ban már utolsó éves egyetemi hallgató volt. Kiemelkedő költői tehetségnek számított. A professzora, Gyergyai Albert magyar Rimbeaud-nak nevezte. Verseit sajnos mégsem publikálhatta, mert nem illettek bele a korabeli irodalmi szemléletbe. Elhagyta az országot, Párizsba ment, ott elvégezte a Sorbonne-t. Aztán ecsetet vett a kezébe, s a festészetben kezdett kibontakozni. Kiderült: istenáldotta tehetség. Képeit megnyugtató színharmónia jellemzi. Alkotásai révén ma már az ismert francia festők közé sorolják.

A három legtovább életben maradt Apró testvér a népi kollégiumoknak köszönheti a továbbtanulás lehetőségét. Mind a hárman a

pesterzsébeti Misztótfalusi Kis Miklós Népi Kollégiumba kerültek, amely a Nékoszton belül is egyedülállóan vegyes tagságú volt. Az elsőként bekerült Magda odavonzotta a testvéreit is. Voltak ott középiskolások és egyetemisták, fiúk és lányok. És mivel az egyetemisták több szakra jártak, a kollégisták sok tudományágba nyertek betekintést. Mindkét Apró lány népi kollégistával kötött házasságot. Magda Maróczy József orvossal, a világhírű Maróczy sakkmester unokaöccsével, húga egy Györffy-kollégista vegyészmérnökkel, Szekér Gyulával.

Innen most már csak Magda sorsát kísérem tovább. Az 1950-es években a Híradó- és Dokumentum Filmgyárban dolgozott dramaturgként a Könyves Kálmán körúton. Ugyancsak a Könyves Kálmán körúton volt abban az időben a Néprajzi Múzeum is, Kardos László munkahelye. Így történt, hogy a villamosmegállóban gyakran találkoztak. Ott, valamint az együtt töltött útszakaszon, utazás közben mód nyílt megbeszélni a világot és az élet dolgait. Elmondták egymásnak addigi élettörténetüket, eredményeiket és kudarcaikat, örömeiket és bánatukat. Magda fia akkor még csecsemő volt, őt hozta-vitte mindennap a bölcsődébe és vissza. Egyik nap, amikor zuhogott az eső, Kardos László lesegítette Magdát a villamosról, nehogy elcsússzon, és leejtse a gereket. Aztán hazakísérte őket. Láta, milyen cseppnyi helyen él albérletben a Maróczy család. Leültek, és kávézás közben Kardos László mosolyogva felajánlotta: „Magda, ti hárman vagytok, cseréljünk lakást. Én egyedül élek, nekem megteszi ez az albérlet is.” Magda pontosan tudta: sok nemes gesztust el lehet fogadni, ezt azonban nem.

Ehhez a korszakhoz Magdának még egy jelentős, Kardossal kapcsolatos emléke maradt fenn. Többször járt a Néprajzi Múzeumban, főképpen olyankor, amikor új kiállítás nyílt meg. Egyszer, a megnyitóra várva, Kardos László szobájában ültek, és beszélgettek. Magda elpanaszolta élményeit: az országot járva, filmtémákat keresve azt tapasztalta, hogy kegyetlen módon lesöprik a padlást, miközben a sajtó a parasztok lelkes tsz-be lépéséről beszél. A szemére vetette Kardos Lászlónak: nem így tanulták a falusi jövőt a kollégiumban. Kardos csak hallgatott. Ő is ismerte a vidéki állapotokat, hiszen ő is járta az országot, falvakban végzett néprajzi gyűjtőmunkát. Hallgatott, és csendesen csak annyit jegyzett meg: „Magda, mi titeket soha nem tanítottunk arra, hogy hazudjatok.”

Az 1970-es években Magda a Földművelődésügyi Minisztériumban dolgozott a tudományos, kutatási és oktatási osztályon, majd nyelvtudása folytán a nemzetközi osztályon. 1976-ban négy hónapra kiküldték

Laoszbba. Ott ugyanis 1975 decemberében megalakult a baloldali forradalmi kormány, megnyíltak a kelet-európai országok követségei Vientianében, a fővárosban, és az országok közötti együttműködés egyezményes alapokra került. Ennek keretében utazott Apró Magda (akit Laoszban csak Maróczy Magdaként ismernek) és Almási István szakértőként Laoszba. Feladataik közé tartozott a laoszi földművelésügyi minisztérium támogatása, a termelőség-irányítási törvény megalkotása, a mezőgazdasági üzemek alapszabályainak lefektetése. Laoszban előzőleg soha nem volt földművelésügyi minisztérium – a vezetők kis csoportja csupán egyetlen iktatókönyvet használt. Soha nem volt sem szervezeteti, sem állami tulajdon, így a laók nem értették, mi a feladatuk. A nehézséget még az is tetőzte, hogy a laoszi nyelvben egyes fogalmakra szakkifejezés sem volt. A körülményekhez képest a két küldött kitűnően megoldotta feladatait.

A következő megbízást már a FAO kiküldöttjeként végezte. Száz-húsz, az ország különböző helyeiről érkezett tanulónak féléves tanfolyamot szervezett, amelyen a mezőgazdasági nagyüzemek mechanizmusát kellett megtanítani. Igen ám, de hol helyezzenek el fél éven át annyi embert és a tanárokat? Először tehát iskolát és kollégiumot kellett építeni, az építkezést fél év alatt befejezni és a tanfolyamot levezényelni. (Lám, mindenütt lehetett a Nékosz-tapasztalatokat kamatoztatni!)

A következő FAO-program a mezőgazdasági termelésben dolgozó laoszi nők életének tanulmányozására vonatkozott. Magda és munkatársai szocioökonómiai felmérést végeztek három megyében, huszonegy faluban, háromezernyolcvan háztartásban, huszonöt százalékos véletlenszerű kiválasztásos módszerrel. A kérdőívek a következő kérdéseket tartalmazták: a háztartások összetétele demográfiai, iskolázottsági és egészségügyi szempontból; a mezőgazdasági termőterület nagysága. Termesztett növényfajták, terméshozamok; állattenyésztés, halászat, munkamegosztás; családon belüli munkamegosztás: férfi-, női és gyermekmunka; háziipar, kézművesség, jövedelemkiegészítő tevékenységek; a család évi jövedelme; férfiak és nők szerepe a döntésben; konklúziók, javaslatok. Ebben a programban nagy súlyt helyeztek a nők oktatására: gyermeknevelésről, táplálkozásról, kertészetről, baromfitartásról szerveztek tanfolyamokat. Jegyzeteket is készítettek, amelyeket a résztvevők ingyen megkaptak. Elhagyott kis vidéki falvakban Magda számára a privát élet kereteit sokszor csak egy hálósák és egy moszkítóháló képezte. Időnként úgy élt, mint az első misszionáriusok a bennszülöttek között. A program tudományosan feldolgozott és

publikált anyaga nemzetközi női konferenciákon manapság is idézett példakép.

Az utolsó FAO-program végrehajtása volt talán a legnehezebb: 23,5 hektáron kellett 53 családnak erdős területen házhelyet kialakítani, mondhatnám, egy kis falut létrehozni. Nemzetközi összefogással sok minden elkészült. Svédok, ausztrálok, japánok gépi munkával segítettek. Eljött a nap, amikor kiosztották a házhelyeket. Az új tulajdonosok első dolga volt a telkeket bekeríteni. Az infrastruktúra kialakítása is a feladatokat tetézte: kiépítették a bekötőutakat, bevezették a villanyt, kutak ástak minden háznál. A terveknek megfelelően végül 1500 gyümölcsfát osztottak szét a telektulajdonosok között.

Apró Magda tízévi munkájának a háttérében ott húzódott nem éppen „apró” tehetsége és önzetlensége, amelyet kiegészített a népi kollégiumi pedagógia közösségi gondolata, valamint Kardos László önzetlen, segíteni kész szellemisége. Magda elmondta, hogy Kardos László volt népi kollégistákkal hosszú éveken át tartotta a kapcsolatot, figyelemmel kísérte életüket. Kis noteszében fejlegyezte, kinek az érdekében hol kell eljárnia. Aki pedig több ezer kilométerre távolodott el az országtól, és lelki segélyre szorult, annak azt levélben küldte el.

1979-ben Apró Magda súlyosan megbetegedett, s a lánya elutazott hozzá, hogy segítségére legyen. Vele küldte levelét Kardos László, amelyből idézünk néhány részletet.

„Drága Magdánk,

Íriszke utazik holnap Hozzád, és ezért mi is sietünk írni, hogy néhány sorban kifejezzük, mennyire együtt érzünk Veled a mostani betegségedben. Leveleid, lapjaid mindig örömet okoztak: akár tudtunk, akár nem tudtunk rájuk válaszolni. Most nehezebb válaszolnunk. Mezítláb küldött leveleidet és legutóbbi Bangkokból menesztett négy képeslapodat rendre megkaptam. Bizony, nagy az ellentét a képeslapok képei és a Te híreid között. Amikor olyan nagyon lelkesen mondtad, hogy sietsz vissza a te kedves laóid és meóid közé, mert itthon már nem érzed jól magad, én nem értettem a sietség okát, de talán Te sem tudtad, csak ahogyan írod, sem itt, sem Rómában nem érzed jól magad. [...] Egyébként a bajban mutatkozik meg, kik maradnak körülöttünk, az információkból látom, hogy itthon többeknek voltál és vagy szívügye, és a segítséget sem tagadták meg Tőled. Végül is sokat, nagyon sokat tettél ahhoz, hogy életedet igényesen, magas színvonalon és főként hasznosan töltsed, a magadét megtetted, és ha kudarcok voltak és vannak, az már lelkiismeretedet nem érintheti, és ennél többet az ember nem is mondhat magáról, mint: megtettem, ami tőlem tellett. Ne feledd, e vonatkozásban az emberek 90 százaléka teljesíthetőségükön innen marad, és sosem fogja megtudni, mire lett volna képes, ha lelkiismeretét, erejét csak egyszer is megpróbálta volna. Kedvesem, a te teljesítményedre mi mindig is örömmel és tisztelettel néztünk fel, és még annyi minden van hátra, amelyben

Neked még részt kell venni, és amelyet meg kell csinálni. Nem szabadulhatunk meg önmagunktól, lelki reflexeink még a késői életkorban is, még a betegségben is hasznos emberi dolgok után tapogatódnak. [...] Ha én Rád gondolkodok, akkor azt a bátorságot tisztelem Benned, hogy volt erőd elég sűrűn, elég gyakran, elég hosszan más világokba is bepillantani és mások gondolatával, érzéseivel, törekvéseivel azonosulni. Én hiszek benne, hogy Te ezt folytatni tudod. Ti egy kicsikét az én természetemnek és szándékaimnak meghosszabbításai voltatok, és amit Te éltél meg, kisése az én világom is volt. Így hát jól vigyázz, hogy e vonatkozásban Neked még tenivalód van. Ezért is kell meggyógyulnod, meg azért is, hogy a fenti rezignáció ellenére fűgét tudjál mutatni a világnak, hogy megmaradunk embernek, és ez a törekvésünk változatlan. [...] Magduskám, előbb vagy utóbb gyógyultan hazavárlak Marival együtt, barátainkkal együtt. Szívből kívánjuk, hogy őrizd meg vitalitásod erejét és lelked derűjét, amely mindig jóra hangolt minket. Reméljük, majd valamikor gyógyultan itt az Epereserdőben hányjuk-vetjük meg a magunk és a kontinensek dolgait. Ne érezd Magad egyedül, én, Mari, jó barátaid ott vagyunk melletted, és Íriszkével küldjük meleg baráti üdvözlésünket és testvéri ölelésünket is. Gyógyulj meg! Budapest, 1979. szeptember 16. Kardos Laci.”

Veres Péter. Nem fia az író Veres Péternek. De mégsem lehetetlen, hogy szegről-végről rokonok, hiszen ez a Veres család is Balmazújvároson volt őshonos, onnan költözött Debrecenbe. Veres Péter a család hetedik gyermekeként látta meg a napvilágot, 1941-ben, amikor apja 60, édesanyja 45 esztendősen volt. A család első gyermeke Péternél 18 évvel korábban született. A hét gyermek közül egy fiú meghalt, két lány elhagyta az országot, egyikük Angliában, másikuk az Egyesült Államokban él.

A háború után, 1947-ben került iskolába Péter, igen rossz körülmények közül, mondhatni igazi szegénységből, jószerével a semmiből. Mégis jó tanuló volt, mert nagyon-nagyon szeretett volna továbbtanulni. Ez végső fokon sikerült, a családból ő lett az egyetlen értelmiségi. Nem véletlenül, mert ő a hetedik gyerek – szokta mondogatni. Az általános iskola elvégzése után gimnáziumba szeretett volna járni, az édesanyja azonban a közeli pénzkeresést szorgalmazta. Ezért jelentkezett tanítóképzőbe, 1960-ban érettségizett. Utána még egy évig Hajdúszovátton gyakorolt, s ennek végezetével tanítói diplomát szerzett. Jelentkezett az egyetemre történelem-pedagógia szakra, arra gondolva: a tanítói oklevél jó ajánlólevél lesz a pedagógiához. Tévedett. Nem vették fel. Fellebbezett. Ez utóbbi kompromisszummal zárult. Az volt a feltétel: adja be kérvényét magyar–orosz szakra, és akkor egyetemi polgár lehet, mivel orosz szakra egyetlen fiú sem jelentkezett. Veres Péternek szerencséje volt annyiban, hogy általános iskoláját orosz tagozaton végezte. Ottani nyelvtanára Bakay Szilárd volt, a nevezetes Bakay tábor-

nok fia, akit a németek raboltak el, de a szovjetek végeztek ki. Bakayt egy tanárnő váltotta föl, akinek Veres Péter édesanyja sokat segített, és aki ellenszolgáltatásként különórákat adott a fiúnak. Bekerült hát az egyetemre. Nagyon tetszett neki minden, jól érezte magát a történelmi falak között, és jó eredményeket ért el. Az első év vége felé a folyosón arra lett figyelmes, hogy a hirdetőtábla előtt a szokásosnál nagyobb a nyüzsgés. Az egyetemisták pályázati hirdetéseket tanulmányoztak. Többek között a finnugor népek néprajza szakra lehetett jelentkezni a moszkvai egyetemre. Beadta pályázatát, és elfogadták jelentkezését. Ennek Veres Péter nagyon örült, és nemcsak azért, mert édesanyját tehermentesíthette a tanítatással járó terhek alól, hanem azért is, mert már évek óta furdalta a kíváncsiság: milyenek az oroszok? 1962-ben kikerült Moszkvába, s úgy tapasztalta: ott szabadabbak a körülmények, mint Magyarországon. Néprajzi expedíció tagjaként eljutott az udmurtok földjére is. De neki legalább olyan fontos lett volna az obi-ugorok tanulmányozása, ám ez a törekvése nem járt sikerrel. Aztán még kellemetlensége is támadt az egyik professzorral, aki méltánytalanul azzal vádolta, hogy szovjetellenes kijelentéseket tett. Ebben a kellemetlen, sőt veszélyes helyzetben Veres Péter nem hagyta magát. Határozott fellépése nyomán rendeződött a helyzete, többek között azáltal is, hogy a besúgót leleplezte és leállította. (Jellemző az apák és fiúk kapcsolatára, hogy az említett rosszindulatú professzor fia volt az, aki három évtizeddel később a november 7-i felvonuláson a Komi Köztársaságban Sziktikvár főterén a tribün alá bombát helyezett el.)

Az egyetem elvégzése után hazatért, és a Néprajzi Múzeumban kapott állást. Boldogan, felszabadultan kezdte itthoni értelmiségi életét. Nem tartott attól, hogy a Szovjetunióban tapasztalt ellenséges magatartással kell szembenézzen. Tévedett. A múzeum főigazgatója a pártszervezet jóváhagyásával a róla szóló jellemzésben megemlítette: marxista beállítottságával baj van. Ezt a véleményt tiltakozása nyomán visszavonták, új jellemzést írtak. Ennek ellenére többszöri kérésére sem veték fel a pártba, és más módon is megkísérelték a múzeumban lehetetlen helyzetbe hozni. Ebben az újra nehézzé vált helyzetében Kardos László volt az, aki barátian fogadta, aki segített a nehézségek áthidalásában, aki atyai barátként mindig fogadta a lakásán és eligazította. Veres Pétert Kardos László 56-os élményei érdekelték, Kardos László Veres Péter szovjet emlékei iránt érdeklődött. Veres Pétert azt is állítja: nagyon jól megértették egymást, annak ellenére, hogy 23 év korkülönbség volt köztük. Ma is tartja azt a véleményét: Kardos László nélkül

nem futotta volna be azt a tudományos pályát, amelyet befutott. Ő javasolta: jelentkezzen moszkvai aspirantúrára, ebben ő a TMB-nél segítségére lesz, és ez az út egyenesen kivezeti őt a múzeumi rosszindulatú berkekből. Elfogadták a jelentkezését, újra kikerült a Szovjetunióba. Kardos László javaslatára az Oroszország északi részén élő magyarokkal rokon finnugor népek néprajzát kutatta, és a magyar nép etnogenéziséről írta meg a kandidátusi disszertációját, mert a témára a legautentikusabb anyagok Oroszország területén vannak.

Nem sokkal a Szovjetunióba való kikerülése előtt orosz nemzetiségű és orosz nyelvtanári diplomával rendelkező feleségét is sikerült a Közgazdaságtudományi Egyetemen állásba helyezni.

1976-ban, a Nékosz megalakulásának 30. évfordulóján országos ünnepségekkel készültünk megünneplésére. A pártközpont olasz és szovjet ösztöndíjjal igyekezett Kardos Lászlót az országtól távol tartani. A szovjet tanulmányútra olyan tudományos kutatási tervet adott be az Akadémiára, amelyet nem volt szokásos engedélyezni. Vallásos irodalmat óhajtott tanulmányozni Moszkvában, Leningrádban, Rigában és Jerevánban. Neki engedélyezték ezt az akkoriban engedélyezhetetlen kívánságot. Jereván kivételével mindenütt Veres Péter volt a kísérője és a tolmácsa. Szovjet területen ajánlotta fel neki Kardos a segítségét, hogy kandidátúra után az Akadémián helyezteti el. A pártközpont tudományos osztályának társadalomtudományi előadója Veres Péter hazatértekor már tudott az ügyről, és 1979. április 1-jén munkába állhatott az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában. 1980 elején Veres Péter újra kiutazott Moszkvába a kandidátusi diplomájáért. Kardos László azt is megígérte, hogy disszertációja magyar kiadásában is a segítségére lesz. Erre már nem került sor, mert amikor hazatért, és jelentkezett a munkahelyén, éppen akkor hívták össze az intézet munkatársait, hogy egyperces néma felállással adózzanak kollégájuk, Kardos László emlékének. Veres Péter disszertációja azóta sem jelent meg magyarul, csak angolul.

Veres Péter ma, immár negyedszázaddal Kardos halála után elmondta: Kardos Lászlóval való megismerkedése első órájától kezdve érezte, rendkívüli módon kreatív emberrel, a magyar tehetségeket mentő mozgalom vezetőjével van szerencséje kapcsolatba kerülni. Kiemelkedő tehetsége folytán egyedülállóan volt képes a másokban a kreativitást felismerni és segíteni. Ha a kreativitáskutatás szempontjából vizsgáljuk a dolgot, elmondhatjuk: „igenis létezik egy Kardos-féle eljárási mód, amely a legkülönbözőbb tudományágakban a kiemelkedően tehetséges személyeket hathatós támogatásban részesítette, még akkor is,

ha sokan elfelejtették, hogy egyszer valaki kézen fogva elindította őket az útjukra.”

Erdei Ferenc, Nagy Imre, Illyés Gyula. A Györffy István Kollégium, a Nékosz és Kardos László egész életében – kisebb-nagyobb megszakításokkal – jelen volt Erdei Ferenc. Néhány évtizedig a Györffy-kollégista Somodi István volt a titkára, aki szerint Erdei a népi kollégistákat mindig fiatalabb öccseinek és húgainak tartotta, és a lehetőségekhez képest támogatta őket. Róla őrzött emlékeim nem minden esetben egyértelműen pozitívak, amihez hozzájárul az is, hogy a „nagy kötetben” publikált írásai ingadozó álláspontot tükröznek. Tényeket teszek egymás mellé, időrendben. Közülük az utolsó, Kardos László iránti megnyilatkozása is tétovaságot tükröz.

A Györffy István Kollégium 1945. május 31.–június 4. között tartotta konferenciáját, amelyen a múlt lezárásáról és a jövő terveiről kellett dönten. Az ülésen jelen voltak a kor kiemelkedő politikusai is: Erdei Ferenc, Kéthly Anna, Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás, Révai József... Erdei Ferenc hozzászólása a Györffy-kollégium igazgatójának beszámolójához a Somodi István által említett szeretetet, megbecsülést tükrözte. A parasztság polgárosodásáért küzdő politikus 1939 óta tartott fenn kapcsolatot a Györffy-kollégium tagjaival, így talán ő ismerte a legmélyebben az egyes diákokat és a diákközösség teljesítményét. Néhány mondatot szó szerint idézek. „Őszintén bevallom, hogy elfogult vagyok a kollégiummal szemben, miután legközelebbi író- és politikai barátaimmal együtt részt vettünk abban, hogy a kollégium így fejlődött, és a végén olyan szolgálatokat tehetett közös ügyünknek, mint amilyeneket tett. [...]

És ezen túlmenően két dologra szeretnénk rámutatni, mégpedig két olyan dologra, amelyeket rendkívül fontosnak és a magyar történelmi fejlődésben is messzemenően rendkívül fontos mozzanatnak tartok. Két olyan dolog ez, amelyet a kollégium fiatalsága példaadóan és a további fejlődést rendkívül előkészítő módon hajtott végre. Olyan tett ez, amely hiányzott eddig a magyar társadalom előrehaladásából.

Az egyik az, hogy a parasztságnak úgy adott értelmiségi fiatal gárdát, a parasztság testéből úgy nevelt értelmiségi szintre egy csoport fiatalembert, hogy azok iskolázottságuk révén és a távolabbi kultúrákhoz való kapcsolódásuk révén semmit sem vesztek a parasztság élményéből, és művelődésüket úgy tudták előbbrevinni és továbbfejlesz-

teni, hogy a parasztságnak adott társadalmi tényein keresztül tették ezt, tehát feldolgozva azt a valóságot, amelyben a parasztság elhelyezkedik. Ez azért szenzációs, mert korábban mind politikai, mind pedig szellemi szabadságmozgalmaiban a parasztságnak ilyen saját értelmisége nem volt, sem a reformkorban, sem pedig 1918–19-ben, hanem a parasztság politikai érdekeit igazában véve a munkásságnak és a haladó polgárságnak a képviselői gondozták és juttatták kifejezésre.”⁴ Erdei itt arról beszél, hogy a Györffy-kollégisták alkották a parasztság organikus értelmiségét. Majd visszakanyarodik a gyökerekhez, amikor azt állítja: hogy a Györffy-kollégisták „bent tudtak maradni a parasztságot körülvevő társadalmi és történelmi tényekben, azok feldolgozása révén szólaltatták meg a parasztság politikai, művészi és tudományos vagy irodalmi hangját. Ennek az igen hatalmas és nagy jelentőségű történelmi előrelépésnek az írók voltak a hangadói. Ezek néhány emberből álltak, akik még mozgalmat vagy egy rétegnek egészben való megmozdulását nem jelentették. De rögtön azzá vált ez az előrelépés, amikor a Györffy-kollégiumban a felnövekvő fiatal emberek egész csoportja erre az útra lépett, és úttörői útján tömegessé és általános érvényűvé tette ezt a fejlődésbeli lépést.” Nem is tudom, hányadszor olvasom el ezt az Erdei idézetet, és egyre erősödik bennem a gondolat: Erdei Ferenc ebben nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a Györffy-kollégium (és tegyük hozzá, a Nékosz) a népi mozgalom pedagógiai terrénuma. Majd a következő gondolattal zárja hozzászólását: Amikor az írók „merőben irodalmiasan és elvontan képviselték a parasztság hangját és a parasztság valóságát, és erről az irodalmi, elvont vonalról nehezen, vagy csak nagyon kis részben tudtak gyakorlatiassá, politikussá lenni, ugyanakkor a kollégium ifjúsága teljes egészében és teljes erejében politizálni tudott [...] és egyúttal politikai, gyakorlatias hasznosságot is tudott biztosítani ennek a törekvésnek.”⁵ Az Erdei által említett politizálás a következőkből tevődött össze. Hét Györffy-kollégista volt parasztpárti képviselő a korabeli koalíciós parlamentben. Nem tudom a számát, de nem kevés titkár és osztályvezető volt a Parasztpárt fővárosi és vidéki szervezeteiben. Írták és terjesztették a Parasztpárt sajtóját. A földosztásról már szoltunk. Györffy-kollégisták mindenütt ott voltak, ahol parasztpárti megmozdulásokra került sor az országban, lett légyen az kulturális műsor vagy választási agitáció.

⁴ *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* 409–410.

⁵ Uo.

A „nagy kötet” még Erdei Ferenc és a népi kollégisták példamutató együttműködését mutatja. 1946-ban a Györffy-kollégisták kirajzottak az ország iskolavárosaiba és falvaiba, hogy kollégiumokat szervezzenek, és teljesítsék másik vállalásukat is: 500 szövetkezetet hozzanak létre az újonnan földhöz juttatottak élet- és munkakörülményeinek javítására. Erdei a Földművesszövetkezetek Országos Központja nevében megköszönte a Györffy-kollégisták szép elhatározását, ugyanakkor mint a központ elnöke segítséget is ígért.

„A Földművesszövetkezetek Országos Központja nevében megköszönöm a Györffy-kollégistáknak azt a szép elhatározását, hogy 500 demokratikus szövetkezetet akarnak megalapítani, ugyanakkor mint a Földművesszövetkezetek Országos Központjának elnöke, mindent elkövetek, hogy munkájuk minél jobb munka legyen, és eredménye minél nagyobb legyen. De kötelességemnek érzem azt, hogy ne csak ezzel a köszönettel járuljak hozzá a munkához, hanem a demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat a földművesszövetkezetek részéről úgy segítsék, ahogyan az a földművesszövetkezetekhez illik. Vállalom azt, hogy a központ megszervezi, hogy a földhöz juttatottak fiaiból legalább száz kollégista kerüljön fel a meglevő és ezután építendő kollégiumokba, és azokat a földművesszövetkezetek lássák el vagy magukban, vagy ha gyengék, együttesen, hogy a földhöz juttatottak fiai rögtön az első lépésnél ki ne maradjanak abból az előrehaladásból és abból a nevelődésből, amit a Györffy-kollégium és a többi kollégium nyújt.”⁶

Ez az 1939-től szinte töretlen kapcsolat hullott darabjaira az 1948-as Nékosz-kritika után. 1948. október 10-én Erdei a Parasztpárt lapjában, a *Szabad Szóban* cikket tett közzé *A népi kollégiumi mozgalom ügyében* címmel. Három dologban bírálja meg itt a Nékoszt és Kardos Lászlót, róla kétszer szól elítélően. Ezek a következők: a parasztromantika, a munkásosztályhoz való helytelen viszony és az ifjúsági mozgalomtól való elszigeteltség. Ez a hármas kritika szinte szó szerint megegyezett az MDP kritikájával. A cikkben Erdei a következő gondolatot is leírta: „A NÉKOSZ parasztpárti kollégistáinak is meg kell szívlelni mindazt, amit az MDP bírálata magában foglal, mert ezt a mi parasztpárti elveink és törekvéseink is megkövetelik.”⁷ Így végződött az a kapcsolat, amelyet Márkus István néhány vonással a következőképpen rajzolt meg. Erdei igencsak megbecsült politikusként, politológus-szociológusként, egykori parasztfiúként és a parasztdiákok egy részének emberideáljaként rendszeresen bejárta az 1942-ben megalakult Györffy Ist-

⁶ Uo. 540.

⁷ Uo. 1282–1283.

ván Kollégiumba. Igen nagy volt az ottani tábora. 1945 után Erdei komoly szerepet játszott az új Györfly-kollégium védnökségében meg a Nékosz megteremtése érdekében létrehozott pártfogó testületben is. Márkus szerint abban az időben Erdei körül kialakult egy kisebbfajta „kamarilla” Györfly-kollégistákból, akik pártszervezői, osztályvezetői funkciókat töltöttek be, s agitációs és propagandamegízátásokat teljesítettek. Az idő múlásával bekövetkezett eltávolodást Márkus úgy értékelte: Kardos és Erdei között nem lett volna törésig menő konfliktus, ha a kommunista pártvezetés és az odatartozó ifjúsági vezetők el nem döntötték volna, hogy a Nékosz „nem az ő ügyük”.

1956-ban biztosan párhuzamosan haladt a két ember gondolkodása és életútja. Mégsem emlékszem rá, hogy Erdei Ferenc júniusban a Nékosz, vagy októberben a Györfly-kollégium találkozóján részt vett volna. Ott volt viszont 1956 nyarán a Somodi István által szervezett Dózsa György Népi Kollégium összejövetelén, ahol rendkívül erős egyéniségű felesége szemrehányásokkal illette, amiért túlságosan erősen igazodott a Rákosi vezette politikai csoportosuláshoz. Később, októberben államminiszter lett a koalíciós Nagy Imre-kormányban, és tagja annak a delegációnak, amely Maléter Pál vezetésével Tököltre ment tárgyalni a szovjet csapatok kivonásáról. Őt is letartóztatták a küldöttség többi tagjával együtt. De ő volt az egyetlen, akit bizonyos idő elteltével a Fő utcai börtönből kiengedtek. Utóbb a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett.

Lehetséges, hogy ebben a minőségében tette Kardos Lászlónak élete talán legnagyobb gesztusát. Kardos pere, a Nagy Imre-perhez kapcsolódóan, államtitkot képezett; csak ún. dupla nullás ügyvéd védhet-e benne megvádoltakat. A már említett Szamel Lajos jogászprofesszor megtudta, hogy Kardossal közös osztálytársuk, bizonyos Papp Lajos rajta van a dupla nullás ügyvédek listáján. Ajánlotta, hogy neki adjanak megbízást a védelemre, mert vele ő, Szamel Lajos feltűnés nélkül szót tud érteni. Papptól származott az az információ, hogy Kardos László halálos ítélete immár befejezett tény. Akkor elmentem Somodi Istvánhoz, és vele együtt Sipos Gyulához. Ők Erdei Ferencnek továbbították a szörnyű hírt. 2003. november elején tudtam meg, hogy Erdei „a legmagasabb helyen” interveniált Kardos László érdekében. Így lehetséges, hogy Kardos életben maradása Erdei Ferencnek is köszönhető.

Talán ez a motívum is közrejátszott abban, hogy Kardos László 1969-ben, amikor Erdei Ferenc hasnyálmirigyrákkal a Kútvölgyi úti kórházban feküdt, meglátogatta, és az akkor frissiben megjelent, Bakony-

csernyéről szóló könyvéből egy példányt dedikált, és elvitt neki ajándékba. Gondolta, ha valaki, Erdei bizonyára súlyának megfelelően fogja értékelni a munkát, hiszen akkoriban ő volt a református egyház zsinatának világi felügyelője. Valóban így történt. Egy telefon erejéig pozitívan reflektált Kardos László könyvére.

1970-ben Kardos ezt a könyvet nyújtotta be a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, hogy kérje a kandidátusi fokozatot. A bírálóbizottság élén Erdei Ferencet szerette volna látni. Kívánsága teljesült. A nagybeteg tudós és politikus elvállalta a felkérést. A vita előtti zárt ülésre kicsit késve érkezett, és rögtön a következő kérdést szegezte a négy bizottsági tagnak és a két opponensnek: véleményük szerint Kardos megérdemli-e a tudományos fokozatot vagy sem, hiszen művének alapszemlélete az istenhit. Mind a hatan Kardos László mellett foglaltak állást. A vitát az előírt szabályok szerint vezette le, Erdei egyszer még a fegyelmetlen hallgatóságot is megregulázta. A titkos szavazáson „igen”-nel szavazott, mert egyetlen Kardos László elleni voks sem került a szavazatok közé.

Erdei Ferenc és Kardos László kapcsolatát a kandidátusi vita utáni „epilógus” zárta le. Ehhez tudni kell, hogy a Belvárosi kávéház galériáján akkor, 1970-ben, létezett a Sakk eszpresszó. Oda hívtunk 25 embert (mert ennyi volt a terem befogadóképessége) „egy pogácsára és egy pohár borra”. Huszonöt ilyen értelmű kis meghívót gépeltem, és adtam oda a hét bizottsági tagnak, meg 18 más embernek. Erdei Ferenc a meghívást elhárította, és a meghívót eldobta. De mivel tudhatott róla, milyen végzetes a betegsége, úgy gondolhatta: mégiscsak jó lenne Kardos Lászlóval baráttan kezet szorítani. Visszament a bölcsészkar épületébe, ahol a vita folyt, de a színhelyen nem talált már senkit. Így csak a portástól tudta megkérdezni, tud-e róla, hol gyűlt össze a társaság. Ő persze nem tudta. Elindult hát híres lódenkabátjában a Váci utcán gyalog, a Belvárosi kávéházzal éppen ellenkező irányba. Somodi István is akkor látta utoljára.

*

Abban a fejezetben, ahol Kardos László börtönbüntetése utáni tudományos munkásságáról szóltam, említettem: az öt Nékosz-kötet megjelenítésével csupán fél munkát végeztünk, mert a zártnak minősített levéltári anyagokhoz akkor még nem jutottunk hozzá. Ezt a hiányt pótolta Svéd László: *Megforgatott világmegforgatók* című, már többször idézett

könyve. Ez a kötet sok minden miatt fontos; többek között azért is, mert fényt derít Nagy Imre és Kardos László kapcsolatára.

Nagy Imrével a Györffy-kollégisták 1945-ben ismerkedtek meg Debrecenben, a földosztás kapcsán. Tizenkét megyében és nem tudni pontosan, hány járásban ők intézték a földosztást. Egyértelmű: az agrárium megoldandó feladatai, agrárközgazdasági kérdések terelték egy eszmei útra Nagy Imrét és a népi kollégistákat.

A népi kollégium történetét bemutató köteteinkben Nagy Imre még csak szórványosan szerepel. Egy-egy fényképen látható a Györffy-kollégium rendezvényein, az 1948. évi nyári Nékosz-iskolák tanmenetében pedig kötelező olvasmányként szerepel az *Agrárproblémák* című könyve. Mindig tudhatott maga mellett Györffy-kollégistákat. Így például Gyenes Antalt, a Nékosz elnökét, aki a Nékosz-kritika után marósként dolgozott a Láng Gépgyárban, és Nagy Imre a gyárból hívta maga mellé tanársegédnek a Közgazdaság-tudományi Egyetemre. Ügyes-bajos dolgaiban Kovács Sándor volt Györffy-kollégista szinte amolyan titkárként volt a segítségére. 1953 és 1955 közötti miniszterelnöksége idején Kéri József a Minisztertanács párttitkári tisztét töltötte be. Halász József, szintén Györffy-kollégista 1956. október 23-án este mint a Minisztertanács titkárságának a vezetője gépkocsival ment Nagy Imre lakására, hogy elhozza őt a Parlamentbe, a tüntető tömeg követelésére és megnyugtatóására. Kardos Lászlóról Nagy Imre nem feledkezett meg. Amikor a Szikra Könyvkiadó megjelentette a magyar mezőgazdaság fejlődéséről még a Szovjetunióban írt cikkeit, a könyvet a következőképpen dedikálta: „Dr. Kardos Lászlónak, a földreform lelkes hívének és előharcosának. Nagy Imre. 1947. március 15.” Számon tartotta a többi Györffy-kollégistát is, amikor a kollégium javára nagyobb összeget utalt ki a földreformban való részvételük ellentételezéseként még 1945-ben.

De leginkább a sztálinizmus és a rákosizmus elleni fellépés volt az a platform, amely Nagy Imrét és a volt népi kollégistákat egy ideológiai táborba terelte. Az 1949-ben felosztatott Nékosz nem az egyetlen intézményként állt útjában az MDP-nek, hogy egyeduralmát biztonságban tudja. Nem Kardos László volt az egyetlen személy, aki láthatóan nem hajlott meg a pártvezetők akarata előtt. A sok-sok ember között ott volt Nagy Imre is, akit 1949 szeptemberében „jobboldali opportunistá elhajlás” miatt önkritikára kényszerített a mindenható pártvezetés. És folytat volna tovább a perek, a kivégzések, a kitelepítések, az internálások, ha 1953 márciusában Sztálin meg nem hal. Mint a diktatúrák általában, a

szovjet típusú államberendezkedések is kitermelték a maguk ellenzékét. A Szovjetunióban is, nálunk is. 1953. június közepén héttagú küldöttség utazott Moszkvába, köztük volt Nagy Imre. Ott derült ki: a szovjet vezetők úgy ítélték meg, hogy Magyarországon megérett a helyzet a kurzusváltásra, s Nagy Imrét óhajtották a miniszterelnöki székben látni. Július elején az országgyűlés ülésén Nagy Imre meghirdette az „új szakasz” politikáját. Ezzel megkezdődtek a Nagy Imre-féle reformok, a Rákosi-korszak szélsőségeinek lefaragása az iparban, a mezőgazdaságban és az igazságszolgáltatásban. A reformok sokat javítottak az ország hangulatán.

Nagy Imre népszerűsége rohamosan nőtt, és ez az MDP sztálinista vezetőinek nagyon nem tetszett. Megkezdtek a szervezett ellentámadást. Már 1954. július 28-án egy ún. gazdaságpolitikai bizottság alakult, amelyet az új szakasz elleni fellépés központjának szántak. November 21-én megjelent Darvas József: *A túllicitálásról* című cikke a *Szabad Népb*en, támadást indítva az új szakasz politikája, az írók és újságírók reformmozgalma ellen. 1955. február 19-én hivatalos közlemény látott napvilágot Nagy Imre betegségéről, amely álhír ellen Nagy Imre két levélben tiltakozott. Az 1955. március 2–4-én tartott központi vezetőségi ülésén Nagy Imrét elítélték, mint a jobboldali nézetek fő képviselőjét. Az MDP Központi Vezetőségének április 4-i ülésén Nagy Imrét visszahívták a Politikai Bizottságból, míg végül december 3-án kizárták a pártból.⁸

Ezekkel az adminisztratív intézkedésekkel azonban a szellemet már nem lehetett visszadugaszolni a palackba. Közügyek iránt érzékeny írók kezdtek felfigyelni Nagy Imre politikájára. Ennek első írásos megnyilvánulása 1954. október 23-án (!) az *Irodalmi Újság*ban látott napvilágot Déry Tibor: *Nyílt levél Nagy Imréhez* című cikkével.

1955. március 25-én, a Nagy Imre elleni szervezett támadással szinte egy időben megalakult a DISZ Petőfi Köre, Tánczos Gábor, volt Györffy-kollégista vezetésével.

1955 májusában az ellenzéki erők már szinte hálózatot alkottak. A *Szabad Nép* újságíróihoz (Fehér Lajos, Méray Tibor, Lőcsey Pál, Kornai János, Kende Péter, Novobáczky Sándor, Szilvási Lajos, Tardos Tibor, Kövesi Endre, Lénárt Gábor) csatlakoztak néhányan a Lapkiadó Vállalat dolgozói közül is (Gimes Miklós, Losonczy Géza, Szilágyi József és Vásárhelyi Miklós). Dér Ferenc megállapítása szerint 1955 májusában egyre szélesebb körben rokonszenveztek Nagy Imrével. Ideszá-

⁸ Dér Ferenc (szerk.): *Nagy Imre. Egy magyar miniszterelnök*. Pécs, 1993. 49–50., 52., 54.

mítja Aczél Tamást, Benjámin Lászlót, Déry Tibort, Donáth Ferencet, Fazekas Györgyöt, Gyenes Antalt, Hegedüs B. Andrást, Heltai Györgyöt, Kardos Lászlót, Kopácsi Sándort, Litván Györgyöt, Nagy Balázst, Rajk Lászlónét, Schurecz Józsefet, Tánczos Gábort, Újhegyi Gyulát, Újhelyi Szilárdot és Zelk Zoltánt.⁹ Öten közülük népi kollégisták voltak. Arról nem szólva, hogy Gyenes és Kardos mögött potenciálisan ott szorongott több ezer, a saját személyében és falun élő szülei sorsában sérített és megalázott ember is.

A felgerjedt indulatoknak valahol elő kellett törniük. Erre fórumot a Petőfi Kör biztosított 1956 tavaszától, a SZKP XX. kongresszusa után indított vitadélutánjain. A havonta tartott üléseken sorra vették a hazai gazdaság, társadalom, tudomány egy-egy ágát. Akik akkor még nem éltek, vagy kicsik voltak, nem tudják, milyen izgalomban tartották a viták a hazai értelmiségieket és főiskolai diákokat. Itt említjük meg: a Petőfi Kör történetéhez hozzátartozik egy eddig még ismeretlen részlet. Tánczos Gábor 1956 tavaszától rendszeresen látogatta Kardos Lászlót a lakásán, hogy a viták tematikáját vele egyeztesse, hiszen mint volt Györffy-kollégista nagyon jól tudta: egykori igazgatóját szervezésben nehéz túlszárnyalni. Kicsit nyugtalan, kicsit szélsőségekre hajlamos gondolkodásában nagyon sokat segített Kardos László higgadt véleménye vagy egyszerűen csak a fejbólintása. Akár ez, akár az Tánczos számára megnyugtató volt.

Nagy Imre és Kardos László kapcsolatát tárgyalva nem lenne teljes a kép, ha még két eseményről nem emlékeznék meg. Az egyik Nagy Imre születésnapja 1956 júniusában, a másik a Györffy István Kollégium találkozója 1956. október 13-án.

Kardos Lászlót és Gyenes Antalt Nagy Imre születésnapjára veje, Jánosi Ferenc hívta meg telefonon, nyilván azért, mert Nagy Imre magához tartozónak érezte a Nékosz két egykori vezetőjét. Együtt mentek el az Orsó utcai házba, együtt vittek ajándékot, Györffy István *Matyó* című könyvét. Nyilván sokakkal találkoztak és beszélgettek az alatt az egy óra alatt, amíg ott tartózkodtak. Ez azután Kardos László perében vádként fogalmazódott meg.

Az október 13-i Györffy-kollégiumi találkozó megszervezését Halász József, a kollégium egykori titkára vállalta. Hegedüs Andrással (az akkori miniszterelnökkel) ő egyeztette, kiket hívjanak meg a hazai politikusok közül. A megbeszélés értelmében került sor Szalai Béla, Orbán

⁹ Uo. 53.

László, Nonn György, Darvas József, Rajk Lászlóné, Somogyi Miklós, Haraszi Sándor, Veres Péter, Illyés Gyula és Nagy Imre meghívására. A találkozót Halász nyitotta meg, és üdvözölte a megjelenteket, majd Kardos László beszélt, aki értékelte a volt kollégisták 1948–1956 közötti magatartását. Ebből a beszédből idézek körülbelül két oldalt, ami eddig sehol nem jelent meg.

Nagy Imrét aznap „helyezték vissza párttagsági jogaiba”, azaz rehabilitálták, és első útja éppen a volt Györffy-kollégisták közé vezetete. Ott tartózkodása egész idején nyugtalan volt. A kollégisták hiába kérték, nem szólalt fel. Haraszi Sándor, Tánczos Gábor és mások jelenlétében a *Szabad Nép* szerkesztőségével tárgyalt telefonon. Rehabilitációjának másnapi közlése mellett kérte, hogy az ő nyilatkozatát is közöljék, és a nyilatkozat valamilyen részletének korrigálását követelte. A szerkesztőséggel való megbeszélés után távozott a Györffy-kollégium találkozójáról.

S íme a részlet Kardos László beszédéből.

„Az SZKP XX. kongresszusa a mi volt Györffy-kollégistáink számára ilyenformán már nem a szocialista demokrácia hazai megteremtéséért folyó harc kiindulópontja, hanem csak magas színvonalú elvi igazolása, amely mellé most már úgyszólván minden Györffy-kollégistánk végérvényesen elkötelezte magát. – Jellemző egyébként kollégistáink politikai öntudatosodása fent jelzett folyamatára – amely egyébként ilyenformán a dolgok természetes rendjének is megfelel –, hogy legelőbb a nép életével munkájuk vagy törekvéseik folyamán közvetlen kapcsolatban lévő társaink ismerték fel a társadalmi kibontakozás helyes útját, nem szólva azokról, akik a maguk bőrén érezték az elmúlt évek szektás politikájának negatív hatásait. Kevésbé a magasabb funkciókban lévők, akiknek a néppel való közvetlen kapcsolatát és helyes tájékozódását, úgy látszik, szakmunkájuk vagy addigi politikai álláspontjuk terhe gátolta vagy gátolja. Figyelmet érdemel, hogy a Szovjetunióban hosszú ideig távol levők és ezért a hazai viszonyokat kevésbé ismerő társaink eligazodásában ugyanilyen nehézségek voltak észlelhetők. Szeretnők hinni, hogy ez év júliusa után már egyetlen volt Györffy-kollégista politikai gondolkodásában, szakmunkájában, de emberi magatartásában sem fog kísérteni – s ez az utóbbi sem lényegtelen – az 1953 előtti korszak semmilyen maradványa.

A magam által feltett kérdésre tehát következő a válaszom: kollégista társaink – benyomásaim szerint – az elmúlt nyolc esztendő nehéz történelmi vizsgáin általában pozitív eredménnyel vizsgáztak. Nem tudták ugyan kivonni magukat az 1949–1953-as korszak torzító, elembertelenítő hatása alól, egyikük-másikuk méltatlanná is vált elvtársi szolidaritásunkra, de nagy többségükben kételyeik és vívódásaik ellenére megőrizték bizalmukat népünkben, nem veszítették el hitüket pártunk megújításában, s kisebb-nagyobb csorbulások ellenére megőrizték emberségüket és tisztességüket is.

Kedves Barátaim, elnézéseket kérem, hogy üdvözlő szavaim, amelyek baráti együttlétünket lettek volna hivatva bevezetni, ilyen nehézkes politikai deklarációvá

torzultak. De mentsem most engem az, hogy hosszú idő után először újból találkozá-
va veletek, annyi nehézség és csalódás után, a *bizalom* hangján óhajtottam szólni ma-
gunkhoz önmagunkról.

Ugyanez okból kiindulva, mielőtt befejezném megnyitómát, röviden szólni sze-
retnék arról is, mi értelme van ma a mi kollégista szolidaritásunknak, régi barátsá-
gunknak. Felvetem ezt a kérdést, mert egyesek még ma is – régi véleményeket me-
legítve fel ezzel – gyanakvással kísérik barátkozásainkat és holmi kárhozthatandó
elkülönülést látnak benne. Ezekre a gyanakvásokra csak azt felelhetjük, hogy a mi
barátságunk és szolidaritásunk egymás iránt nem elvtelen barátság, amire bizony-
ság egész kollégista múltunk, s az előbb jelzett fejlődésünk útja is. Mi, volt Györffy-
kollégisták, egykoron a hazai szocialista népi értelmiség első, erős, nagyobb létszá-
mú csapatát alkottuk. Szocialistává, marxistává úgy váltunk, hogy előbb osztályél-
ményeinket tudatosítottuk, és a marxista elmélet elsajátítása során számunkra min-
dig is az volt a legfontosabb, hogyan tudjuk azt kamatoztatni népünk számára. Nos!
A mi régi kollégista barátságunknak egyik jelentős vonása éppen ez, a néphez, osz-
tályaink ügyéhez való hűség, amely egyben alapvető kritériuma barátságunknak is.
Ennek folytán a mi kollégista barátságunk nem gyengíti, hanem erősíti pártunk tör-
ténelmi céljai és politikája iránti szolidaritásunkat – természetesen, ha ez a politika
nem kerül ellentétbe a nép érdekeivel! Hiszen éppen ezért volt annak idején, 1953
előtt tragikus számunkra az a konfliktus, amely a pártunk által képviselt politika és
népünk valóságos helyzete között kirobbant, mert a párthűség, a párt tanítása és ve-
zetése iránti hűség ütközött össze népünk érdekei iránti hűségünkkel! Ebből a tény-
ből fakad a mi társadalmi felelősségérzésünk is! Nem akarunk még egyszer olyan
helyzetbe kerülni, mint 1953 előtt és gyakran még utána is, hogy nem mertünk szü-
leink, testvéreink, barátaink szemébe nézni, és tartani kellett hosszú időn keresztül
a hátunkat egy olyan politikáért, amellyel lényegében nem értettünk egyet. Mi nem
akarunk többé sem másnak, sem magunknak hazudni!

A mi régi kollégista barátságunknak tehát ma is az az értelme, mint volt a múlt-
ban, vagyis az, hogy erősítse, segítse mindenkori és jelenlegi harcunkat, amelyet
mindnyájan folytatunk a magunk eszközeivel, a magunk egyéni feltételei között is
népünk felemelkedéséért, a szocialista demokrácia megteremtéséért!

Kedves Barátaim, mielőtt végképp lezárnám soraimat – épp a fentiekhez kap-
csolódva –, szabad legyen kollégista társaim és barátaim figyelmét még egy speciá-
lis ügy érdekében is igénybe vennem, s ez a *kollégiumok ügye*, pontosabban az új kol-
légiumi mozgalom elindításának az ügye. Számunkra, volt györffysták és barátaik
számára már nem és soha nem is volt vitatott kérdés, hogy ifjúságunk hatékony ne-
velésének, talpra állításának egyik alapvető feltétele a kollégiumi nevelési rendszer
újólág való meghonosítása országunkban. El lehet mondani azt is, hogy ez a felis-
merés az utóbbi hónapokban általánossá vált, sok terv és kezdeményezés is szüle-
tett meg ezen a téren, de meg kell mondani, hogy a mozgalom tényleges megindí-
tása még mindig várat magára, és további jelentékeny támogatást igényel. Éppen
ezért nem nélkülözhetjük a régi kollégisták segítségét, s különösen nem a györffys-
táknét, akiket illet az a régi érdem is, hogy az előző kollégiumi mozgalmat ők indítot-
ták el. Kérésem tehát annyi most is, mint 1946-ban, hogy kollégista társaim is egye-
temlegesen az új feltételeknek megfelelően álljanak annak a társadalmi mozgalom-
nak az élére, amely az új kollégium megteremtését szorgalmazza, s vállaljanak ere-

jükhöz mért részt benne. Meggyőződése, hogy hozzájárulástok megkönnyíti egy új – a györfystákéval vetekedő – kollégiumi generáció felnevelődését!

Evvel zárom is mondanivalómat. Kívánom, hogy ez a mai, hosszú idő óta igen-igen óhajtott találkozásunk is járjon hozzá régi barátságunk elmélyüléséhez!"

Kardos László 1956-os tevékenységéről már szoltam, és megemlítettem Nagy Imre kéziratának külföldre juttatásában való részvételét is. A NÉKOSZ-rehabilitáció és az említett kézirat volt az a két sarkalatos vádpont, amelyért perében akár halálos ítéletet is kaphatott volna.

A NÉKOSZ először 1949-ben, a Rajk-perben került a vádlottak padjára. A Rajk ellen kiadott vádiratban a kollégiumi szövetség még „hangfogóval” szerepel. „A Népi Kollégiumok Országos Szövetségén keresztül, melyet Rajk a belügyminisztérium alapjaiból bőven támogatott, kiterjesztették befolyásukat a diákok, az ifjúság egy részére.” Hogy ez a kapcsolat miért és mennyiben „államellenes”, azt Rajk a tárgyaláson a következőképpen ecsetelte, természetesen a koncepció által előírt módon. „Brankovval a NÉKOSZ, a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének különböző ünnepségei alkalmával találkoztam, s egy ilyen ünnepség alkalmával ismerkedtem meg. Később pedig, amikor belügyminiszter lettem, 1946 tavaszától ő, mint a jugoszláv katonai misszióinak akkor a vezetője, gyakran felkeresett engem a belügyminisztériumban. Már a NÉKOSZ-ismeretségem alkalmával is nagyon kiemelte a NÉKOSZ-nak a helyes politikai vonalát. Helyesnek tartotta a NÉKOSZ politikáját azért, mert nacionalista alapokon állott, és utalt arra, hogy a NÉKOSZ kicsiben az, ami a nagy jugoszláv ifjúsági mozgalom fejlettebb formában, ugyancsak nacionalista alapon.”¹⁰ Ebben a perben a kollégiumi szövetséget elmarasztalták egy nézet miatt, amely nem is volt igaz, és amely miatt demokráciában senkit sem állítanak bíróság elé.

1957. július 18-án hosszasán faggatták Nagy Imrét a börtönben a Nékosszal és Kardos Lászlóval való kapcsolatáról. A kihallgatási jegyzőkönyvet teljes egészében közzétette Svéd László már többször említett dokumentumkötetében. Két részletet mégis idézek belőle, s mint látható, a mondottak értelmezéséből éppen úgy hiányzik az ítélethez szükséges „bűntény”, mint a Rajk-perben.

„*Felelet (Nagy Imréé):* Kardos Lászlóval politikai kapcsolatam nem volt. 1945 tavaszán küldtem ki, ha jól emlékszem, Tolna vagy Baranya megyébe a földreformmal kapcsolatban megyei miniszteri megbízottnak. Abban az időben kaptam tőle több,

¹⁰ Rajk László és társai a népbíróság előtt. Budapest, é. n. 48.

a földreform végrehajtására vonatkozó jelentést, de a későbbi évek során, egészen a legutóbbi időkig, Kardossal nem volt semmiféle politikai kapcsolatom.

Kérdés: Minek alapján javasolta Ön Kardos Lászlót az ellenforradalom ideje alatt oktatásügyi miniszternek?

Felelet: Emlékezetem szerint Kardos Lászlót oktatásügyi miniszternek Losonczy Géza javasolta, amivel azonban én egyetértettem. Az elgondolás az volt, hogy a fiatalság, főképpen győrfysták köréből, akik az államélet különböző területein legtöbb vezető funkciókban tevékenykedtek és jó munkát végeztek – a kormányban képviselve legyenek.”

És még egy felelet Nagy Imrétől a NÉKOSZ rehabilitációjával kapcsolatban: „A NÉKOSZ rehabilitációjáról és újjászületéséről a csoportnak nem volt egyöntetű kialakult véleménye, ezt a kérdést így nem értékeltük. Nekem személy szerint, de elvbarátaim közül másoknak is, az volt a véleményünk, hogy a NÉKOSZ a múltban, sok hibája és az ott történt visszaélések ellenére is, rendkívül hasznos és jó munkát végzett a fiatalság nevelése terén. Az a módszer, amely a NÉKOSZ munkáját jellemezte, véleményem szerint bevált, főképpen azáltal, hogy a kollégiumi rendszerrel a közösségi szellemet az ifjúság körében komolyan előrevitette. Politikai szempontból is beigazolta, hogy a népi demokrácia iránt hű, fiatal értelmiséget nevel, és tanulmányi szempontból is eredményesnek mondható a működése. Egyébként ezzel kapcsolatban meg kívánom jegyezni, hogy a párt értékelése is azonos volt ezzel, sőt, ha jól emlékszem, azt a tapasztalatot, amit a NÉKOSZ és a Győrfy-kollégium munkája Magyarországon nyújtott, nyilvánvalóan az elkövetett hibák kiküszöbölésével, de a Szovjetunióban is felvetették, és alkalmazását helyesnek találták.”¹¹

Mindezek ellenére a bíróság mégis úgy foglalt állást, hogy a NÉKOSZ újjászervezésével Kardos László kimerítette a Népköztársaság elleni összeesküvés bűntettét, Nagy Imre írásainak külföldre juttatásával pedig a hazaárulást.

Az ügy lezárásaként idézek Levendel Lászlónak a *Tiszatáj* 1990. 2. számában megjelent cikkéből:

„Kardos László megtörhetetlen ember- és életszeretetének sugárzását közvetlenül csak évek múlva érezhettem. A börtönből szabadulva megkeresett, és beszélgetésünk közben megdöbbenően figyeltem gondolkodását: mindent ott akart folytatni, ahol abbahagyta. Minden érdekelt, és magáról, börtöneveiről nem beszélt. Ezt mondtam is, mire ő azt felelte: – Ne felejtse el, hogy időközben megéltem életem legboldogabb napját, az ítélethirdetést: életfogytiglanra ítélték.”

*

¹¹ Svéd László: i. m. 434–436.

Illyés Gyulára nem véletlenül mondták: már életében klasszikussá vált. Úgy gondolom, nincs olyan volt népi kollégista, akire ne hatott volna eszmevilága. Gondoljunk csak a mozgalom jelmondatára, a veretes disztichonra:

Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal
kellene: honnan jössz, – azzal ecsém: hova mész!

Illyés Gyula ily módon egy fiatal számára az életprogram irányát határozza meg. És ez a két verssor rendszeresen olvasható volt minden kollégiumban vagy a faliújságon, vagy egy-egy szobaszövetkezet falán emlékeztetőül.

Lapozgatva „nagy kötetünket”, Illyés kollégiumi jelenlétét más formában is érzékelhetjük. Ott volt, amikor versét vagy prózáját olvasták, amikor újságot szerkesztettek vagy írtak, amikor kollégiumokat szerveztek, amikor a kollégisták között volt, és nem előadást tartott nekik, hanem beszélgetett velük, amikor erkölcsi vagy hazafias kérdésekről cseréltek eszmét...

A pusztáról származó, s a továbbtanulást szorgalmazó író a következőket mondta fiatalabb osztályos társainak 1942-ben. „Nem akadályozhatjuk meg, hogy ha mód kínálkozik, a parasztság ne küldje felsőbb rétegekbe gyermekeit. Csak azt próbáljuk elérni, hogy ezek a felkerült fiúk ne janicsárok legyenek, ne árulók, ne önnön testvéreik sa nyargatói.

Ez a súlyosabb és gyötrelmesebb feladat. Mert hisz a janicsárok sem maguk felelhetnek árulásukért. A parasztságból kikerült és elpártolt fiúk sem szörnyszülöttek. Éppen csak nem hősök.

Hisz apjuk, anyjuk kívánja, hogy minél igazibb úr legyen belőlük. Hisz a társadalom megköveteli, hogy olyanok legyenek, amilyenek nagyrészt valóban lesznek is.

Hogy mégis mások legyenek, konokul kitartsanak, azt csak olyan eszményi fogalmak kívánják, mint becsület, hűség, igazságérzet.

Az egész népiúró-mozgalom ezeken a fogalmakon nyugszik, különben csak nagyarányú klikk vagy zsákmányra való szövetkezés volna.

Tennivalónk csak egy lehet: úgy ereszteni el fiainkat, hogy ezeket a fogalmakat kövessék. Hogy tudják állni a sarat – a lelkük egyenességéért. Hogy inkább pusztuljanak el, hogysem árulók legyenek.

Így következhet be, amiről ma annyit hallunk, hogy a nép megfrissíti az egész társadalmat. Mert hogy frissítheti meg? A vérével, az izomerejével, az egészségével!

Mindezek szavak, s ilyenre nincs is szüksége a megjavítandó rétegeknek. Társadalomjavításhoz elsősorban erkölcsi felsőbbrendűség kellett minden időben.”¹²

Hasonlóképpen nyilatkozott, amikor 1943. március 20-án a Györffy István Kollégiumban járt, és beszélgetett a diákokkal. Erről Szűcs Gábor naplójegyzetéből idézek. „Mi, paraszti progresszió: kis erőt képviselünk. Azért is, mert nézeteink szerint is megosztottak vagyunk. A nincstelen és a birtokos paraszt, a birtokos parasztok szegényebbje és módosabbja: más a vágya, akarata. Ezért is megosztott a parasztság ereje; országos folyamat, hogy mindenki megy a faluból. Ez nem hat előnyösen.

Pedig mégis tenni kell. A parasztság sorsának megváltoztatása, ha nagy áldozat árán is, de lehetséges. Ezt az áldozatot meg kell hozni. A mezőgazdaság átszervezése nem történik majd zavar nélkül, de nem kétséges, hogy ez sokkal kisebb lesz, mint az átszervezésből eredő haszon. A termőföld hozama 60 év alatt alig 5%-kal emelkedett csak. Kertgazdálkodás, okos iparosítás, sokkal több eredménnyel kecsegtet.”¹³

Hazafiságból mutatott példát Illyés akkor, amikor 1943. március 15-én a Parasztszövetség tagjaival, a Györffy-kollégium diákjaival, a parasztság és a munkásság íróival (Darvas, Erdei, Földeák, Kovács Imre, László Gyula és Vaád Ferenc) együtt megkoszorúzta Petőfi Sándor szobrát. Ez akkoriban, miként ismeretes, baloldali demonstráció volt. És ott volt a Parasztszövetség Földmunkás Szakosztálya alakuló közgyűlésén, 1943. május 9-én Veres Péterrel, Kovács Imrével, Darvas Józseffel és a Györffy-kollégistákkal együtt.¹⁴ Nem hiányzott a Magyar Történelmi Emlékbizottság üléseiről sem.

1945 után, lévén a földreform lelkes híve, miként már írtuk, ott volt a helyszínen, amikor szülőföldjén, Rácegrespusztán Kardos László kormánybiztossága idején az urasági cselédek az első karókat levertek, és ezzel elindították a földreformot.

Egy héttel a népi kollégiumi mozgalom megindítása után, 1946. július 17-én Illyés Gyula kiáltványt tett közzé a parasztság művelődése ügyében. Nem vitás, a szöveg írása közben a minta, a Györffy-kollégium ott lehetett a gondolataiban, mert többször is hivatkozik rá. „A magyar falusi iskolákban épp csak lézengenek a gyerekek; a magyar

¹² *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949.* 131.

¹³ Uo. 192.

¹⁴ Uo. 242.

gimnáziumokban kevesebb a parasztszármazék, mint valaha; a magyar egyetemekről az idén csaknem kétezer vidéki diákot kergetett vissza a falujába a nélkülözés. S nem él a parasztság a művelődés új alkalmával sem. [...] Minderről a legmeggrázóbb képet maga a közoktatásügyi miniszter tárta az ország elé legutóbbi debreceni beszédében. Erről adott hangot a Györfly-kollégium évváró jelentése is.”¹⁵ A megoldást a kiáltvány hét pontban foglalja össze. Az első: a középiskolát és a dolgozók iskoláját ki kell vinni a falvakba. A második: a városokban tanulóotthonokat kell létesíteni, testvéri együttműködésben a népi kollégiumokkal. Minél több középfokú mezőgazdasági iskolát kell szervezni, népfőiskolát, népegyetemet működtetni, rövid egyetemi tanfolyamokat szervezni, hogy a parasztság minél hamarabb megkapja a neki való új értelmiséget. És a zárómondat: „Így leszünk már mindnyájan méltók a szabadságra, arra a szabad és emberi hazára, amelynek képét nagyjaink elibénk írták.”¹⁶

Saját ügyén kívül „testvéri együttműködéssel” támogatta a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat is, amely testület magában foglalta a köztársasági elnököt mint fővédnököt, és a négy koalíciós párt elnökét. A mozgalom szervezett egy úgynevezett elnöki tanácsot is, amelybe politikusokat, a tudományos és művészeti élet kiválóságait kérte fel tagnak. Ez utóbbiak között volt Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kodály Zoltán, Lukács György, Ortutay Gyula és Szentgyörgyi Albert. A mozgalom ügyvezető elnöke Darvas József lett.¹⁷

Illyés Gyula olykor személyes jelenlétével is segítette a kollégiumi mozgalmat. Sajnos, 1956-ban a Magyar Országos Levéltárban elégett a teljes Nékosz-anyag, amely bizonyára megőrizte több látogatásának emlékét is. Ennek híján csak sárvári látogatásáról tudunk szólni, amelyről a Vas megyei Levéltárban maradtak fenn iratok. Képzelsen el a kedves olvasó egy maroknyi, 19 diákból álló kicsiny közösséget, amely 1946 első felében a kollégiumi szövetségtől kapott mindössze 4100 forinttal tudott gazdálkodni. Mit jelentett ennek a nélkülöző tizenéves diákcsoportnak 1946 novemberében Keresztúry Dezső kultuszminiszter és Illyés Gyula látogatása? A két magas rangú vendég együtt ebédelt a kollégistákkal a közös asztalnál, s ez roppant mértékben megnövelte a kollégisták önbizalmát és a mozgalom tekintélyét. A kisdíákok ettől

¹⁵ Uo. 550–551.

¹⁶ Uo. 551–552.

¹⁷ Uo. 557.

kezdve kezdték érezni, hogy a kollégium ügye nemcsak helyi, hanem országos méretű ügy is. S láss csodát! 1947-ben a diáklétszám felugrott 35-re, és Sárvár nagyközség is több mint 2000 forinttal támogatta az intézményt.¹⁸

Kardos László és Illyés Gyula kapcsolatában nagy szünet következik. A Nékoszt megszüntették, a baráti szálakat szétszaggatták, az országra rákényszerítették az idegen mintákat. 1956 októberéből sok minden emlékezetes marad azoknak, akik átélték. És ezek között az emlékek között kitüntetett helyen áll a bravúros *Egy mondat a zsarnokságról* című Illyés-poéma. Hivatásos irodalomtörténészek tudnák megmondani: létezik-e a világirodalomban hasonló mestermű?

1963 májusában lemeheztünk egy hétre a bátyámék tulajdonában Tihany-Halásztelepen levő villájába. Ennek a kis teleknek az volt a nevezetessége, hogy csupán az országút választotta el a Balatontól, egy stég is volt előtte, és telekszomszédságban volt Illyésékkal. Kardos László boldog volt lent és vidám, még nem volt két hónapja, hogy bezárult a háta mögött a börtönkapu. Nagyon szeretett volna Illyés Gyulával találkozni, de hívás nélkül nem akart a házába beállítani. A negyedik nap Illyés jött fürdeni. Én láttam meg az ablakból. Gyorsan utánamentünk a Balaton-partra. Mondhatom, Illyés Gyula nagyot nézett, amikor meglátott minket. Kérdezte is, hogyan kerültünk oda, ahol májusban még a madár is ritka vendég. Megölelte Kardos Lászlót, megpaskolta a hátát, és végignézte, vajon nem ártott-e meg neki a börtönélet. Mondta is Kardos, hogy nem régóta szabad ember, és lám, máris itt lehet a magyar tengernél. Illyés még mindig a hátán tartotta a kezét, mintha ölelné megkerült fiát, és egyszer csak huncut arckifejezéssel azt kérdezte tőle: „Mondd, Lacikám, megérte?” Kardos csodálkozva tekintett rá, és a kérdésre kérdéssel felelt. „Miért kérdezed ezt tőlem, Gyulám, te, aki megírtad a *Fáklyalángot*?” A válaszra mind a ketten elnevettek magukat, s elindultak befelé a vízbe. Másnap délutánra meghívott minket a házába. Végigjártuk a szobákat, megmutatta a hátsó kisházat is, ahova engedélye nélkül még a családtagok sem léphettek be, mert ott szeretett és tudott dolgozni. Ha jól emlékszem, szerény halvacсора és néhány börtönélmény elmondása után mentünk haza, a szomszédba.

1976-ban vagyunk immár, december 1-jén. Nagy nap volt ez a volt kollégisták életében. Délelőtt tudományos ülésen vehettek részt az

¹⁸ Uo. 678–679. Vas megyei Levéltár. A sárvári Bartók Béla Népi Kollégium iratai. 72/1947.

MTA dísztermében, délután a volt képzőművész kollégisták kiállítása nyílt meg a Nemzeti Galériában, és este 7 órakor ünnepi est volt a Madách Színházban. Sokan felléptek. Többek között Illyés Gyula is szólt a jelenlévőkhöz. Beszéde megjelent az *Új Tükör* című képes hetilapban, majd bekerült az említett dokumentumkötetünkbe is. Igazi, nehéz olvasmány. A kor „divatja” szerint a sorok közötti gondolatokra kell odafigyelni, és úgy is kell tanulmányozni, mint a korabeli Illyés-szövegeket. Neki, az ország elismert kiválóságának elnéztek olyan gondolatokat, amelyekért másokat netán megbüntettek volna. Említett cikkében három megállapítása figyelemre méltó. Az első, hogy a volt kollégisták-ból nem lett nemzedék. „Eltűnt az a korosztály, amelynek a NEKOSZ lehetett volna a törzsgárdája. Fiatalon, olyan idősén, mint Petőfi és Vasvári, nem jutott szerephez. De itt van férfiként, benőtt fejlággyal, sőt beforrt fejszekkel. És most mintha ilyenén is kiművelt főket kívánna az idő is.” Mire is? Nemzetköziségre és hazafiságra.

„A múlt század legjobbjai, a »világszabadság« meghirdetői azt hitték, hogy már századunk testvérrien egyesült nemzetek százada lesz, hogy a világforradalom már az első háború után megteremt olyan nemzetköziséget, mely a maga materiális alapozottságával tartósabb lesz a vallások kereteinél is.

És mivel kell szembenéznünk?

Világszerte az emberiség anyanyelvi és etnikai keretekbe tömörülve valósítgatja a századra hárult nagy feladatokat, elsősorban az ember ember által való kizsákmányolásának és bármi megkülönböztetésének megszüntetését. Ez a törekvés oly mértékben növekszik, hogy már nemcsak országok és nemzetek, hanem néptöredékek, százezres nyelvcsoportok igénylik, hogy ezt a feladatot saját keretükben teljesítsék. Aki bízik abban, hogy az emberi fajta végül nemzetközi lesz – azaz international sera le genre humain¹⁹ –, az annyi csalódás után végső hitét abba vetheti, hogy a világszabadságnak mégiscsak fölrakandó épülete az így külön-külön kigyúrt téglákból kaphat biztos alapot. Ha azok összeilleszthetők lesznek, nemcsak formára, hanem anyagra is.”

A sok, feloldandó képes beszéd végén az utolsó bekezdésben egyértelműen szól a volt kollégistákról, a következőképpen.

„Én láttalak benneteket annak idején a Királyi Pál utcai szálláson hevílni, de derékgig meztelenül követ csákányozni is balkáni hegyek vízerőmű-építésén. Az »ifúság« szóra bennem nem az a kép merül föl, hogy valaki a tv-ben harminc év előtti szaxofont harsogtat, és negyvenéves férfiként fart riszál. Van vállalás, amely távol tartja a vénülést, és halálunk percéig szép mulatság, férfimunka lehet.”

¹⁹ Nemzetközivé válik a nemzet.

1978. november 12-én ünnepeltük Kardos László 60. születésnapját. A Kertészeti Egyetem kollégiumában gyűlt össze vagy 200 ember. A meghívottak között ott voltak néhányan az osztálytársai közül, volt kollégisták, értelmiségiek, írók, költők, politikusok, ötvenhatosok. És ott volt Illyés Gyula is. Őt a rendezők az ülés elnökségébe ültették le. Nem emlékszem arra, hogy szólt volna a jelenlévőkhöz. 76 éves volt akkor. Talán már a bor sem eshetett neki nagyon jól. Mert a fényképek tanúsága szerint, amikor Halász Józsefnek, a kollégium egykori titkárnak a felköszöntőjére és Kardos László egészségére ittak, Illyés csücsöritette a száját, és csak megjátszotta az ivást.

Hogy mit jelentett Kardos László és a volt népi kollégisták számára Illyés Gyula, azt senki és semmi elmondani szebben nem tudja, mint az a levél, amellyel Kardos László felköszöntette 1972-ben Illyés Gyulát, a 70. születésnapja alkalmával. Vallomás ez az országhoz, a magyarsághoz való kötődésről.

„Kedves Gyulám,

születésnapod kerek évfordulóján engedd meg nekem, és velem együtt – bizony – sok-sok ezer volt népi kollégista barátodnak, hívednek és tisztelődnak – szűkebb nagycsaládodnak –, hogy mi is őszinte örömmel csatlakozunk az e napokban Téged ünneplők és köszöntők országnyi táborához. Őszinte örömmel, hogy erőben, egészségben, jó kedélyállapotban tudunk, és hogy Veled együtt tisztességben-becsületben megértük ezt a nem közönséges napot. Lehet, gondolom, hogy Te némi rezignációval viseled el ezt az évfordulót, már éveid számának keservesen kerek volta miatt is, de remélem, derűvel és örömmel is, mivelhogy minden okod megvan rá: ételleddel és munkáddal egy egész ország jobbik felének becsülését és szeretetét érdemelted ki. Nos, ehhez van okom-okunk szólni születésed napja ürügyén is. Egy-szer már – és mikor máskor? ha nem most, amikor az ötvenesek, a népi szemérmesség indokolt félretételével, köszönhetik a hetvenévest, az öccsök a bátyjukat – el kell mondani, hogy nemzedékünk nagyon sokat, gyakran a legtöbbet köszönhetette és köszönheti Neked.

A Te félt életed a hozzánk közel esőbb, a mi életünk nagyobb része volt. Úgy értsd: szerves része. Generációnk legidősebbjei, köztük magam is, akkor kezdtünk tudatosabban eszmélni, amikor Te már férfikorodban lépegettél, fiatalabbjai pedig annak delén. A harmincas évek derekán, amikor mi 18–20 éves diákok, a fővárosban nagy idegenül körülnézegettünk, bizony nem sok vigasztalót láttunk ezen a kis Magyarországon. Egymásról sem nagyon tudtunk, s azt még kevésbé: merre? hogyan? Az otthon nagyon távol húzódott, mélyen lent, és mi itt „fenn” igencsak félénken és tétován meresztgettük a szemünket. És akkor pillantottunk meg benneteket, Téged is. A ráérezés és a rátalálás örömeivel fedezte fel nemzedékünk, hogy itt fent sincs egyedül és idegenül. A népfiai, lám, a polgári lét sűrű és nehéz közegében is felszínre bukkanhatnak, és képességüknek megfelelő helyet verekedhetnek ki maguknak. És ami lényegesebb: úgy, hogy magukat, múltjukat, élményeiket, képességeiket, a lent lévők reményeit és szenvedélyeit sem kell eltitolniuk vagy megtagadniuk. Ev-

vel a felismeréssel minden világosabb és talán kissé könnyebb is lett számunkra. A harmincas évek végére táborrá, majd kollégiummá szerveződött népi diákok kis csapata már úgy tekintett Rád és kevés néhányatokra, frókra, művészekre, népi értelmiségiekre és alkotó értelmiségi nívóra vergődött parasztokra, mint csoportos meglétük önigazolására, mint olyanokra, akiknek nézetei, vitái irányt adók, útmutatók voltak számára, magatartásuk meg követendő példa. Rád különösen büszkék voltunk. Idősebb bátyánkat láttuk Benned, amolyan magányos népi kollégistát, aki jóval előttünk járta végig azt az utat, amelyen tisztességgel végigmenni a mi becs-vágyunk és önbecsülésünk is sarkallt. Írásaid, költeményeid helyettünk és számunkra fogalmazták meg, mi a kötelességünk osztályostársainkkal szemben, mi a kötelességünk népünkkel, nemzeti közösségünkkel szemben. Külön gyarapodás volt számunkra, hogy Benned, az alkotó nemzeti művészen az európaiat is felfedezhettük és tisztelhetjük, és a kettő együttesében a progresszív értelmiségit és a forradalmárt is. Mindezek folytán számunkra nemcsak az író és költő voltál, akinek a művészetében egyszerűen csak gyönyörködtünk, hanem az az író és az a költő, aki az idősebb családtag tekintélyével és szeretetével oktatgatja és nevelgeti a család fiatalabbjait. Írásaid, verseid mondanivalóját – és persze szépségét – belülről éltük át, s így vált az legszemélyesebb élményünkkel később is, mindvégig, maiglan...

És minden hatott, szívet melegített, sarkalt, termékenyített... Nem véletlenül röppent fel a negvenes évek elején egykori kollégiumunk homlokára jelmondatként vált distichonod, mint ahogy nem véletlenül a Te verseidet, esszéidet és publicisztikádat olvastuk éveken át a leggyakrabban a parasztfőiskolások közösségeiben, a parasztközgyűlésein, kollégiumi összejöveteleinken és más legális, majd illegális találkozókon. Ezekben a hónapokban fejeztük be a volt népi kollégisták évtizedes élet-történetét megleveníteni szándékozó dokumentumkötetünket, az egykori írók között bukkantunk rá egy 1943-ból származó becses kérdőív-kötegre, közel másfélszáz népfőiskolai diák vallomására. Az egyik kérdésre: milyen írók és költők hatottak rád a legmélyebben, kik mutatnak utat neked? – a legtöbben emlegetettek között szerepel a neved... Persze mások is hatottak ránk, neveltek, okítottak, becsültek bennünket, s talán gyakrabban is fordultak meg körülünk; magunk is embert faragtunk magunkból, rajongtunk másokért is, sőt áldoztunk korábbi és követendőbb isteneknek is, az egyre nehezebb idők, a háborús évek, az élet komolysága, a népi önvédelem hozták magukkal, kérlelhetetlenül és helyesen is... A nemzeti és osztályelkötelezettséget kevesen vették akkoriban komolyabban a mi gyerekeinknél... és nem vallottunk tégyent... Nem. De az akkori magatartásunkban és helytállásunkban is benne volt a Te alapozó tevékenység hatása és az a biztos és megnyugtató tudat: velünk vagy.

A háború után Veled együtt vetettük bele magunkat egy új, szabadabb ország és egy emberségesebb társadalom megteremtésének munkájába, nem kevés lelkesedéssel és bizakodással. És nem kevés eredménnyel. Hogy csak egy lényegeset emeljek ki: a Te derekas munkád is benne van abban, hogy esztendőik alatt nem kis részt nyitottunk a kultúra felé sok ezernyi paraszt és munkásszármazású diáknak, akik rövidesen a Te jeligévé vált útmutatásod értelmében vették át hajdani örökségték leglényegesebbjét: osztályaik iránti forradalmi hűséget, a népi-nemzeti elkötelezettség szellemét és az egyetemes emberi humánus tisztetét. Aztán még sok mindent csináltunk, és még több történt velünk. Nem kevés rossz is. Te hamarabb elkedvetlenedtetél és kiváltál. A mi tízezernyi népi diákságunk töretlen lelkesedéssel tanult és

dolgozott tovább. Fájlaltuk, hogy nem voltál köztünk és velünk, és volt idő, amikor – nagy naiv bizakodásunkban és önteltségünkben – azt hittük: nem is egy úton járunk. De azért félszeggel oda-odasandítottunk: mit is csinálsz? Aztán szétszórtunk, és nehéz esztendőök jártak ránk is. És akkor egyre fontosabb lettél számunka, egyre fontosabbak írásaid, verseid. A szépség mellett nem kevés bölcsességet fedeztünk fel bennük, és kínos örömmel vállaltuk el, hogy sokban Neked volt igazad. Megint tanulhattunk Tőled. Sokunkon azonban már az okulás sem segített: túl a reményen és a katasztrófán már csak vigasztalást és bizakodást nyújthatott poézised – hosszú ideig szűk négy fal között. Emlékszem: '61 karácsonyán milyen igaz örömmel faltuk az *Új versek* hozzánk jutott sorait, igazi ingyen lakoma volt.

Azóta itthon... azóta minden másként van, sok minden elrendeződött, sok minden nyitva áll, sok minden aggasztó-sürgősen válaszra, megoldásra vár. Nyilván mi sem vonhatjuk ki magunkat az alól a kötelesség alól, hogy helyzetünk és képességünk szerint újfent részt vegyünk társadalmunk aktuális problémáinak megoldásában, amaz elkötelezettség szellemében is, amely egész eddigi életünkre rányomta bélyegét. És ebben is Tőled nyertünk és nyerünk biztatást és példát. Az utóbbi évtizedben életed legszebb és legbölcsőbb írásaival, drámáival, verseivel ajándékoztál meg bennünket, olyan bőségben, hogy örömnél csak csodálkozásunk nagyobb. Munkásságod erkölcsi és szellemi hatása alól a társadalmi-szellemi problémákra valamennyire is érzékenyebbek nem is vonhatják ki magukat. Így legkevésbé a mi egykori nemzedékünk negyvenesei és ötvenesei. És ezt így is tapasztalom. A múlt esztendőben az említett népi értelmiségtörténet kapcsán ezer volt népi kollégistánk töltött ki egy-egy vaskos kérdőív-füzetet. A feldolgozott hatalmas anyagból derül ki, hogy ez a generáció többségében maiglan megőrizte egykori szép terheltségét: közéleti szenvedélyét, a népi nemzeti kérdések iránti érzékenységét, társadalmi felelősségérzetét, népi tisztességét és humánusát. Nem kétséges előttem, hogy nem kis mértékben egykori társadalmi tevékenységek eredményeképpen is, de a Te napjainkig szüntelenül tartó szellemi és erkölcsi magatartásod hatásaként is. A mai fiatalabb korosztályokról nem tudok általánosan hiteleset mondani, de annyit igen, hogy kisebb csoportjainkban eleven az érdeklődés művészeted iránt és az azonosulni-tudás annak erkölcsi-szellemi tartalmával.

Kedves Gyulám,

ennyit éreztem szíves és elengedhetetlen kötelességemnek elmondani magam és sokunk nevében 70. születésnapod évfordulóján: emlékezőként is, tisztelgőként is, de kívált köszönetképpen egykori és későbbi fejlődésünkhöz, emberi helytállásunkhoz adott akart és akaratlan – maiglan tartó – hozzájárulásodért. Világunkban manapság kevés a tiszta öröm; az mindenképpen ilyen, hogy Te itt vagy közöttünk-velünk erőben, egészségben, és szinte naponként tapasztalhatjuk alkotókedved töretlenségét. Szívből kívánjuk, hogy ez még így tartson nagyon-nagyon sokáig mindnyájunk és kedves családod kedvére és örömére.

Isten éltesen, Gyulánk!

Budapest, 1972. november 2.

Kardos László"

Könyvdedikációkról és azok kapcsán egyről-másról

A Kardos Lászlónak dedikált könyveket lapozgatva feltűnt: milyen sokban csak egyetlen szó az ajánlás: szeretettel... Vajon a világon hány könyvet dedikáltak hasonlóképpen? Százezres, milliós lehet a nagyságrendjük? És ha az mind úgy lenne igaz, vajon nem lenne jobb a világ? Hiszen ez az embertől emberig terjedő érzés második világhálóként fonhatná körül a Földet. És a világ mégsem javul!

A sok hasonló módon ajánlott könyv között találtam egy különöset, Szabó Ferenc *A szeretet hullámhosszán. Miért élünk, miért hiszünk?* című művét (Róma, 1977). És a dedikáció: „Kardos Lacinak szeretettel Sz. Feri. Róma, 1977. 9. 5.” Szeretettel a szeretet hullámhosszán. De hát ki is ez a Szabó Feri? Kénytelen vagyok egy 2000-ben nekem írt dedikációjával válaszolni a kérdésre. „Pogány Máriának, emlékezve Kardos Lacira, egy volt kollégista jezsuita Szabó Ferenc.” (Az ajánlott könyv címe: *Két végtelen között, Pascaltól Theilhard de Chardinig. Naplójegyzetek és tanulmányok*. Budapest, 1999.) A jezsuita Szabó Ferenc egy évig volt középiskolás népi kollégista Zalaegerszegen. De mivel pap szeretett volna lenni, elhagyta a kollégiumot és az országot is. Franciaországba került, ott tanult, majd Rómába vitte a sorsa. Évtizedekig ő volt a Vatikáni Rádió magyar adásának a vezetője, s a Triznya-kocsmá hűséges látogatója. 1972-ben, amikor először találkozott Kardos Lászlóval, kiderült, hogy szép emléket őriz népi kollégista múltjáról. Nem felejtette el sem a Nékosz-indulót, sem a népdalokat, amelyeket a kollégiumban tanult. A Triznya-kocsmában is általában ő intonálta az énekeket, kitűnő hangja és hallása volt.

Ha már Rómánál tartunk, elmondhatom: Kardos László nagyon alacsony színvonalú olasz ösztöndíjat pályázott és nyert el 1972-ben. Akkor már publikálta Bakonyecsernye vallásos életéről szóló könyvét, és úgy gondolta: vallásos témát fog kutatni a mélységesen katolikus Itáliában is. Igen ám, de nem a katolicizmus, hanem a protestantizmus tör-

ténete érdekelte ott is. Ismeretes, hogy a franciaországi Szent Bertalan-éjszaka után a menekülő protestánsok részben Svájcban, részben Itália északi területein, a völgyekben találtak új otthonra. Meg Kardosnak Itáliában van a „szülővárosa” is. Gyakran mondogatta: „nekem van egy szülőfalum, Tótkeresztúr, és egy szülővárosom, Firenze, mert ott születtem újjá.” Firenzében először 1939-ben járt, akkor még mint egyetemista, s 33 év után nyílt újra alkalma szembesülni „szülővárosával”, amelyre nagyon is készült. Boldog volt Rómában is, Firenzében is, elemében volt, bármerre járt, bárkivel beszélgetett, elbűvölte az embereket. Így nem csoda, hogy Békés Gellért bencés szerzetes is megajándékozta egy könyvvel, mégpedig az általa és Dalos Patrích által fordított Újszövetséggel. A Biblia modern nyelvre történő fordítását XII. Pius pápa rendelte el, s az első kiadás már 1955-ben napvilágot látott. A példány, amelyet Kardos László kapott, a hatodik kiadás volt, és 1971-ben jelent meg, belső címlapja szerint Rómában. A belső címlap hátlapján az áll: „Az Akadémiai Nyomda és Könyvkiadó fototechnikai utánnyomása, Graz”.

1970-ben, amikor Kardos László piros útlevéllel már utazhatott a népi demokráciákba, elkerült Erdélybe is. Ott találkozott Balogh Edgárral, aki kedves könyvét, a számára legtöbbet jelentő József Attila-válogatást a következőképpen ajánlotta: „Kardos Lászlónak megújult barátsággal és új programokról álmodva. Kolozsvár, 1970. szeptember 15., Balogh Edgár.”

Bereményi Gézával és feleségével, Balás Eszter szobrászművésszel Kardos László 1976-ban Rómában ismerkedett meg. Ezen a barátságon nyugszik Bereményi Géza *Legendárium* című könyvének dedikációja: „Kardos Lászlónak töretlen és elévülhetetlen tisztelettel. Bereményi Géza. 1978. február 22.” Balás Eszter portrét készített Kardos Lászlóról. Sokat járt hozzá modellt ülni, mert „nehéz” fejét nehéz volt szoborra merevíteni. Kardos László úgy halt meg, hogy a portré nem készült el végleg. Fényképek alapján fejezte be az alkotást a művésznő. 2001 nyarán a szobor a népi írók vésztő-mágori szoborparkjába került, Féja Géza és Kovács Imre közé.

Csanádi Imre 1945 előtt Győrffy-kollégista volt. 1945-ben Székesfehérváron az utcán elfogták, és elvitték „malenkij robotra”; csak 1948 után tért haza. Zárkózott és bizalmatlan ember volt, de akiket megszeretett, azokhoz tűzön-vízen át ragaszkodott. Kardos Lászlót megszerette, sőt tisztelte, s általa engem is elfogadott, olykor bizalmasának is. Magánéletében átélte kétségeit, gyötrődéseit nehézkesen fogalmazva mondta, miközben versei stílusremek. 1963-ban, Kardos László sza-

badulásának évében jelent meg *Ördögök szekerén* című kötete. Ajánlása: „Kardoséknak – Marikának és Lászlónak –, annak öröme, hogy élünk, vagyunk, és majd csak látja még valami hasznunkat a világ. Igaz baráti szeretettel: Csanádi Imre (akinek az a nevezetessége, hogy egyszer volt életében násznagy, az is Kardosék esküvőjén).” 1966-ban látott napvilágot évtizedes munkával gyűjtött kétkötetes, nagy műve: *A magyar valóság versei*, s a következő ajánlást írta bele: „Kardos Lászlóéknak baráti nagy szeretettel Csanádi Imre, 1966. augusztus 1.”

Csoóri Sándornak 1979-ben jelent meg *Nomád napló* című könyve. Akkoriban többször találkoztunk vele Levendél Lászlóéknál Pesten is, és gödi nyaralójukban is. Ezekben a találkozókban olykor már a jövő készült: gondolatok hangzottak el a lehetséges és szükséges változtatásokról. Csoóri a következő szavakkal ajánlotta írását: „Kardos Laciéknak szeretettel egy városi nomád.” Ez a kötet a kivételek közé tartozik. Kardos László nagyon szerette a könyveket; szavakat aláhúzni, a lap szélére jegyzetelni szigorúan tilos volt. Itt kivételt tett, Csoóri Illyésről írt megállapításait a margón megjelölte, szinte érezhetően: mennyire fontosak számára Illyés gondolatai és a róla szóló megállapítások is.

Szorosan idetartozik Lakatos Mária és Levendél László *Légzésrehabilitáció* című, az Akadémiai Kiadónál megjelent testes kötete is, a következő ajánlásokkal:

„Marikám, ebben a könyvben bizony »pogány« elméletek vannak, de titkolom. Te se áruld el, hiszen neved biztosíték erre. Dr. Lakatos Mária. – Laci, régi kedves Barátom! A fentiekhez csak azt tenném hozzá, hogy ugye megbocsájtod, hogy mindent megkérdőjelezek? Ugye, Te [szerinted] is csak hic et nunc módszertanát lehet adni, azt sem tévedhetetlenül. 1976 karácsony, dr. Lakatos Mária. – Kedves Kardos Laci, sokunknak szeretett és örökös kollégiumi igazgatója, fogadd szívesen igyekezetünk jelét a 30. évfordulón. Levendél Laci.”

1980 márciusában, két-három héttel Kardos László halála után jelent meg Levendél László: *Az orvos látóhatára* című könyve a többdimenziós orvoslásról. Ebben a könyvben az ajánlás már nyomtatva olvasható, az előbbiekhöz képest sokkal érthetőbben: „Kardos Lacinak, az egykori népi kollégistáknak, a dolgukat tevő barátainknak.” A könyv a fűlszövegből vett részlet szerint arról szól, hogy a szerző az egészségügy demokratizálásáért folytatott harc elkötelezettjeként fejt ki álláspontját az orvosi szemléletváltás szükségességéről, az egészségsszervezés lehetőségeiről, a betegségmegelőzés érvényesítéséért a praxisban.

Ember Mária Hegedüs B. Andrásnak, a Petöfi Kör vezetőségi tagjának a felesége volt, és általa kapcsolódott hozzánk. Ez a nexus azonban önállósult. Mint a *Magyar Nemzet* újságírója, egyik hű krónikása volt Kardos László életének és a Nékosz eseményeinek. *Hajtúkanyar* című regényének több dedikációja van. A belső címlap utáni oldalon azt írta: „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem. Ember Mária.” A belső címlapon pedig így szól az ajánlás: „Kardos Lacinak és Pogány Marinak tisztelettel és szeretettel Ember Mária, 1977. december 6.”

A hetvenes években Fekete Gyula olvasta fel a rádióban, a déli órákban, közéleti tárgyú jegyzeteit. Ezek között voltak olyanok, amelyekkel Kardos László nem értett egyet. Fekete ezért dedikálta *Perújrafelvétel* című kötetét úgy, hogy „Kardos Laciéknak, már csak a cím okán is némi biztatással – s régi jó barátsággal, szeretettel Fekete Gyula, 1977. május.”

Gáli József Hermann Hesse *Narziss és Goldmund* című kötetének 1953-ban megjelent fordítását így ajánlotta: „Kardos Lacinak kicsit pontatlan szeretettel, 1964. január 31. Gáli József.”

Hegedüs Géza *Párhuzamos életrajzok* című regénye 1962-ben látott napvilágot. Még ugyanabban az évben, 1962 szeptemberében írta ajánlását a következőképpen: „Kardos Lacinak, aki valahol a háttérben a főhőse ennek a történetnek, remélve, hogy mihamarabb visszajön az alvilágból, a régi szeretettel Hegedüs Géza.” Ő egyébként 1982-ben leírta egy éjféli beszélgetését a *canonica* horán (ahogy a szellemjárás idejét latinul nevezik) Kardos Lászlóval, mert szokás azokkal szót érteni, akik nem halnak meg az ember számára. A kötet végén a beszélgetést teljes terjedelmében közlő szövegem.

Hernádi Gyula *Az erőd* című munkáját „Kardos Lacinak őszinte barátsággal” ajánlotta, 1971. március 10-én.

Lugossy Gyulával, a hetvenes években kezdő írónak számító fiatal-emberrel és öccsével a börtönben ismerkedett meg Kardos László. Gondolom, Lugossyt is lenyűgözte Kardos László érdeklődő közeledése, empátiája, szeretetteljes tanácsadása, főleg az olyan környezetben, mint amilyen a börtön is volt. Nem csoda, hogy *Körforgások* című könyvét így dedikálta (én mindenesetre érdemtelenül kapom a köszönetet). „Dr. Kardos Lászlónak és nejének – Laci bácsinak és Mari néniének –, akiknek oly sokat köszönhetek az íróvá válásban, a könyv létrejöttében. Tisztelettel és szeretettel. 1970 július, Lugossy Gyula.”

Rab Zsuzsa gyönyörű kiadásban megjelent könyvét, összegyűjtött műfordításait ajánlotta nekünk. A címe: *Dobok és fuvalák*. Az A/5-ös for-

mátumú kiadvány borítóján a nagy heidelbergi kézirat (XIII. század) Minnesänger-sorozatának egyik miniatúrája szerepel. És az ajánlás: „Mari hűgomnak és Laci bátyámnak sok szeretettel Rab Zsuzsa. 1966 május.”

Sütő András a tizenkét erdélyi népi kollégium egyikének, a kolozsvári Mátyás Király Kollégiumnak volt a tagja. Innen származik Kardos Lászlóval való ismeretsége. Ezért dedikálta *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvét a következőképpen: „Kardos Lacinak régi barátsággal Sütő András, 1978. szeptember 21.”

Somogyi Tóth Sándor író a népikollégium-mozgalomban volt kollégiumi tag, az 1947–1949 közötti két tanévben középiskolás kollégiumi igazgató is. Két regényét is ajánlással küldte el hozzánk postán. Az első, a *Gabi* címűt, így: „Nem múltó nosztalgiával, meleg baráti szeretettel küldöm e könyvet, 1970. március 3-án Somogyi Tóth Sándor.”

A másikhoz nem árt némi előzetes megjegyzést tenni. 1947 márciusában Kardos László a visegrádi szanatóriumban feküdt gyomorpanaszokkal. Ott-tartózkodásának ideje alatt indult el negyven Györffy-kollégista több vidéki középiskolás kollégium instruálására. Visegrádról írt rövid levelet azoknak a fiataloknak, akik a vidéki út előtt álltak. A levélből „egy-két sietős intelmet” – ezek Kardos szavai – idézek az alábbiakban.

„Ne feledjétek, hogy középiskolás diákokkal lesz dolgotok! Gondoljatok a magatok középiskolás múltjára! A szívre, a kedélyre igyekezzetek hatni! Meséljétek magatokról, a magatok fejlődéséről, a kollégiumról, a kollégium múltjáról, a népi kollégiumokról, a népi kollégisták jövőjéről, az egyetemről. Perspektívát, *ragyogó* perspektívát mutassatok, de mutassátok meg azt a nehéz, de hősies utat és erőfeszítést is, amelyen a mi perspektíváinkat elérni óhajtjuk. *Ne politizáljatok!*, de legyen politika mégis minden szavatok.

Meggyőződéseket ne erőszakoljátok! Egyáltalán ne erőszakoskodjatok. *Inkább semmi, mint erőszak!* Mindenkiel beszélgetsetek, személyes barátság fűzzön egymáshoz benneteket. Rólatok fogják megítélni sokszor éveken és évtizedeken keresztül a Györffy-kollégistákat. *Vigyázz erre a barátságra!*

Ne fondorlatoskodj! Ne igyekezz túlonúl sem beleavatkozni mások fejlődésébe. *Hozd össze a tanárokat és a diákokat, az igazgatót és a kollégistákat! Őszinte légy és ne nagyképű!* Magyarázd meg, hogy mindenki eljut a fejlődésnek arra a fokára, ahol te vagy! Idő kérdése az egész.”¹

Ennek a levélnek az ismeretében érthető meg Somogyi Tóth Sándor: *Proféta voltál, szívem* című regényének a dedikációja, amely így hangzik: „Lacikám. A páthosz nincs már. De sokan vannak, akik őrzik üzeneteid eszmevilágát. »Vigyázz a barátságra! Őszinte légy és ne nagyképű!

¹ *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* 617–618.

Szív és talpraesettség a munkában! Inkább semmi, mint erőszak! Ne fondorlatoskodj!« Hisz ezek időszerű etikai parancsok. Köszönet értük. Baráti szeretettel Somogyi Tóth Sándor.”

Ez a könyv gondolataimat egy sajátos „lóugrással” Németh Lászlóhoz vitte el. Ő is tervezett valami hasonlót írni, egy regényt, amelynek címe *Aranykor* lett volna. Erről tájékoztatta a pápai kollégiumi találkozó résztvevőit 1972. június 11-én írt levelében. Íme egy részlet belőle:

„A németek még Sztálingrád felé nyomultak, de ők már a barakkok közt s száz más helyütt egy aranykor képét szőtték, amelynek a létrehozásában az ő ifjúságuk is értelmet talált. *Aranykor*: ez lett volna a regény címe is, amelyben azt akartam jóval később megírni, mi lett a következő két évtizedben abból a tíz-tizenöt fiatalból, akiket az ország különböző tájairól összeverődve, ennek az aranykornak a megejtő álma tett barátokká. A regény persze korántsem lett volna olyan ragyogó, mint a címe. Mert ha ez a nemzedék volt a legnagyobb reménnyel, a legnagyobb készültséggel induló, ez lett a legtragikusabb is. A negyvenes években érettségizett korosztályok mostanában ünnepelték, ünneplik érettségijük 25 éves fordulóját. Úgy gondolom, tanulságos lett volna vagy lenne még most is egy statisztikafélet összeállítani, hányan estek el közülük még a háborúban, hányan pusztultak el később, járták meg a börtönt, sodródtak külföldre, nyomódtak a mélybe, vagy jutottak a képességeikkel arányos szerephez, s lettek kiváló tudósok, mint az, aki aggályai meghallgatására, egy kis beszélgetésre félrevont. Az a példátlan szétszóródás, de a maradék szívóssága is, amelyet a regényemben ábrázolni akartam, tán egy ilyen országos statisztikából derülhetne ki igazán.

Az *Aranykort* én persze nem írtam, nem írhattam meg, hisz a nemzedéki katasztrófának csak körvonalait láttam, néhány hajótöröttjét ismertem, a téma, talán a legnagyobb, amit az élet az irodalomnak kínál, résztvevőkre vár. Újabban vannak is, akik hozzányúltak, Somogyi Tóth Sándor regényét például (*Proféta voltál, szívem*) azért olvastam nagy érdeklődéssel, mert szembefordult házaspárjában a megpróbált nemzedék két képviselőjét, a kitartót s az elzüllőt állította szembe.

A nemzedék legjellemzőbb alakulata, mint tudjuk, a NÉKOSZ volt. A vidéki, többnyire kisparaszt származású, szocializmussal eljegyzett fiatalság nagy része, amelyhez én is szoltam, a népi kollégiumokon át indult meg a méltó munkateret ígérő közélet felé. A nagy csapás, amely szétszórta őket, a Rajk-per volt. Megtizedelésük, családásuk története azonban ezzel nem ért véget. Sőt, mintha tartana még ma is.

Nos, énnekem nincs személyes okom ezt az ifjúságot védenem, nehéz éveimben nemigen volt, aki fölkeresett, bátorított vagy éppen védelmezett volna. De azért nem tartom igazságosnak a summás ítéletet. Ha azt a religiót, amelyet belőlünk szíttak, nem is tudták államvallássá tenni – ezt nem is vártuk tőlük –, az, hogy a szocializmusunknak magyar színe is támadt, nekik is köszönhető. Ahol egy magyar tanár, műzeumigazgató, rádiós, színész, karmester, íróféle nehéz misszióként vállalta, hogy szerény eszközeivel olyasmit hozzon létre maga körül, ami a hajdani eklézsiákra emlékeztet, ott többnyire e tragikus nemzedék sok mindenben átment tagjai bukkannak elő. Különösen feltűnő ez, ha a fiatalabbakkal hasonlítjuk össze őket,

akik az ő irodalmi, zenei vallásuk helyett a beatzenén nőnek fel, s nem a Móricz Zsigmondok, hanem tudjuk, kik a klasszikusaik. Én, aki részvétlenségükből elég fájdalmas ízelítőt kaptam, hadd tegyek bizonyosságot a hűségükről is..."²

Az írók dedikált művei közé tartozik még a „másodgenerációs” Levendel Júlia és férje, Horgas Béla több könyve is. Közülük kettőnek az ajánlását közöljük. Az első címe: *Négykezes*. „Pogány Máriának és Kardos Lászlónak nagy szeretettel, Levendel Júlia.” A másik: Horgas Béla–Levendel Júlia: *Gyerekek között*. „Kardos Lászlóéknak szeretettel és barátsággal a távollevő »művészek« nevében is. 1977. április 11. Levendel Júlia és Horgas Béla.” A távollevő „művészek” immár a népi kollégisták „harmadik generációja”, a házaspár két gyermeke.

A tudomány, a politika, a film világából is válogattam néhány dedikált könyvet az elkövetkezők szerint.

Bacsó Péter *Jelenidő* című kötete három, munkás témájú filmjének irodalmi forgatókönyvét tartalmazza. Rényi Péter írta a filmjeiről – többek között – a következőket: Bacsó Péter három filmjének a centrumába (*Kitörés*, *Jelenidő*, *Harmadik nekifutás*) mindinkább olyan típusok kerülnek, akik az egyén és a közösség, az ember és az ügy találkozását egyengetni akarják, akiknek mintegy élethivatásuk a közvetítés. És az ajánlás: „Kardos Lacinak ősrégi barátsággal kis tanítványa, Bacsó Péter, 1975. október 30.”

Barabás Jenő végzettsége szerint nem volt néprajzos, hanem földrajz szakos tanár. Mégis „beleszeretett” az etnográfiaiba, és annak a tanaszékén oktatott élete végéig. Az 1963-ban megjelent *Kartográfiai módszer a néprajzban* című munkáját így ajánlotta: „Kardos Lacinak, akitől többet tanultam, mint hinné. Barabás Jenő.”

P. Brestyánszky Ilona műtörténész *Ismerjük meg a kerámiát* című, iszonyú sok aprómunkát igénylő könyvének még az ajánlása is tartalmazza az időigényességet. „Lacikának a hosszú nyögés eredményeképpen megszületett könyvet meleg szeretettel ajánlom, Ilonka. 1967. január 19.”

Csatári Dániel: *Dans la tourmente. Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945*. (Forgószélben. Magyar–román kapcsolatok 1940–1945 között.) Csatári Dániel tagja volt a Nékosz-dokumentumgyűjtemény szerkesztőbizottságának. Ő közelről látta: Kardos László milyen örömmel és mennyi energiával dolgozik, és vonzza maga után a munkatársakat is. Innen származik az ajánlása: „Lacinak másodvirágzásának születés-

² Uo. 1430–1431

napján, az első virágzás régi, változatlan érzelmeivel Marikával együtt, Dani-Éva. 1974. november 16."

Dankó Imre *Opuscula Ethnographica* című testes kötetét az alábbiak szerint ajánlotta. „Kardos Lászlónak tisztelettel, nagyrabecsüléssel, baráti üdvözlésként Dankó Imre, 1978. szeptember 22."

Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*. „Pogány Marinak és Kardos Lacinak szeretettel Donáth Ferenc."

Fekete Sándor Györffy-kollégista volt. 1956 októberének egyik legkorábbi elemzője lévén, *Hungaricus* című politikai röpiratában elsőként írta le, hogy a Rákosi-féle politika vezetett az ország népének lázadásához. 1958-ban letartóztatták, a bíróság kilenc évre ítélte. Hosszabb ideig Kardos Lászlóval volt egy cellában. Három könyvének ajánlását teszem itt közzé. *Cikkek Petőfiről és kortársairól*: „Marinak, Lacinak nyugodt munkás új esztendőit kíván szeretettel Fekete Sándor, 1972. december 31." *Számadás az ünnepről*: „Lacinak születésnapjára, Marinak minden alkalom nélkül baráti öleléssel Fekete Sándor, 1975. november 15." *Az emberevő komédiája*: „Marinak és Lacinak hűséggel és baráti öleléssel Fekete Sándor. 1971. november 10."

Hegedüs András: *Változó világ* (Szociológiai tanulmányok). Ez a könyv, illetve tulajdonképpen füzet az egyik legtanulságosabb a Kardos Lászlónak dedikált munkák közül. Hegedüs András érettségi után Györffy-kollégistaként kezdte pályafutását. Ott vált baloldali emberré, amit aztán annyira komolyan vett, hogy előbb földművelésügyi miniszter, majd miniszterelnök lett a Rákosi-korszakban. Magas pozícióba kerülése után a volt Nékoszt és egykori kollégistatársait igyekezett háttérbe szorítani, mert politikailag megbízhatatlannak tartotta őket. 1956. október 26-án végül is ő írta alá a szovjet csapatok behívását kérő, két napja megfogalmazott levelet. 1956. október 28-án családjával együtt Moszkvába emigrált. A Szovjetunióban kezdett szociológiával foglalkozni. Két év múlva hazatért, és itthon is ezt a tudományt választotta élethivatásul. Megváltozott számára a világ, ami egyben visszakanyarodást jelentett kollégistatársaihoz is. Ezt érzékelteti az ajánlás is: „Kardos Lacinak régi barátsággal Hegedüs András, 1970. augusztus 3."

Hegyi Imre 1956-ban került haza szovjet hadifogságból. Kardos László a Néprajzi Múzeum főigazgatója volt, amikor Hegyi Imre állást és munkát keresett. A sok visszautasítás után végül otthonra és keresetre talált a múzeumban. Nem csoda, hogy *A népi erdőkiélés történeti formái* című könyvét így ajánlotta Kardos Lászlónak: „Kardos Lacinak nagyrabecsüléssel és baráti szeretettel Hegyi Imre. 1978. december 13 (Luca)."

Károlyi Mihályné *Együtt a forradalomban* című memoárkötetét a következőképpen ajánlotta: „Kardos Lászlónak szeretettel és barátsággal Károlyi Mihályné. 1978. július.”

A néprajzos társadalom két tagja, Kósa László és Filep Antal, közösen rendezte sajtó alá *A magyar nép táji-történeti tagolódása* című kiadványát. Kettejük közül csupán Filep Antal dedikálta a rengeteg aprómunkát tartalmazó könyvet: „Kardos Lacinak jó szívvel Filep Tóni. 1975.”

Az ajánlott könyvek között ritkaságszámba megy Molnár János monográfiája. Előzményként megemlítjük: a szerző Debrecenben volt népi kollégista, majd történeti végzettsége után az MTA Történettudományi Intézetének lett a munkatársa. „Kiemelték” onnan, s kulturális miniszterhelyettesként folytatta életútját. 1969-ben jelent meg a könyve: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Talán mondani sem kell, hogy a monográfia szemlélete merőben különbözik a Kardos által képviselt felfogástól. Mégis ajánlotta neki is a könyvét, amikor Püskiék ügyében nála járt. „Kardos Lacinak barátsággal Molnár János, 1969. július 11.” Ez a dedikáció Kardos újabb, eddig talán háttérben maradt sajátos vonására derít fényt: arra, hogy még az ellenkezőképpen gondolkodók is megbecsülték a munkájáért.

Orosz Lajos Eötvös-kollégistaként a Nékosz Apáczai Csere János Gimnázium és iskolakollégium igazgatója volt. Később pedagógiatörténészként dolgozott. Ebben a minőségében ajánlotta *A magyar nőnevelés úttörői* című könyvét: „Kardos Lászlónak barátsággal, szeretettel Orosz Lajos. 1963. július 10.”

A következő dedikált könyv is kuriózum. Révész Imre református püspök küldte ajándékba dr. Varga Zsigmond [összeáll.]: *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képen* (Debrecen, 1934) című munkáját a következő ajánlással: „Dr. Kardos László miniszteri osztálytanácsos úrnak igaz tisztelettel. Debrecen, 1949. április 11.” Íme a műkincsek feltérképezésének egy szerény kis lenyomata.

Sövény Sándor volt Györfy-kollégistától mint a könyv egyik szerkesztőjétől 1979 októberében érkezett postán egy könyv, amelynek a címe: *Az Agrárgazdasági Kutató Intézet huszonöt éve. 1954–1979*. Ez az intézet Erdei Ferenc „birodalma” volt. A könyvben Sövény Sándortól egy levél is lapul, amelyből néhány részletet itt közlök. „Kedves Lacikám, úgy is, mint Keresztapám! Hát csak ilyen szerényen küldöm ezt a jubileumi kiadványunkat. Tudom, hogy nem mindenben azonos vagy hasonló a megítélésünk Erdei Ferencről. Mindesetre ő perfektualta a keresztapaságodat 1945 szeptemberében az Apponyi tér lépcsőházának

falán egy piros ceruzával, ami által megváltozott a nevem, így már be is iratkozhattam az egyetemre. (A kollégiumi tagságom ekkor már rendezett volt.) [...] Fogadd tőlem azzal a szeretettel, ahogyan küldöm. Jó lenne már évtizedek múltán találkozoznunk is. Marival együtt barátsággal köszönt és ölel Sövény Sándor." Ez a bizonyos „keresztapaság” magyarázatra szorul. Ha netán valakinek még most is kétsége lenne Kardos László hazafiságáról, vegye kezébe a Györffy István Kollégium tablóját. 136 név található rajta, nincs közöttük egyetlen idegen hangzású vezetéknév sem. Ez pedig nem a véletlen műve. Ha valakinek német vagy szláv vezetékeve volt, Kardos László megkérdezte tőle: mi az édesanyja lánykori neve. És lám, az anyák döntő többsége magyar néven élt, és hozta világra gyermekét. Ilyen módon „keresztelt” meg néhány Györffy-kollégistát Kardos László: felvetette vele az édesanyja lánykori vezetéknévét. Ehhez aztán a belügyminiszter engedélye is kellett. Sövény Sándornál ez simán ment végbe, Erdei Ferenc a Györffy-kollégium falán piros ceruzával engedélyezte a magyarosítást.

Szabad György két könyvét ajánlotta nekünk. Az első a nagymonográfiája: *Forradalom és kiegyezés választútján*. A másik: *Kossuth politikai pályája*. Mindkettőnek azonos a dedikációja, csupán a két dátum között van tíz év különbség: „Máriának, Lacinak baráti megemlékezésül Sz. Gyurka 1967. június 7.” És „1977. december 15.” Olykor-olykor találkoztunk vagy a mi lakásunkon, vagy náluk. Magam még a tanítványa is voltam. Jól megismerve egymást, Kardos László, aki ritkán engedte meg magának, hogy felsőfokban beszéljen, Szabad Györgyről mégis úgy gondolta: „Lehet, hogy ő a legnagyobb élő magyar történész.”

Tánczos Gábor börtönből való szabadulása után mint tanár tudott elhelyezkedni, és ebbeli minőségében kezdett olvasásszociológiával foglalkozni. A *pedagógia időszerű kérdései* című sorozatban jelent meg a munkája: *Mit olvasnak a fiatalok?* A következő ajánlást írta bele: „Kardos Lacinak és Marinak egy kis üres-száraz szociológia. Tánczos Gyurka, 1970. szeptember 18.”

Vásárhelyi Miklóssal ritkán találkoztunk. Mégis fontosnak tartotta, hogy *A hatalom mestersége* című könyvét elküldje és ajánlja: „Kardos Lacinak őszinte barátsággal Vásárhelyi Miklós, 1970. február 23.”

Hűség a szülőföldhöz

Állíthatom, amióta ismerem Kardos Lászlót, mindig büszke volt vasi, illetve őrségi származására. Összejöveleteken, dalolási alkalmakon gyakran a következőképpen énekelte a közismert népdalt: „Ha a Tisza, ha a Duna / Vas megyében eredne, / Minden szőke, barna kislány / Vas megyeit szeretne.” Olykor a tréfa is helyet kapott szülőföldje iránti szeretetében. Egyszer azt kérdezte tőle valaki: az Őrségben mit értenek szeren? Ő meg így felelt: „Tudod, Őriszentpéter nagyobb, mint Róma, Róma ugyanis csak hét szerre települt, Őriszentpéter pedig kilencre.” Komolyra fordítva a szót, elmondhatjuk: azért is maradt meg benne mélyen a szülőföld iránti szeretet, mert 1925-ben nem szakadt meg vele végleg a kapcsolata. Mindig akadt egy-egy szál, amely továbbra is oda-kötötte.

Említettem nagyanyja második férjének, Szmodics Ádámnak a nevét. Nekik is született fiuk, aki szintén az Ádám nevet nyerte a keresztségben. Mivel szegények voltak, kíváncsora Amerikába, hogy egy kis pénzt keressenek. Ádám bácsi legidősebb fia, István kint is született az Egyesült Államokban, Kardos Lászlóval éppen egy esztendőben. Amikor a Szmodics család úgy gondolta, hogy megtakarított dollárjain itthon már vehet földet és házat, hazatért Magyarországra, tehát nem a Jugoszláviához szakadt szülőfalujába, Tótkeresztúrra, hanem Szomoróra (ma Kercaszomor). Itt vert gyökeret a család. Ennek ellenére vend származását Ádám bácsi, ha akarta volna sem tudta volna letagadni, mert élete végéig akcentussal beszélt a magyar nyelvet.

„Szomoróc” Kardos László életében fogalomná vált. Ádám bácsit úgy tartotta számon, mint édes nagybátyját, és az érzelem kölcsönös volt. Ádám bácsinak édes vagy kedves Laci fiam volt az unokaöccse. Ahogy nézem a térképet, úgy gondolom: a Szmodics-ház az Őrség legnyugatibb háza lehet. Beleesett az 500 méteres határsávba, így a Tito-ellenes korszakban különleges engedély kellett a látogatására. Nem így

a húszas–harmincas években, amikor a jegyző adott engedélyt a kishatárátlépéshez Jugoszláviába, és a falut meglátogatni sem jelentett különösebb nehézséget.

Szmodics Ádáméknak Magyarországon még öt gyermekük született. Ezt a tényt azért említtem, mert Kardos László náluk töltötte minden szünidejét. Így volt kivel játszani, fára mászni, rosszkodni, a Kerka-folyón mosóteknőben ladikozni, halat, rákot fogni, csigát gyűjteni, tehenet őrizni, istállót takarítani, gyümölcsöt szedni, és Isten tudja, még mi mindent csinálni. Amikor elvégezte a negyedik elemi, a család már szűkösen élt, és Kardos László egyedül utazott Szomorócra. Édesanyja kikísérte a Déli pályaudvarra, ott a kalauzra bízta, hogy szállítsa le a vonatról Szombathelyen. Ez éjjeli személyvonat volt. Minden állomáson megállt, és ő minden megállóhelyen megkérdezett valakit, hogy az már Szombathely-e vagy sem. Már kora gyermekkorában kiütközött rajta a jó dolgokon való osztózás hajlama. Nyaranta olykor egy-egy jó barátját magával vitte Szomorócra, és a vendéget Szmodicsék a családhoz tartozóként fogadták. A legtöbbször a már említett régi barátját, Selmeci Jánost vitte el.

Megint szorosabbra fonódott kapcsolata szülőföldjével az 1940-es évek elején, amikor az őrségi táj- és népkutató táborban dolgozott. Amikor a doktorátusára készült, felkereste Viski Károlyt, az egyetem néprajzi intézetének kiváló professzorát. A nála tett látogatás során a témát latolgatva felmerült a kérdés: a leendő doktor hová való, és Kardos a kérdésre az Őrséget nevezte meg szülőföldjéül. 1941 nyarán kölcsönkért kerékpáron többedmagával elindult Budapestről a Dunántúlra, alkalmi szállásokon töltve két-három éjszakát, míg úticélját, az Őrséget elérte. Itt rögtön munkához látott: néprajzi gyűjtőmunkát végzett és beszélgetett, sokat beszélgetett az őrségi parasztfiatalokkal arról, hogy tanulniuk kell, mert a jövőben Magyarországnak éppen őrjük lesz szüksége.

Csendes, de szenvedélyes beszélgetései nem hátráltatták a disszertációhoz az anyaggyűjtést, sőt éppen ellenkezőleg hatottak: az asszonyok a beszélgetések során – olykor szégyenlősen – elsorolták szokásos ételeiket, azok elkészítési módját, kívánságára megmutatták a háztartásokban használatos edényeket, főzőalkalmatosságokat, tárolókat, készségeket... és így állt elő az a szinte példa nélkül való eset, hogy mintegy két és fél-háromhónapnyi kutatómunka eredményeként Kardos kézben tartotta és hazavihette a disszertáció nyersanyagát. 1941/42 telén elkészült a kézirat is. A Horthy-korszakban az volt a szokás, hogy

a doktorjelölt maga adta ki megvédendő disszertációját. Kardos Lászlónak erre nem volt a módja, de – a munka magas színvonalának éppen ez az egyik bizonyítéka, hogy – az akkori Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya felvette kiadási tervébe, és 1943-ban meg is jelentette.

Mi az oka annak, hogy *Az Őrség népi táplálkozása* című munka ma is időszerű, hiszen hat évtized telt el első megjelenése óta? Korszerűvé és modernné avatja a szerző szemlélete, amellyel messze megelőzte korát. Magában foglalja annak a hiteles dokumentálását, hogy három nép békésen élhet egymás mellett. Bemutatja a szubalpin típusú mezőgazdasági termelés lehetőségeit. Részletesen elemzi az Őrség paraszti rétegeinek táplálkozási rendjét és szokásait. Olyan archaikus ételeket említ, amelyek az ország más vidékeiről már régen eltűntek. Könyve a hazai néprajztudomány legrendezettebb táplálkozási monográfiája, amelynek szemléletmódját, koncepcióját ő érlelte ki. A mai napig is tankönyv-e a néprajz szakos egyetemi hallgatóknak.

Kardos László 1980-ban bekövetkezett halála után az Őrség Baráti Köre reprintként újra kiadta a könyvet. Török Szilveszter professzor, biokémikus, a természetgyógyászat egyik doyenje az Őrségben járva megvett egy példányt. Egyszer, amikor nála jártam, említette: ő mint a Kertészeti Egyetem Táplálkozástudományi tanszékének vezetője évekig oktatta ennek a könyvnek a tartalmát, az egészséges táplálkozást példázva vele.

Kardos Lászlónak a vasi tájhoz való vonzódását más tény is igazolja. Amikor hatévi börtön után szabadult és Gosztonyi János oktatási államtitkár, Vas megye volt országgyűlési képviselője megkereste, hogy miben lehetne a segítségére, Kardos azt kérte tőle: vigye le őt Vasba, mert mint büntetett előéletű ember nem kaphat határsáv-átlépési engedélyt, de vele biztosan beengedik még a nagybátyjához is. Felejtethetlen, hosszú hétvégét töltöttek együtt. Gosztonyi bemutatta neki, milyen új létesítmények vannak a megyében, és milyen új tervek léteznek. El látogattak Szomorócra is, ahol Adám bácsi szinte elveszett és újra megtalált fiaként fogadta Kardos Lászlót. 1970-ben törölték a priuszát, és már kaphatott határsáv-átlépési engedélyt, így többször meg is fordult az Őrségben. Ez a mind erősebbé váló kapcsolat juttatta arra a felismerésre, érdemes lenne valami kis hajlékot vásárolni az egyik faluban, hogy öregségére megint otthon érezze magát, közel a szülőföldjéhez. 1976-ban Nagyrákoson megvételre kínálták a már említett kis zsellérházat, amely nem haladta meg a lehetőségeinket. Nagy örömmel, am-

bícióval és lelkesedéssel látott hozzá a modernizálásához és berendezéséhez. Három év kellett hozzá. Kedves gondolatát, hogy sokat lehessen vasi és pesti barátai között, úgy gondolta megoldani, hogy a fedett verandára körbe beépített padot csináltatott, és hozzá fél rönkfából asztalt. Ha kell, tízen-tizenketten is elférnek a padon az asztal körül, és még három-négy széket is lehet a pad nélküli oldalra helyezni. Boldog volt, amikor elkészült. Egyszer ki is próbálta, és készült a következő évre: kit fog meghívni. Ez volt az utolsó őrési tartózkodása.

„....a jövőbe tűnt...”
Kardos László
a részvétnyilvánító levelek
tükrében

1980. március 2-án délután mit sem sejtve indultunk el otthonról, hogy eleget tegyünk Levendél Lászlóék szíves meghívásának, ünnepeljük együtt a születésnapját Csoóri Sándorral és egy orvos barátjával. Kardos László már odafelé az utcán egy kicsit rosszul érezte magát, de nem panaszkodott, inkább csak jelezte fájdalmát. A lakásba érve rögtön elemben érezte magát, mint mindig, ha emberek között volt. Mindenre figyelt, pillanatok alatt átlátta-átgondolta a szóban forgó témát, és hozzáértő véleményt formált. Csak a bal vállát szorongatta, mert oda sugárzott ki a fájdalom. Éjjélhez közeledvén az idő, a társaság hazafelé készült. Mi is taxit hívtunk, mert a József Attila-telep messze esik a Városmajor utcától. Már az Üllői úton robogott a kocs, amikor Kardos László feje lecsuklott. Azt hittem, rémeket látok. Mondta a taxis: rosszul van a férje. Sürgősen az István Kórházba irányítottam. Ott kiderült: a rém valódi. Elvégeztetett!

Mindez egy vasárnapról hétfőre virradó éjjel történt. Hétfőn már a médiák is közölték a hírt. Elindultak a szokásos telefonok, elkezdődtek a szokásos teendők. Az alig két éve befejeződött Nékosz-munkáknak köszönhetően kiterjedt címlistáink voltak. Valószínűleg több száz halotti értesítést küldtek szét a világba a Néprajzi Múzeumban ügyködő Nékosz-brigád tagjai. Feltehetően ennek a következménye, hogy válaszul közel kétszáz együttérző levelet és táviratot kaptam. Ezekből tesztek közzé néhányat. Előtte azonban Csoóri Sándor versét közlöm, mert az utolsó együtt töltött délután és este emlékét egy kicsit megőrizte. A levelek után Csontos Magdának az *Élet és Irodalomban* megjelent nekrológját adom közre, amelyre részvétnyilvánító levelünkben többen is hivatkoznak. Végül Hegedüs Géza már említett *Éjjeli beszélgetésével* zárom a kötetet. Senki se döbbenjen meg, az írás olykor humoros, de hát Kardos László a jövőbe tűnt, ahol már lehet mosolyogni a korábban átélt dolgokon.

Ma még csak hétfő¹

Kardos László halálára

*Hová mész? Most már sehová.
Ha csak a földbe nem, elszánt halottnak.
Hajlott, kis férfi, sose hajló,
Ezüstözik már koporsódat.
Kire vársz? Most már senkire.
Miránk se, akik mindig vártunk
Zöld fák alá, vacsora-fénybe:
Hozd el közénk az ifjúságunk.
Szemüved az utcát nézi,
Nélküled nézi, amit láthat:
Taxik futnak neki a Holdnak –
Így múlik el az első gyásznap.
Így múlik el a többi, sorra.
Csapatok jönnek sántikálva,
Sajgó derekú, csapott népség,
istent hívtak valaha bálba,
hajukban szél, foguk közt homok,
nevetésük nagy faszorokban –
Magyarország csontja volt csontjuk,
Megropogtatták hajnalodva.
Hallod még? Ezt hallod? Már késő!
Ami volt, úgyis képzelet.
Visszaszállhat a lomb a fákra:
Most már a himnusz is temet!
Fuldoklóknak szalmaszál-ember,
Hazádnak kifutófiúja voltál –
Társakban hívó nazarénus,
Észrevétlenül haldokoltál.
S ma még csak hétfő, el kell hinnem,
Hogy halott vagy, de mi lesz holnap,
Amikor már nem tudok hinni
Arva cipődnék s hiányodnak?
Mi lesz ha már senki sem lesz,
ki száddal szól s világot faggat?
Szemüveg az utcát nézi
A kopár-szürke házfalakat.*

Andorka Rudolf részvétnyilvánító sorai számomra azért megrázóak, mert amit magának kívánt, nem kapta meg. (Szenvedésének időtartamát nem tudom, de emlékeim szerint hosszabb volt egy évnél.) Bálint Sándor

¹ Csoóri Sándor: *Elmaradt lázálom*. Budapest, 1982. 26–28.

néprajzprofesszor Kardos Lászlóról alkotott értékítélete azért figyelemreméltó, mert valláserkölcsei alapról származik. Boldizsár Ivánról úgy gondoltam: közömbösen érez irántunk. Rövid leveléből kiderül, Párizsban őt is megrázta az elmúlás híre. Cserbakői Endre népi kollégista volt. 1956-os ügye miatt elítélték, de az 1963-as amnesztia után alig néhány napig volt szabadlábon, újra bevitték, és csak 1971-ben szabadult. Gergely János, a Sorbonne professzora egy talán felületesnek tűnő ismeretsegről a halál pillanatában vette észre: szoros szálak kötötték össze Kardos Lászlóval. Herényi István és Hölvényi György levele, úgy vélem, nem kíván kommentárt. Kamrás István, a Misztótfalusi Kis Miklós Népi Kollégium volt igazgatója, Heves megyei bíró jogászként a torzult igazságot boncolgatja. Pogány Péter pap és néprajzkutató a tudomány veszteségéről és Kardos László segítőkész magatartásáról ír. Szabolcsi Miklós a nehéz napokban képes volt Kardos László humorát is felidézni. Szijszki Rezső református pap, a sárvári Bartók Béla Népi Kollégium volt igazgatója, irodalomtanár szintén etikus alapon méltányolja Kardos László nemesszívűségét, közhasznúságát és megértését. Turczel Lajos egyetemi tanár Pozsonyból küldött levele arra tanúbizonyság, hogy Kardos László hatása kiterjedt a határokon túli magyarságra is. Ujszászy Kálmán – többek között – Kardos László magyarságát hangsúlyozza. Vörös Vince kisközpárti képviselő leveléhez nem volna jó semmit sem hozzátenni, sem elvenni belőle. Kerek egész a maga nemében. Vizkelety Tibor egyetemi tanár az Ortopédiai Klinika igazgatójaként írta meg részvétnyilvánító levelét. Lírai mondanivalója igencsak emberközelit, zárógondolata időben tágitja Kardos László emlékét. Zádor Annának, a műtörténet professzorának néhány sora igen jelentős dokumentum. Ő még ismerte Kardos László minisztériumi tevékenységét, és talán ez is benne van összegző véleményében.

Andorka Rudolf levele

„Kedves Mária!

Laci hirtelen halála mélyen megrázott minket is, mint sok-sok többi barátját. Ki gondolta volna, hogy az örökké fiatalnak látszó Laci ilyen hamar elmegy közülünk? Buzdítása, ösztönzése, okos tanácsai nagyon fognak nekem is hiányozni.

Nagyon együtt érzek Magával. Bármennyire is nehéz, próbáljon abban vigasztalást keresni, hogy legszebb ilyen szépen, szenvedés nélkül meghalni. Én is így szeretnék majd meghalni, bár azt is tudom, hogy az ilyen hirtelen halál a legrosszabb a

hozzátartozók számára. És vigasztalja az is, hogy Laci teljes életet élt, életművet hagyott, amely nemzedékeken keresztül fog a magyar társadalomra hatni.

Kezeit csókolja

Andorka Rudolf és családja
Budapest, 1980. március 16."

Bálint Sándor levele

„Tisztelt Asszonyom!

Szeretett barátom, Kardos László váratlan halála mélyen megdöbbentett. Ritkán találkozhattam ugyan vele, de becsületessége, tiszta humanizmusa mindig maradandó élmény volt a számomra.

Fogadja igaz részvétem nyilvánítását.

Bálint Sándor"

Boldizsár Iván levele

„Kedves Asszonyom!

Párizsban ért utol Laci halálhíre. Magyarok közt voltam éppen, a Magyar Kulturális Intézetben. A fiataloknak, akik már nem ismerhették, elszoruló torokkal elparesztáltam. Azt mondtam, hogy a felszabadulás utáni évek magyar történelmének egyik legjelentősebb alakja és nemzedékek tudatának formálójája volt.

Kérem, engedje meg, hogy részt kérjek gyászából.

Majdnem ismeretlenként szeretettel üdvözlöm:

Boldizsár Iván
Budapest, 1980. március 23."

Cserbakői Endre levele

„Drága Mari!

Tegnap este hirtelen üres lett újra körülöttem a világ. Az *ÉS* március 8-i száma került a kezembe, és Csontos Magda írásából tudtam meg, hogy megint megfosztott a halál valakitől, aki az életem legnagyobb értékei közé tartozott.

Ne haragudjon, hogy most nem tudok írni többet. Egyszerűen úgy érzem, mint ha én haltam volna meg. Ebben a lelkiállapotban meg sem próbálom, hogy valami olyan szót keressek, ami elfogadhatónak tűntethetné fel az elfogadhatatlant. Legfeljebb azt írhatom meg, hogy nagyon sokan vagyunk, akik most ugyanezt érezzük.

Kérem, hogy ha egyszer képes lesz rá, találkozzék velem. Szeretnék beszélni Laciról, és keresni valami lehetőséget arra is, hogy tanúsítsam küzdelmes, kemény harcokkal teli életének maradandó és fel sem mérhető eredményeit, páratlan emberiségének szerényen rejtegetni kívánt csodáját.

Pomáz, 1980. március 16.

Bandi"

Az Eötvös József Kollégium Baráti Körének levele

„Tisztelt Asszonyom!

Az Eötvös József Kollégium Baráti Körének nevében őszinte együttérzésemet fejezem ki.

Kardos László halála a magyar kollégiumok közös gyásza, Kardos László élete, munkája pedig közös emlékünkné lesz.

Ezekben a megrendült percekben fejezem ki azt a meggyőződésemet, hogy a magyar kollégiumi mozgalmak történetének egyik legfontosabb tanulságaként marad fent mindaz, amihez férje neve és tevékenysége kapcsolódik.

Tisztelettel osztozom az Ön gyászában.

Köpeczi Béla akadémikus,
az Eötvös József Kollégium Baráti Körének elnöke
Budapest, 1980. március 15."

Gergely János levele

„Kedves Mária!

Nehezen találok szavakat Lászlóra, aki 7 évvel volt fiatalabb nálam, és előttem távozott. Állítsuk meg egy pillanatra az idő szekerét: kétszer találkoztunk csak hosszabbban, egyszer Pesten, egyszer meg Párizsban, mégis úgy éreztem, hogy nagyon közel álltunk egymáshoz, hiszen elképzeléseink, elveink közősek voltak, ízlésünk szintén, sőt barátaink egy része is. Nagyon tudtam értékelni Őt, tárgyyszeretetét, tudományos szellemét, csupa tűz lényét. Vannak barátságok, melyek rejtve maradnak, és csak a távozás pillanatában értjük meg, hogy milyen mély volt. László távozása nagyon fáj nekem, mert rokonlelket vesztettem el benne. De a barátság túléli az embert! Ebből a barátságból adom át azt, mi a magáé.

Sok szeretettel öleli

Gergely János
Párizs, 1980. március 10."

Herényi István levele

„Kedves Mária!

Megdöbrentett és lesújtott bennünket Laci hirtelen halálának híre. Igaz szívünkben gyászoljuk őt, aki embernek és barátnak, tudósnak is kiváló volt. Éppen a pár héttel ezelőtt tett látogatás emléke is még élénken él bennünk. Az állandó segítőkészség schweizeri magasságokba emelte. Hiszem, hogy az örökkévalóságban is beírta a nevet az élet könyvébe.

Bármiben segítségére lehetek, készséggel állok rendelkezésére, jogi vonatkozásokban is.

Nyárra azonban feltétlenül elvárjuk Velemből feleségemmel együtt, hogy újból és újból megidézhessük szeretett Laci barátunk emlékét.

Kézcsókjaim jelentése mellett szeretettel üdvözöljük.

Pista és Katinka
Budapest, 1980. március 9."

Hölvényi György levele

„Kedves Mari!

Negyedszer kezdek hozzá ennek a levélnek a megírásához. Úgy érzem, hogy mindegyikben megbillentette az egyensúlyt a fájdalom és az ösztönösen feltörő perlekedés és a megváltoztathatatlanul.

Hétfőn este a rádió híradása hozta el hozzánk a gyász hírt. Első érzésem: a ránk szakadt árvaság volt. *Ki* vesztettem el? Tiszteletlenség lenne erről Magának, kedves Mari, magyarázni, az utolsó negyven év történelmébe szövődött tényeket felsorolni.

Életem nagy ajándékának tartom, hogy Lacit megismerhettem. Fábry Zoltán, Németh László és Kardos László barátságát kitüntetésnek éreztem. A kitüntetéssel járó kötelezettség: eszméiket továbbadni.

Szeretném, ha Kedves Mari, engem és kis családomat is befogadná abba a nagy családba, mely élőként őrzi Laci szellemét.

Katival és a gyerekekkel együtt osztozunk mi is fájdalmában. Gyakran kijárok a temetőbe. Lacinál is próbálom elmondani hálámat, elkötelezettségemet.

Bármikor bármiben örömmel és szeretettel állok rendelkezésére.

Kézcsókkal – csókkal Gyurka – Kati
Budapest, 1980. április 12.”

Kamrás István levele

„Mari kedves!

Az élet is szűkmarkú volt Hozzá, mint az a társadalom, amelyet épített, és az az államhatalom, amelyet történelmi megoldásként annyira várt!

Azt a több fényt és melegséget még megzavart társaitól sem kapta meg, akik érdemét, emberségét meg sem tudták fogalmazni és nem tudták kifejezésre juttatni, mert erre nagyon vigyázott a hatalom. Ne többet Kardos életére a tárgyilagos megállapításoknál, semmi lelkesedés, semmi dicséret.

Talán a sírjánál.... Meggyőződése, hogy élete hatása most kezdődik! Az emberi nagykorúsításhoz, nevelődéshez minden út rajta keresztül vezet. Azon a politikusi, értelmes és felelős magatartáson, amelyet ő tanúsított mindenkivel és minden időszerű feladat megoldásával szemben. Ő volt, aki nem hagyott faképnél senkit, és nem távolodott el szeretett népétől. Közös sorsként vesz körül bennünket korai halála és az a gyászos valóság, hogy a szocialista nevelőt, akit mindenki ismert és szeretett ebben a hazában, a szocialista állam oktatási adminisztrációja föl sem ismerte!

Kedves Mária, non omnis moriar, gyászában magával maradunk: legyen erős, mint mindig.

Eger, 1980. március 15.

Kamrás Pista”

Pogány Péter levele

„Kedves Mária!

Ki gondolta volna, mikor most péntek késő este találkoztunk a Kálvin téren? Este a rádióhírekből tudtam meg a gyászos hírt, a fájdalmas veszteséget. Most a *Magyar Nemzetben* Ember Mária, Hegedűsné nekrológja van itt előttem. Jellemző ez is, hogy az ember legáttételesebb ismerősei is, akikről álmában sem gondolná, személyes hálálkodnivalóval is emlékeznek Lacira. (E. M.-val valaha közös tantestületben voltam rövid évekre.) Most írok, s talán fecskéje vagyok a részvételével-özönnek.

Nagy vesztesége a magyar tudományos kutatásnak, pótolhatatlan úr maradt a magyar közéletben, de a legtorokszorítóbb a Maga vesztesége, Kedves Mária. A barátok, kollégák, patronáltak, a „gyerekek” könnye nem említhető egy sorban az Ön

életének egy része leválásával, elbúcsúztatásával. A Jóisten hatékony vigasztalását kérem imádságaimban, szentmiséimben a Feleség, a rokonság, a Család számára is.

Hogy milyen rengeteg köszönnivalóm van személyesen is Lacinak egyetlen utcai szóváltásból kiindulván, szeretet vezetett és mindig bokros fantáziájának termékenyítő meglódulásától kezdve a talpalásig – azt Magánál tüzetesebben Máriácska, senki sem ismeri, és talán nem is fogja ismerhetni.

Kerek, teljesített élet volt az övé! Az egyetem padjaiból ismerem (1940), a Néprajzi Múzeumban fél évtizeden át szinte naponta találkoztunk hangjával, humorával, sőt... ami igen nagy szó: 1951-től 1956-ig (!) lelkesedésével, amely feledtet és emlékeztetett. Azóta is „élő történelem” volt Ő.

Sok-sok részvétellel kívánja az idő és a múlhatatlanul örök értékek vigasztalását:
Pogány Péter”

Szabolcsi Miklós levele

„Kedves Mari!

Mélységes megdöbbenéssel, szomorúsággal osztozunk gyászában.

Feleséges minden szó, számomra egy negyvenéves kapcsolat szakadt meg, olyan emberrel, akivel igen nehéz időben ismerkedtem meg, akit pályája csúcsán láthattam, és akinek helytállását, emberségét, humorát ismét számára nehéz időben csodálhattam.

Túlzás nélkül egész nemzedékünk, sorsunk jelképe és reprezentánsa volt – ezt vesztettük el benne.

Hédi nevében is szorítom meg kezét.

Szabolcsi Miklós”

Szif Rezső levele

„Kedves Mária!

Igazán nehéz szavakat találni a fájdalom kifejezésére, amit érzek Laci halála fölött. Oly hihetetlen, hogy itt hagyott bennünket! Hosszan kellene megírnom, mi mindent köszönhettem neki, megértésének, sokirányú támogatásának. Idő kell hozzá, hogy megeredjen a szó és a toll. Tapasztalatból tudom, mily csekély értékűek a vigasztaló szavak, de mégis leírom, hogy a szó legmagasabbrendű értelmében vett – valóban pótolhatatlan – igaz, nemes szívű és közhasznú EMBER távozott személyében. Olyan típus klasszikus megtestesítője, amely egyre ritkább korunkban, társadalmunkban.

Fogadja együttérzésemet.

Budapest, 1980. március 23.

Dr. Szif Rezső”

Turczel Lajos levele

„Kedves Mária!

Laci halála – száz és száz volt kollégistához hasonlóan – engem is nagyon megdöbentett s lesújtott. Régen láttam őt, de a közös barátok híradásából úgy tudtam, hogy továbbra is olyan fiatalos, tetterős, mint amilyenek 1960 utáni találkozásaink

alkalmából tűnt. Meg voltam győződve arról, hogy még jócskán van mondanivalója, és annak realizálásához megvan a testi-lelki ereje is.

Nem tudok szavakat találni ahhoz, hogy vigasztaljam, s fájdalmát enyhíteni próbáljam. De azt tudom, hogy a Maga fájdalmában rengetegen osztozunk, hiszen a mai magyar világban kevés olyan ember van, akit közvetlenül annyian ismertek, szerettek, tiszteltek, harcostársuknak, nevelőjüknek tekintettek, mint Lacit. Az Ő munkája, alkotása, a népi kollégiumi mozgalommal összeforrt neve már a történelemé.

A temetésen azért nem vehettem részt, és korábban írni sem tudtam, mert édesanyám betegsége miatt napokig vidéken tartózkodtam.

Most mély részvétem kifejezve erős baráti kézszorítást küldök.

Tiszteletteljes kézcsókkal

Pozsony, 1980. március 15.

Turczel Lajos"

A „Triznya-kocsmá” levele

„Drága Mária!

Mélységes megdöbbenéssel értesültünk Laci hirtelen eltávozásának híreről, – nem tudjuk elhinni, hogy Ő, aki mindig a legfiatalosabbnak tűnt mindnyájunk között dinamizmusával, lelkesedésével – most itt hagyott bennünket... Vasárnap együtt emlékeztünk meg róla, és őszinte szívből jövő részvétünket küldjük Neked, igaz baráti szeretettel.

Róma, 1980. március 18.

Zsuzsa és Matyi"

Újszászy Kálmán levele

„Tiszáninneri Református Egyházkerület

Tudományos Gyűjteményei Sárospatak

Pogány Mária

1094 Budapest

Kardos László haláláról először a napilapokból értesültem, gyászjelentést ma kaptam, és megköszönöm.

Őt, mint embert, mint tudóst, mint pályatársat és eszmetársat, mint egy nemzedék ihletőjét, mint barátot s mint magyart gyászolom, és érette, szolgálataiért, áldozatos életéért hálás vagyok annak, aki őt ajándékként adta nemzetünknek, a teremítő és sorsunkat meghatározó, erre elválasztó Úr Istennek.

Sárospatak, 1980. március 21.

Újszászy Kálmán"

Vörös Vince levele

„Kardos László gyászoló családjának!

Mély megdöbbenéssel, szívből jövő fájdalommal értesültem drága László barátom elhunytáról!

Az idősök, a kor, melyben megismertük egymást, roppant nagy feladatokat rótt ránk, és ő mindig erős hitű vezető egyénisége volt a kibontakozásnak.

A Györffy-kollégisták és a Magyar Parasztszövetség együttműködésében küzdöttünk a magyar népiunket, a parasztságot felszabadító teendőinkben, harcokban. Együtt voltunk a Somogyi Imre és általam szervezett „határjárások” beindításában és lebonyolításában, mely nem egyszerű gazdasági tapasztalatcsere volt, hanem alkalomteremtés arra, hogy a parasztság felvilágosítását, öntudatának kiteljesedését szolgálva, tömegeinket beservezzük a háborúellenes ellenállási mozgalomba.

Bár 1945 után külön utakon haladtunk, de célunk ezután is egy volt: magyar népünk szolgálata, csak más-más területen és különböző eszközökkel, mely munkánkat azonban a történelem kohója eggyé forrasztotta!

Fájdalommal és meleg könnyekkel búcsúzok tőle, melyek arcomra és lelkemre hullnak: tőled, Kardos László, az igaz baráttól, az igaz embertől, a mély magyartól! Fogadjon méhébe a drága föld, amelyből vétettél, és ahova örök pihenőre megtérsz. Emléked él sokak szívében, akik ismertek, szerettek, halálomig én is emlékezek Rád. Fényes szelek kísérjenek utadon!

A Családnak, Szeretteinek őszinte részvételemet nyilvánítom, erőt kívánok a fájdalom elviselésére!

Búcsúzok Tőled, drága barátom: Kardos László!

Bakonya, 1980. március 15.

Vörös Vince”

Vízkelety Tibor levele

„Pogány Mária, szomorúságában és gyászában együttérzéssel álltunk és állunk maga mellett. Rövid népi kollégista pályafutásom után mindig úgy emlékezem Kardos Lászlóra, mint aki kollégista társaimmal együtt-gondolkodó, politizáló, a nép, a haza ügyét magáénak valló emberré tett. És ez a hatás nem múlt el vele, ez még a következő nemzedékben is élni fog, továbbadjuk.

Enyhítse fájdalmunkat, hogy Ő valóban nem a múltba, a jövőbe tűnt, és így velünk marad.

Vízkelety Tibor”

Zádor Anna levele

„Kedves Gyászoló Család!

Mély megrendüléssel értesültem Kardos László váratlan és korai elhunytáról. Nagyon sokan és sokat veszítettünk vele, aki egymagában szinte intézmény volt.

Őszinte részvéttel, Zádor Anna”

*

„Búcsú egy nemzedék nevelőjétől”²

Gyönyörű halál – mondták sokan a megdöbbenés pillanatai, a felfoghatatlan hír érkezése után: meghalt Kardos László. Másodpercek alatt szűnt meg élni. Nem kínoztta megalázó félelem, nem fojtogatta szorongás, nem bomlasztotta lassú betegség. Ha gondolt is rá, vagy beszélt is róla, egyelőre mellőzhetőnek vélte, hogy a megsemmisüléssel számoljon. Minden idegszállával dolgozott, hónapok óta napi tíz-tizenkét órát, készülő új könyve – a magyar nazarénusok története – kéziratán. Egy hónap se kellett volna már a befejezéséhez.

Nem akarok beteg lenni – hajtogatta indulatosan február vége felé –, nincs most rá időm. Pszichés terhelés következményének, tavaszi kifáradásnak tartotta a görcsös rosszulletet, amely elfogta, a feltehetően első szívrohamot. Legyőzte, egy hét szigorú munkában töltött még. Március 2-án este baráti vendégségben újra megérkezett a fájdalom. Jelenlevő orvosok figyelmesen tapintották a pulzusát, nem jelzett veszélyt. A fájás is megszűnt, órák teltek még el zavartalan beszélgetésben. És éjfél előtt pár perccel, hazafelé, taxiban, az Astoria és a Nagykörút között – felesége fogta át előrebukó vállát – meghalt. Percek múlva a klinikán már csak ezt tudták megállapítani.

Gyönyörű halál? Húsz év múlva az lett volna. Most, hatvankét évesen, elfogadhatatlan tragédia. Riadtan, bénultan nézünk utána, akik a közelében voltunk, akik dolgozhattunk vele, akik terveinek és reményeinek tanúi voltunk. Üres a szívünk, könnyeink sincsenek. Nem hoz feloldást semmi. Egyet tudunk és érzünk bizonyosan: pótolhatatlan.

Miért a tudomány foglalkoztat megint, miért a nazarénusokról írsz könyvet – faggattuk az utóbbi két évben. Miért nem írod meg a történelmet, amit átéltem, amiről tudomásod van: a NÉKOSZ-dokumentumkötetek után bonyolult, ellentmondásos korunknak a lelkét. Majd sor kerül rá, mondta. Közösséget tanulmányozok, kis közösségekről írok most is. A közösség nélkülözhetetlen az ember számára. Ösztönösen vagy tudatosan, de keresi, különféle utakon. Nem tud létezni nélküle. Ezt kellene megértetni mindenkivel.

Hajdani közösségeinkben, igaziakban, a szegényen is gazdagokban, mi a kollégistái tudtuk, értettük ezt. Éreztük a közösség emelő, teremtmő, megtartó erejét. És azét az emberséges emberét is, akinek élete, sorsa – bennünket értelmes célokkal, értelmes, teljes életre nevelve – sűrű tartó szolgálattá lett a népi kollégiumok által. Annyi mindent köszönhetünk neki, s aligha köszöntünk meg valamit is.

Gyönyörű élet volt, gyönyörű halál?

Csontos Magda”

„Éjfél utáni beszélgetés Kardos Lászlóval”³

Te Laci, semmi valószínűsége nincs annak, hogy te nem vagy. Hiszen, ha olykor hosszú időn át sem láttuk egymást, mégis nyilvánvaló volt a számomra a te léted, és a te számodra az én létem. Még csak nem is csodálkoztam, ha így éjfél után szólt

² *Élet és Irodalom*, 1980. március 8.

³ *Köznevelés*, 1982. február 19.

a telefon, és megkérdeztlél tőlem valami irodalmi vagy történelmi adatot, mert éppen szükséged volt erre a folyamatban levő munkához, és megfelelő szakkönyv nem akadt a kezéd ügyébe. És te sem csodálkoztál, hogy néha a legképtelenebb időpontban hívlak fel, nem tudsz-e valami jó ötletet adni, hová ajánljak egy tanítványomat, akinek éppen nagy szüksége lenne némi pénzkeresetre. Mindig tudtál jó tanácsot adni. Tulajdonképpen szeretnék most is feltárcsázni, hogy megkérdézzem, a temetésed óta miért nem jelentkeztél? Vagy azt hiszed, csodálkoztam volna? Hiszen amióta megismertelek, soha sem csodálkoztam semmin, ami veled, körülöttem, általad történik. Legelső beszélgetésünkötől fogva regényalak voltál, néha humoros, néha tragikus, de így is, úgy is, mindig valamire lelkesítő regényhős. Egyszer úgy jellemeztelek, hogy „a legrealisabb ábrándok fantasztája” vagy. Folyvást tudtam, hogy miközben amúgy mellékesen még tudósnak is a kitűnőek közt van a helyed, te vagy a mi századunk legnagyobb pedagógiai szervezője. Történelmi alak voltál a kezdetektől fogva a közelemben, de olyan történelmi alak, akire csak becézőnéven lehet gondolni. Azt hiszem, semelyik barátod számára sohase voltál Kardos László, mindig Laci, vagy éppen Lacika, vagy így: Kardoslaci. És haláloed óta is pontosan olyan vagy: kamaszosan mosolygó, szemüveges, nyughatatlan, izgatottan derűs. Nem merevedtl szoborrá, ami pedig a jelentékeny halottak régi rossz szokása.

No, persze, te még etnográfus is vagy (és milyen kitűnő etnográfus), ráadásul a vallási hiedelmek és a különböző babonák szakembere is, tehát énnálam sokkal jobban tudod, hogy milyen ősi igényünk ez az éjfélkor kezdődő kísértetjárás, mely az első kakasszóg tart. No igen, nekünk, nagyvárosi embereknek az éjelet általában nem a toronyóra tizenkét ütése jelzi, hanem a rádió éjszakai hírszolgálatának kezdete, és a hajnal közeledtét sem a kakaskukorékolás adja hírül, hanem az első villamoscsikorgások. De ez a »«canonica hora» – ahogy tanultabb régiek a szellemjárás óráját nevezték illő tisztelet okából latinul – ma is alkalom, hogy elbeszélgezzünk azokkal, akik a mi számunkra nem halhatnak meg. Azt hiszem, nemcsak az én számomra nem vagy elmúlt, sőt, nemcsak a hajdani Györfly-kollégisták szűk és a NÉKOSZ gyerekek tág rokoni köre számára, de benn maradsz múlhatatlanul a mi pedagógiatörténetünkben is, és példád, egész életteddel kifejezett tanításod olyan tudattartalma lesz egymásra következő nemzedékeinknek, amely újra meg újra segíteni fog bennünket, követőinket is, hogy végre értelmesebben neveljük és tanítsuk ifjúságunkat. A nagy mű: a Györfly-kollégium és a belőle sarjadó NÉKOSZ története pedig nemzeti kultúránk közös kincse marad.

No látod, az ilyen kissé patetikus szavakra még a te mosolygó arcod is egy pillanatra elkomolyodik, hiszen világeletemben volt érzéked a lélekemelő pátoszhoz is. Egyszer egy igen unalmas értekezleten együtt ültünk, és egy érdektelen felszólaló ezt a rémes közhelyet mondta: »Élvtársak, én nem vagyok a szavak embere« – akkor te azt súgtad felém: »Hát, ha nem a szavak embere, akkor hogy tudok bármit is megbeszélni vele?« Te ugyanis úgy voltál a szüntelen tettek embere, hogy nagyon is szeretted a szép szavakat, még akkor is, ha nem te mondtad, hanem neked mondták. El is várod tőlem, hogy újra meg újra szép szavakkal emlékezzek és emlékeztessenek rád. Nekem pedig már akkor is téma voltál, amikor test szerint is közöttünk voltál.

Azt kezdetben magam sem vettem észre, hogy amikor még 1948 nyarán közép-kori regényciklusomnak, *Az írástudónak* azt a regényét írtam, amely a párizsi egye-

tem máig ható nagy reformjáról szól (*A mindentudás városa* a címe), hát Robert Sorbont, a nagy iskolateremtőt rólad mintáztam. Amikor már készen volt a regény, és sokan észrevették, akkor jöttem rá, hogy ez a hétszáz év előtti iskolareform azért volt olyan személyes élmény a számomra, mert átéltem a NÉKOSZ szervezését, és Sorbont nem is tudom másmilyennek láttatni, mint amilyen te vagy, Laci. Később azonban, a mi korunkban játszódó *Párhuzamos életrajzok* című regényemben, amely a népi kollégiumok világában játszódik, már egyenest regényalaknak tettelek személyesen téged. Te akkor éppen, a történelem sajátos grimasza folytán, börtönben voltál (de hiszen a mi nemzedékünkben az utóbbi félszázadban valami címen minden valamirevaló értelmiségiféle eltöltött némi hosszabb vagy rövidebb időt fegyházakban és internálótáborokban; nagy hagyomány ez: Kazinczy, Batsányi, Kosuth, Czuczor ugyanúgy volt börtöntöltelék, mint egy időben én, egy másik időben te, és általában valamikor a legtöbb ismerősünk). Nos, én ebben a regényben nem neveztelek ugyan néven, hanem úgy, hogy »a NÉKOSZ főtítkára« – de ki nem tudta, hogy ki volt az? És a játékos véletlen szeszélye folytán te ezt a regényt a börtönben olvastad, mert valahogy bekerült a börtönkönyvtárba is. Azután magad számoltál be róla szabadulásod másnapján telefonon, hogy milyen fura élmény volt a számodra »odabent« szinte szó szerint elolvasni egy párbeszédet, amelyet néhány évvel ezelőtt ketten beszélünk végig a hajdani KMAC-ból (Királyi Magyar Automobil Club) Györfly-kollégiummá varázsolódott épület első emeleti nagy irodájában. Még arra is emlékeztél velem együtt, hogy a beszélgetéshez – ahogy olvasható is a regényben – a »külügyi osztály vezetője« (Kánya Marika, azóta rég amerikai lakos) valami szeszes innivalót is kerített. Nos, hát én többek közt abban a regényben írtam meg, de leírtam és mondtam először újra meg újra a gyorsan múlt emberöltő alatt, hogy az én pedagóguslétemnek a nagy és mindent meghatározó kalandja volt a Györfly-kollégium és a NÉKOSZ. Nemcsak én tanítottam őket, hanem ők is engem; én a kollégiumok tagságának tudásigényéből tanultam meg, hogyan kell és mit kell tanítanom. Ez a kezdő lendület tart mindmáig a katedrán. És eleve is te képzelted el, hogy én legyek az a bizonyos tanár, aki arra tanítja a kollégistákat, amire történelem parancsolta szükség van.

Életem egyik legfelejthetlenebb pillanata az, ahogy kezdődött. Később többször is emlegettük és mesélgettük, mint jó anekdotát. 1945 kora nyarán én, hazavetődve a háború ötévnyi viszontagságából, olyan körülmények közül, amelyekben a valószínűségszámítás szerint úgyszólván semmi lehetőség sem volt életben maradni, de én mégis mindent ép testtel és ép lélekkel túlvészelve ott ültem az Anonymus nevű könyvkiadó irodalmi vezetőjének kijáró szobába, amikor beléptél te, bemutatkoztál, mondván, hogy a pártközpontból jössz, ahol Szemerényi Oszvald ajánlotta, jöjj egyenest hozzám. Szemerényi régi barátom volt, néhány héttel ezelőtt még házassági tanúm is, a pártközpontban pedig akkor az országos értelmiségi bizottság titkára (azóta különböző nyugati egyetemeken a szanszkrit nyelv és az összehasonlító indogermanisztika professzora, világhíres filológus, és mindmostanáig újra meg újra jóbarátokként találkozunk, hol Londonban, hol valahol Svájcban egy asztalhoz ültet a végzet). Te tőle kértél tanácsot, hogy az újraszervezendő Györfly-kollégiumhoz kit szerez meg odaillő tanárnak. Szemerényi javaslatára sietél hozzám, izgatott kézmozdulatokkal beszélve vázoltad, mi is az a Györfly-kollégium, és miéféle terveitek vannak a jövőt illetően. Majd ezzel a meglepő mondattal végezted:

„Úgy gondoltuk, hogy egyelőre te légy a tanári kar.” Te Laci, ez a felszólítás indított egész pedagógiai utamra. Igaz, akkor már szerveztük a Színiakadémiát (a mostani Színművészeti Főiskolát) is, amelynek azóta is tanára vagyok. De még a főiskola, majd a közben néhány évig tartó filozófiatörténet tanárság az egyetemen is a NÉKOSZ-élménynek és a NÉKOSZ-gyakorlatnak köszönheti, hogy olyanféle tanító lettem, amilyen lettem. Ti tanítottatok meg arra, hogy az a jó tanár, aki lelkes, izgalmat tud kelteni, sőt aki úgy bővíti az ismereteket, hogy az egyben gyönyörködhető élmény a tanítványok számára. Az újrainduló Györfly-kollégiumban ugyanúgy az enyém volt az első óra, mint a csaknem ugyanakkor újrainduló Színiakadémián. Majd már nemsokára kezdtük tágítani a kört, hogy a NÉKOSZ-kollégiumok egy valóban nagy létszámú népi értelmiséget neveljenek fel. Életem egyik büszkesége, hogy az egyik közvetlen munkatársad voltam ebben a teremő munkában.

Hadd idézzek fel egy kevésbé anekdotisztikus jelenetet: azt hiszem, benne van annak a lelkes, akadályt nem ismerő munkának a pátosza is, derűje, még talán bizarrsága is. A Györfly mellett már megvolt Budán a Petőfi-kollégium is, szerveződött itt is, ott is, szerte a vidékeken számos új kollégium. Szerveződött? Te szerveztet, mozgattad az embereket, és az emberek lelkesen mozogtak. A közeledben mindenki szervezővé, pedagógussá, agitátorrá, propagandistává és jótanulóvá bővődött. Nos, egy délelőtt én kilépek a tanteremből, te kilépsz az irodából, és szó szerint ezt mondtad nekem: »Szerzem ötven lepedőt. Ehhez lehet már egy új kollégiumot csinálni. Én még ma valakit rábeszélék vagy megzsarolok ötven ágyra és néhány asztalra. Addig te kerits egy házat.« És azzal a biztos tudattal sietél tovább, hogy tudomásul vettem az azonnali teendőt, és néhány óra alatt szerzek egy házat a javarészt még szétbombázott Budapesten. És ami a legfurcsább: tényleg szerzem. Azonnal elsiettem a Belügyminisztériumba (gyalog, ugyan éppen országot építettem, de villamosra való pénz nem volt a zsebemben, a tiédben sem, hogy kérhesek). A Belügyben Rajk volt a miniszter. A kollégiumoknak is fő patrónusa, nekem egyetemista korom óta baráti ismerősöm. És akkor olyan volt a világ, hogy a miniszterhez bármikor egyszerűen benyithattam. És Rajkhoz szívesen látogattam el, ha nem is volt ott különösebb dolgom, mert szeretett francia irodalomtörténetről beszélgetni, és nála mindig volt jó feketekávé. Azzal léptem be hozzá, hogy azonnal adjon nekem egy házat, mert Kardos Lacinak van már ötven lepedője. Estig valóhonnan kerül bútorzat is. Rajk erre felvette a telefonkagylót: idetelefonált, odatelefonált, majd ezt kérdezte tőlem: »Megfelel egy lebombázott belvárosi kupleráj?« – »Eszményi« – mondtam lelkesen, biztosra véve, hogy a kollégiumi tagságban lesznek, akik kijavítják a háború verte sérüléseket. Rajk erre telefonon kiszólt a titkárságnak: »Állítsátok ki a cédulát, a kupleráj a Kardos Lacié, iskolát csinálnak belőle.« Úgy-e emlékszel, Laci? Két nap múlva már meg is kezdtük a tanítást a Magyar utcában, a József Attila kollégiumban. A fele tagság odafent kőművesmunkát végzett, lent én Bessenyeiről mesélgettem. Egy óra múlva azután váltottak, és én újra elmeséltem a magyar felvilágosodás kezdeteit. Tél volt, a hó beszállingózott, télikabátban voltunk... és nagyon lelkesen tanultunk-tanítottunk, új világot építettünk, és közben sokat énekeltünk. Amikor már sok kollégiumunk volt, az én címem így hangzott: a NÉKOSZ központi tanára. Ezt a címet is te találta ki.

Persze, a te életedben is ez volt a főélmény, a nagy kaland, de egy egész nemzedék fő élménye és nagy kalandja volt, és ebben a történelmi történetben te voltál a

kitaláló, az ösztönző, a szervező, a lánglélek és lángelme: te voltál a főszereplő, és nagyon sokunk életét és azóta való útját is jelentékenyebbé, tartalmasabbá, céltudatosabbá tette, hogy veled voltunk, veled együtt csináltuk. És azt hiszem, sokunknak szoktál így a canonica órákon megjelenni, hogy tartsd bennünk az erőt, a céltudatot, az életkedvet, a hitet, hogy van értelme annak, amit csinálunk. Nyilván sokunkkal beszélgetsz el újra meg újra, mert úgysem hisszük el, hogy nem vagy.

Hegedüs Géza"

Bibliográfia

KARDOS LÁSZLÓ CIKKEI, TANULMÁNYAI, MONOGRÁFIÁI

Cikkek, tanulmányok

- A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban. (Hozzászólás Balassa Iván cikkéhez.) *Ethnographia*, 1953. 366–380.
- J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. műve útmutatás a magyar néprajztudomány számára. *Ethnographia*, 1953. 387–388.
- Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. Szentgyörgypusztá. *Ethnographia*, 1955. 225–344.
- A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1951. 409–453.
- Etnograficeszkije voproszi szocialiszticeszkovo razvityija vengerszkoj gyerevni. [A magyar falu fejlődésének néprajzi kérdései.] *Acta Ethnographica*, 1956. 3–4. sz. 247–280.
- A magyar népi kultúra új szintézise felé. *Ethnographia*, 1956. 166–167.
- Vallás és ifjúság Bakonycsernyén. *Valóság*, 1967. 6. sz. 56–66.
- Past and Present of a Village [Egy falu múltja és jelene]. *The New Hungarian Quarterly*, 1970. 37. sz. 56–82. (Bakonycsernye)
- People's Colleges – a Hungarian Experiment [Népi kollégiumok – egy magyar kísérlet]. *The New Hungarian Quarterly*, 1972. 4. sz. 57–66.
- Az épület: néma szemtanú. *A Vasútgépészeti Technikum és Szakközépiskola Évkönyve*, 1952–1972. Budapest, 1973. 46–52. (Györfy-kollégisták szerepe a MADISZ megalakításában 1945 januárjában.)
- Keresztény népi tradíciók és népi hitvilág a Bakonyalján. *Életünk*, 1976. január–február. 22–38.
- Solymos Ede [közlése]: Vízosztás Tolnán 1945-ben. (Interjúrészlet Kardos Lászlóval.) *Dunatáj*, 1980. 2. sz. 53–58. (Kardos László emlékei a Tolna megyei földosztásról.)
- Nazarénusok a szociográfia mérlegén. *Világosság*, 1980. május, 300–312.
- Rajk László és a népi kollégiumok. Emlékezések halálának és a forradalmi diákmozgalom felszámolásának 50. évfordulójára. *Múltunk*, 1999. 8. sz. 238–274.

- Az Őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monográfiájához. I. Magyar Tájé-
 és Népismeret Könyvtára, Budapest, 1943. (A hasonmás kiadást megjelentette
 az Őrség Baráti Köre 1982-ben.)
- Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bakonycsérnye, 1965. Budapest, 1969.
- Kardos László [főszerkesztő]: *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi kol-
 légiumok 1939–1949.* Budapest, 1977.
- Kardos László [főszerkesztő]: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.*
 Budapest, 1978.
- Kardos László–Szigeti Jenő: *A boldog emberek közössége. A nazarénus kisegyház Ma-
 gyarországon.* Budapest, 1988.
- Pogány Mária [szerkesztő]: *Kardos László börtönírásai. 1957–1963.* Budapest, 1992.
Tiszaigaz. Egy tiszántúli falu életrajza. 1744–1944. Budapest, 1997.
- Tasi József – Pogány Mária: *„Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell.”* Kardos Lász-
 lóval beszélget Tasi József. Budapest, 2000. (Kardos László emlékei a Györffy
 István Kollégiumról és a Nékoszról. Az interjú 1970-ben készült.)

VÁLOGATÁS A KARDOS LÁSZLÓRÓL SZÓLÓ ÍRÁSOKBÓL

- A népi kollégiumi mozgalom irodalmának válogatott bibliográfiája, 1939–1975.* Budapest,
 1976. (Ebben a kötetben Kardos László 135 címszóban szerepel. Ebben és a már
 jelzett „nagy kötetben” Kardos László minden lényeges írása a Nékoszról meg-
 található.)
- Pataki Ferenc (szerk.): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.*
 Budapest, 1974.
- Csontos Magda: *Magamnál többé a népi kollégiumok tettek.* Beszélgetés Kardos
 Lászlóval. *Köznevelés*, 1975. május 2. 3–5. In: *Ember és műveltség. Beszélgetések a
 közművelődésről.* Budapest, 1976. 182–197.
- A Köznevelés* 1976. június 25. száma. A címlapon: 30 éve született a NÉKOSZ. (A tar-
 talomból: Sej, szellők, fényes szellők... Harminc éve született a NÉKOSZ.
 (Szerkesztőségi cikk.) A Györffy István Kollégium fölhívása a magyar tár-
 sadalomhoz a demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom ügyében;
 „Valami nagyon jó reménység volt.” Politikusok, írók, tudósok a NÉKOSZ-ról
 (Erdei Ferenc, Darvas József, Révai József, Károlyi Mihály, Julian Huxley, Mérei
 Ferenc, Lukács György, Illyés Gyula); „Itt kezdett kiegyenesedni bennem a
 lélek”. Kollégisták visszaemlékezései (Szokolay Sándor, Würtz Ádám, Kovács
 András, Szirtes Ádám, Jancsó Miklós, Bernáth Gyula, B. Nagy László, Simon
 István, Juhász Ferenc.); Fekete Sándor: Szerencsés nemzedék.
- Somogyi Tóth Sándor: Harmincéves a NÉKOSZ. *Új Tükör*, 1976. szeptember 14.
- Illyés Gyula: Nemzedékről nemzedékre. *Új Tükör*, 1976. december 12. (Az évfor-
 dulón, a Madách Színházban elmondott beszéd.)
- A hét szerzője: Nagy László: Emlékeim. *Új Tükör*, 1976. december 19. (A NÉKOSZ-
 ról.)

- Aczél György:** A NÉKOSZ-mozgalomról. *Élet és Irodalom*, 1976. december 25.
- Sütő András:** Tűzfelelősök (Levél a népi kollégiumokról). *Új Tükör*, 1976. december 26.
- Olvastuk. *Köznevelés*, 1976. december 13. Részlet Kardos László referátumából, *Magyar Nemzet*, 1976. december 1.
- Pedagógiai lexikon*. II. köt. Budapest, 1977. 314. l.
- Pozsgai Imre:** a NÉKOSZ-ra emlékezünk. *Kritika*, 1977. 1. sz.
- Kádár János egykori NÉKOSZ-vezetőket fogadott. *Magyar Nemzet és Népszabadság*, 1977. március 3.
- Ökrös László:** Min dolgozik? *Új Tükör*, 1977. március 20. Rövid interjú Kardos Lászlóval.
- A népi kollégisták útja 1939–1971*. Szociológiai tanulmány és táblázatok. Társadalomstatistikai Közlemények, Budapest, 1977. A 77 oldalas tanulmányt írta és a táblázatokat válogatta: Tánczos Gábor.
- E[MBER] M[ÁRIA]:** Elhunyt dr. Kardos László. *Magyar Nemzet*, 1980. március 4.
- Elhunyt Kardos László. *Népszabadság és Népszava*, 1980. március 4.
- Kopré József:** Búcsú Kardos Lászlótól. *Tolna megyei Népiújság*, 1980. március 9.
- Somogyi Tóth Sándor:** Kardos László (1918–1980). *Új Tükör*, 1980. március 9.
- Búcsú Kardos Lászlótól. *Népszabadság*, 1980. március 18.
- Kardos László temetése. *Magyar Hírlap*, 1980. március 18.
- Eltemették Kardos Lászlót. *Új Tükör*, 1980. március 23.
- Veres Péter:** Kardos László emlékezete. *Néprajzi Hírek*, 1980. 1–2. sz.
- S. L.: Kardos László emlékére (1918–1980). *Kritika*, 1980. április 15.
- Bozóky Éva:** Mesébe illő élet. *Nők Lapja*, 1980. május 24. (Tüdős Klára és Kardos László kapcsolata)
- Csontos Magda:** Előszó. *Olvasó Nép*, 1986. 1. sz.
- Kardos László emlékezete*. Benne: **Fekete Gyula:** A kisközösségekről; **Pataki Ferenc:** Vezércsillaga volt a politikum és a pedagógikum; **Filep Antal:** Kardos László a néprajztudós; **Pogány Mária:** A népi kollégiumi mozgalom Magyarországon (1939–1949) mint modell a fejlődő világ oktatási reformjához.
- Vitányi Iván:** Meg nem valósult lehetőség. *Életünk*, 1986/9–10. sz.
- Fekete Sándor:** Három vonás Kardos László portréjához. *Új Tükör*, 1988. november 13.
- Kaposvári Anikó:** Feltámadnak a népi kollégiumok? *Ötlet*, 1989. október 14.
- Hegedűs András:** Élet egy eszme árnyékában. Budapest, 1989. (Több helyen ír a Györfly-kollégiumról és Kardos Lászlóról.)
- Csák Gyula:** „Sej, szellők...” In memoriam NÉKOSZ. *Tekintet*, 1992. 1. sz. (Képzelt éjszakai beszélgetés Kardos Lászlóval.)
- Svéd László (szerk.):** *Megforgatott világmegforgatók*. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. Budapest, 1994. Göncz Árpád előszavával. (Benne híradás a kollégisták 1956-os tevékenységéről.)
- Szabó Imre:** *Sírjanak a papok*. Mozaikok egy falusi lelkész életéből. Kiskunfélegyháza, 1995. (Benne több helyen ír emlékeiről a Györfly-kollégiumban és Kardos Lászlóról.)
- Papp István:** A kommunista párt janicsárjai vagy a népi kollégistái? A NÉKOSZ legendája és valósága. *Rubicon*, 2001/10–2002/1. sz.

- Pogány Mária:** Néhány részvétnyilvánító levél Kardos László halálára. *Tekintet*, 2000/4-5. sz.
- Pogány Mária:** Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és írások*. I. Budapest, 2002.
- Püski Sándor:** Könyves sors – magyar sors. Budapest, 2001. 136 l.+mellékletek. (Több helyen szól a NÉKOSZ-ról és Kardos Lászlóról.)
- Nagy Imre apológiája.* **Pogány Mária:** A kéziratból könyv lesz. In: *Iratok az emigrációról 1957–1990*. Szerk.: **Király Béla, Balogh Piroška, Vitek Tamás**. Budapest, 2003. (Nagy Imre kéziratának sorsa, külföldre való kijuttatása 1957 tavaszán.)
- Pogány Mária** (szerk.): *Az értelmiségivé válás kohója a kollégium*. Interjúk és dokumentumok a NÉKOSZ-ról és a szakkollégiumokról. Budapest, 2003.
- Kéri Piroška:** *Sugárkoszorú*. Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelek. Budapest, 2003. (Több helyen van szó benne Sós Júlia és Kardos László kapcsolatáról.)
- Paál László:** *Országos becsben*. Budapest–Újpest, 2003. (Könyv a Könyves Kálmán Gimnáziumban érettségizett 19 Kossuth- és Állami Díjas diákról.)
- Népi írók szoborparkja Vésztő-Mágoron*. A Békés Megyei Múzeumok igazgatósága, 2003.

Képmelléklet



Kardos László dűledező szülőháza Tótkeresztúron az 1970-es években



Kardos János korcsmája
Rákospalotán. Kardos László
édesanyja előtt látható, 1926



Kardos László cserkészapród képe, 1927



Diákberlet az 1939/40-es tanévre



Gombos Imrével a Petőfi-szobornál,
1940



Dömötör Sándorral a Vendvidéken,
a doktori disszertáció
anyaggyűjtésének idején, 1941



Kardos László katonaképe, 1943/44



A Györfy István Kollégium igazgatója, 1945



A Kardos család 1945-ben. Kardos János, Kardos László, Kardos Ferenc és a szülők

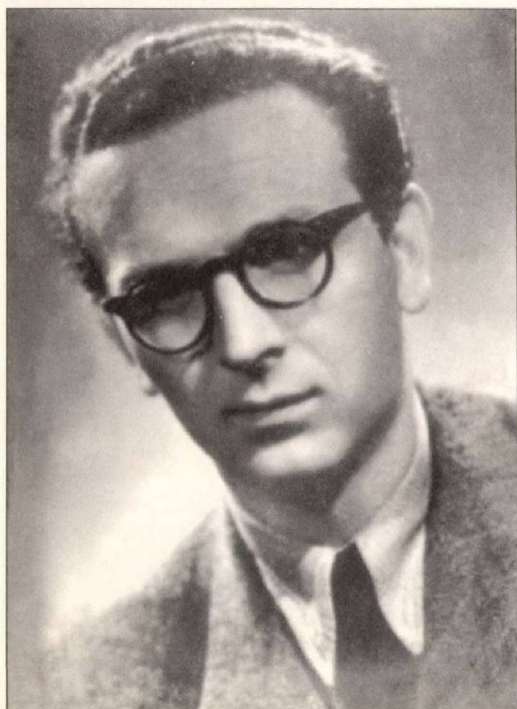
Kardos László és lánya, Kardos Katalin,
1949



A Kardos család 1954-ben. Kardos Ferenc, Kardos János, Kardos Jánosné,
ifj. Kardos Jánosné, Kardos László, Kardos János, Kardos Edit, Kardos Klára,
Kardos János, Kardos Katalin



A NÉKOSZ és a Györfy István Kollégium emblémája



Kardos László Kossuth-díjas
képe, 1948



A Györfy István Kollégium dísztermében Nagy Imre, Molnár Erik és Rónai Sándor



A Szmodics családnál Kercaszomorón
1965-ben. Szmodics István,
Szmodics Ádám, ifj. Szmodics Ádám,
Kardos László



Az Egreserdő úti lakás teraszán
1970-ben



Firenzében 1972-ben



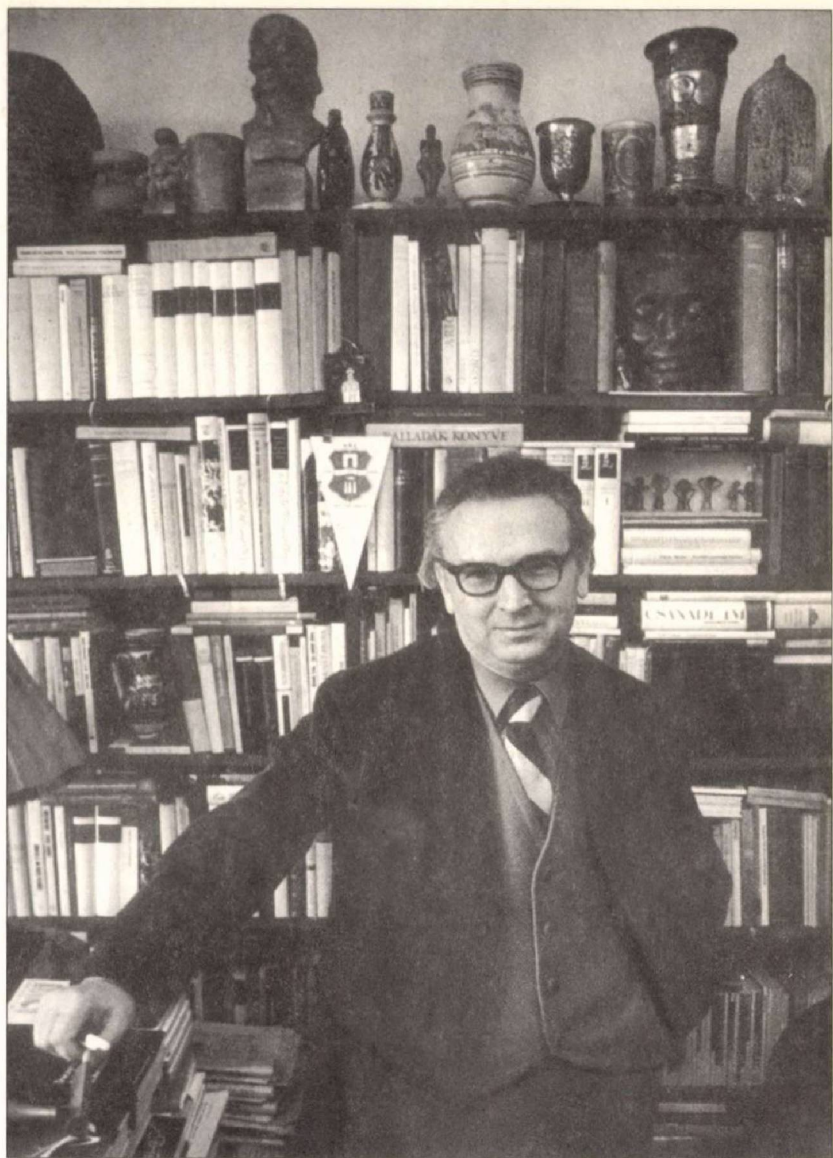
Szigeti Jenővel gyűjtőúton a nazarénus monográfiához (1975/76)



Leningrádban
1976-ban



Portré, 1977



Lakásában a könyvespolc előtt, 1977



60. születésnapján a Kertészeti Egyetem kollégiumában. Levendel László,
Kardos László és Rajk Lászlóné



60. születésnapján. Rajk Lászlóné, Csontos Magda, a háttérben Tánczos Gábor,
Kardos László, Csontos Rozália, Halda Alíz, Ökrös László és Györffy Sándor



60. születésnapján. Részlet az elnökségből, Pál József és Illyés Gyula



Őrségi házának
ajtájánál cipőt tisztít,
1979



Kánya Máriával, a Nékosz
kültügyi osztályának volt vezetőjével
1980 januárjában



Pogány Máriával
az Epreserdő úti lakásban



Íróasztala előtt az Epreserdő úti lakásban

A kiadásért felelős: Rév András, a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Moharos Éva

Fedélterv: Gábor Péter

Szedés, tördelés: AbiPrint Bt.

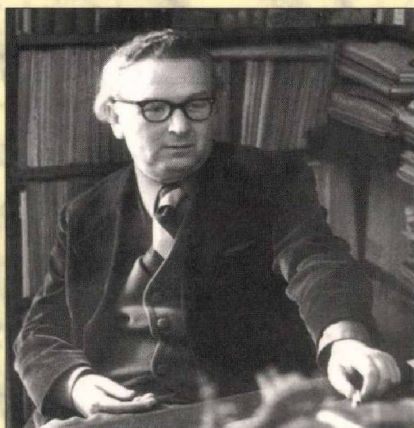
Felelős vezető: Abinéri Ottó

Nyomás, kötés: Alfadat Press Kft.

Felelős vezető: W. Csoma Éva ügyvezető igazgató

Megjelent 11,5 (A/5) ív terjedelemben





Kardos László politikus, néprajzkutató, szociológus 1942-től a Györffy István Kollégium igazgatója. Ekkor lesz a KMP tagja; 1943/44-ben egy büntetőszázadban szolgál. 1944 októberétől – szökése után – a Magyar Diákok Szabadságfrontja vezetőjeként részt vesz a németek elleni fegyveres ellenállásban. 1945-től földosztó kormánybiztos, 1946-tól a népi kollégiumi mozgalom

kezdeményezője és vezetője, majd a Nékosz főtitkára a kollégiumok feloszlataáig. 1948-ban Kossuth-díjas. 1951-től a Néprajzi Múzeum kutatója, majd főigazgatója. 1956-ban kezdeményezte a népi kollégiumi mozgalom újjászervezését, részt vett a Petőfi Kör munkájában. 1957-ben közreműködött Nagy Imre írásainak külföldre juttatásában, ezért letartóztatása után 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban szabadult a börtönből. Haláláig a Néprajzi Múzeum tudományos főmunkatársaként dolgozott. 1990-ben rehabilitálták. E kalandos és „eseménygazdag” életutat mutatja be Pogány Mária kismonográfiája, sok személyes dokumentummal és „láttató” képekkel gazdagítva ismereteinket egy nehéz korszak jelentős személyiségéről.

ISBN 963 9350 63 X



9 789639 350632

1800 Ft

NAPILÁG KIADÓ
BUDAPEST